

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Helge Paludan

Flos Danie

Sune Fredslund Andersen

Det sidste højreministeriums
afgang

Viggo Sjøqvist

Optakten til den første
verdenskrig

Mogens N. Pedersen

Valgforklaringer

Anmeldelser og litteraturnyt

Titelblad og indholds-
fortegnelse til bind VII

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

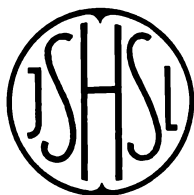
HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

VII

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
H. P. CLAUSEN OG TROELS FINK

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1966-67

INDHOLD

Afhandlinger og aktstykker

<i>H. P. Clausen</i> : En konference i historisk metodelære	1
<i>Ottar Dahl</i> : Terminologi og systematik i kildeteorien	3
<i>H. P. Clausen</i> : Målsætning og hjælpemidler i metodeundervisningen	13
<i>Henning Poulsen</i> : Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie	25
<i>Jörgen Weibull</i> : Kvantitativ metode i historisk forskning	39
<i>Pentti Renvall</i> : De historiska slutledningarnas helhetskaraktär	50
<i>Sivert Langholm</i> : Verdi-elementer i historiske teorier	61
<i>H. P. Clausen, Poul Enemark og Otto Larsen</i> : Et udvalg af historie- metodisk litteratur	77
<i>Bjørn Svensson og F. H. Kjølse</i> : Omkring 9. april	92
<i>Aage Trommer</i> : Besættelsestidens første folkestrejke	149
<i>Henning Poulsen</i> : »Fædrelandet« – tysk understøttelse af danske dagblade 1939–45	232
<i>Karsten Thorborg</i> : Den unge Viggo Hørup	273
<i>Jens Engberg</i> : Danmarks forhold til Rusland 1558–1562	333
<i>Kristian Hvidt</i> : Breve fra J. L. Holstein Ledreborg 1885–92	381
<i>Mogens N. Pedersen</i> : Partiernes holdning ved vedtagelsen af regeringens lovforslag 1945–66	404
<i>Erik Rasmussen</i> : Statskundskab og historie	436
<i>Roar Skovmand</i> : Den danske kirkes historie fuldført	452
Love for »Jysk Selskab for Historie«	460
<i>Helge Paludan</i> : Flos Danie. Personer og standpunkter i dansk politik under kong Niels	497
<i>Sune Fredslund Andersen</i> : Det sidste højreministeriums afgang	526
<i>Viggo Sjøqvist</i> : Optakten til den første verdenskrig	547
<i>Mogens N. Pedersen</i> : Valgforklaringer. Kommentar til Aksel Lassen: Vælgere på vandring	595

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Andersen Otto</i> : Tidsbilleder fra boghandelens verden. [Finn H. Lauridsen]	144
<i>Andersen, Harald Westergård</i> : Dansk politik i går og i dag 1920–66. [Viggo Sjøqvist] ..	472
<i>Arkiv</i> . Tidsskrift for arkivforskning. Udgivet af Rigsarkivet.	
Redigeret af Frank Jørgensen under medvirken af Niels Petersen og Knud Prange. [H. P. Clausen]	331
<i>Arnfred, J. Th.</i> : Askov Højskole i mands minde. [Roar Skovmand]	141
<i>Auktionsprotokol</i> over Søren	

- Kierkegaards bogsamling. Udgivet af H. P. Rohde. [Ole Degn] 627
- Barfod, Jørgen H. P.*: Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700. [Ole Degn] 621
- Bencard, Mogens (udg.)*: Dend gamle og navn-kundig Kiøb-stæd Ribe 630
- Bendix, Hans*: Troskyldigt forår. [Vagn Dybdahl] 623
- Bennett, Jeremy*: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–45. [Henning Poulsen] 472
- Benzon Peder Eggert*: Efterladte dagbøger og breve (1816–1840) med indledning og noter ved Aage Schæffer. [Finn H. Lauridsen] 632
- Boockmann, Andrea*: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. [Helge Paludan] .. 618
- Borgstrup, Herman*: En Journalists erindringer. Spredte træk af en bladmands oplevelser gennem et halvt århundrede. [Tage Kaarsted] 143
- Bro-Jørgensen, Marianne*: Billeder af Viborg amts forhistorie. [Helge Søgaard] 480
- Bruun, Chr. V.*: Danske uniformer. Første samling 1837. [Vagn Dybdahl] 622
- Bruun, Henry*: Dansk historisk bibliografi 1913–42. I. [Vagn Dybdahl] 328
- Brøndsted, Mogens*: Meir Goldschmidt. [Vagn Dybdahl] ... 138
- Burgman, Torsten*: Svensk opinion och diplomati under tysk-japanska kriget 1904–05. [Troels Fink] 318
- Buschardt, Leo, Albert Fabritius, Morten Ruge og Helge Tønnesen (red.)*: Den illegale presse 1940–45. En antologi. [Vagn Dybdahl] 143
- Callesen, Gerd*: Sozialdemokratie und Köllerpolitik. Ein Briefwechsel zwischen führenden deutschen und dänischen Sozialdemokraten zur Frage der Nationalitätenpolitik in Nord-schleswig in den Jahren 1898 und 1899. Zeitschrift der Gesellschaft für schl.-holst. Geschichte. Band 92 (1967). [H. P. Clausen] 622
- Cohen, Sidney L.*: Viking Fortresses of the Trelleborg Type. [Helge Søgaard] 129
- Czapliński, Wladyslaw & Karol Górski*: Historia Daniï (Danmarks historie). [Jørgen Steen Jensen] 299
- Dahl, Ottar*: Grunntrekk i historieforskningens metodelære. [H. P. Clausen] 615
- Danmarks Kirker*. Frederiksborg amt. 6. hæfte. [Helge Søgaard] 479
- Dollerup, Preben*: Brugsforeningerne 1866–1896. [Vagn Dybdahl] 314
- Favrholdt, M.*: Haderslev latin-skoles historie 1567–1967. [H. P. Clausen] 485
- Festskrift til Astrid Friis på halvfjedsårsdagen den 1. august 1963*. Red.: Sv. Ellehøj, Sv. Gissel, Knud Vohn. [Poul Enemark] 121
- Flensburg*. Geschichte einer Grenzstadt. Herausgegeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. [H. P. Clausen] 488
- Frandsen, Johannes*: Sundhedsvæsenet 1927–1961. Oplevelser og Erfaringer. [Niels Petersen] 325
- Frandsen, Johannes*: Dr. Frandsens erindringer. [Niels Petersen] 325
- Frobenius, H.*: Københavns nye befæstningsanlæg. [Vagn Dybdahl] 622

- Gad, Finn*: Grønlands historie. I. Indtil 1700. [Ole Degn] 616
- Glamann, Kristof*: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand. Et national-økonomisk programskrift fra 1735. [Poul Enemark] 303
- Glob, P. V.*: Danske Oldtidsminder. [Helge Søgaard] 463
- Gregersen, H. V. (udg.)*: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. [H. P. Clausen] 306
- Hald, Kristian*: Stednavne og kulturhistorie. [Ole Degn] 495
- Hannover, Emil*: Erindringer fra barndom og ungdom. Indledt og udgivet af H. P. Rohde. [Vagn Dybdahl] 324
- Hansen, Thorkild*: Jens Munk. [Ole Degn] 132
- Helk, Vello*: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til oplysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. [Anne Riisiing] 301
- Holst, Tage Fischer*: Gør hvad du ikke tør. Den hemmelige radiokontakt med England 1943-45. [Vagn Dybdahl] . . . 144
- Hæstrup, Jørgen*: Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45. I. [H. P. Clausen] 474
- Interims instruction for felttjenesten 1805*. [Vagn Dybdahl] 622
- Jacobsen, J. C.*: Danske domme i trolddomssager i øverste instans. Indledning og kommentar. [H. P. Clausen] 490
- Jessen-Klingenberg, Manfred*: Eidersted 1713-1865. Landschaft und Landesherrschaft in königlich-absolutistischer Zeit. [Troels Fink] 631
- Jørgensen, Aage*: Brød og vand i svundne tider. [Helge Søgaard] 489
- Jørgensen, Johan*: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark [Ole Degn] 467
- Jørgensen, Troels G.*: En familie-skildring. A. D. Jørgensen som stamfader i 70-året efter hans død. [Vagn Dybdahl] . . 472
- Kaae, Alfred*: Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg-Hind herreder og Timgårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695-1788. [Paul G. Ørberg] 481
- Kjelbo, Ib*: Historisk kartografi. [Poul Enemark] 327
- Kjølsen, Frits Hammer*: Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737-39. [Finn H. Lauridsen] 134
- Koch, Palle*: Strøget. Tegninger af Holger Worm. [Viggo Sjøqvist] 629
- Konservative Folkepartis historie, Det. I*. Jørgen Hatting: Fra Piper til Christmas Møller 1915-1929. II. Jens Winther: Fra krise til krig 1929-1940. III. Jørgen H. Barfod: I kamp for friheden 1940-1945. IV. Carl Kauffeldt: Nye tider - nye mål. 1945-1965. [Vagn Dybdahl] 320
- Kort beskrivelse af de nye befæstningsanlæg ved Kjøbenhavn 1889*. [Vagn Dybdahl] . 622
- Kronika, Jacob*: Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitlerkrigens Berlin. [H. P. Clausen] 324
- Kruuse, Jens*: Min lykkelige barndom. [Vagn Dybdahl] 328
- Landsarkivet for Nørrejylland*. Fortid i skrift. Vejledning til arkivets udstilling ved Paul G. Ørberg. [Vagn Dybdahl] 496

- Landsarkivet* for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidler til dets benyttelse. En oversigt af Harald Jørgensen. [H. P. Clausen] 330
- Landstingenes* skøde- og panteprotokoller. Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–37. 1., 2. og 3. hæfte. Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved Jens Holmgaard. [Paul G. Ørberg] 481
- Larsen, Svend*: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede. I–II. [Anna Thestrup] 130
- Lauring, Palle*: Ude og inde i København 1850–1920. [Vagn Dybdahl] 146
- Lauring, Palle*: Fjern og nær set gennem Illustreret Tidende. [Vagn Dybdahl] 332
- Lehmann, Orla*: Nisungesaga. [Ib Geil] 138
- Linvald, Axel*: Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. [H. P. Clausen] 135
- Linvald, Axel (udg.)*: Kong Christian VIII's Breve 1796–1813. I–II. Under medvirken af Albert Fabritius. [H. P. Clausen] 135
- Linov, Hans og Jens Lampe*: Møller på Als. [H. P. Clausen] 483
- Lokalhistorie* – rigshistorie – og andre artikler for Fortid og Nutid. [Vagn Dybdahl] 496
- Lumholdt, Ib*: Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne. [Ole Degn] 629
- Lund, Hans*: Askov Højskole 1865–1915. [Roar Skovmand] 139
- Lundbye, Johan Thomas*: Et år af mit liv. Udgivet af Mogens Lebech. [Vagn Dybdahl] 621
- Malmø* rådstueprotokol (Stadsbok) 1503–48. Udgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie ved Erik Kro-
- man i samarbejde med Leif Ljungberg og Einar Bager. [Helge Paludan] 129
- Munck, Ebbe*: Døren til den frie verden. Erindringer 1939–1945. [Vagn Dybdahl] 624
- Næsselund, Gunnar R.*: Nyhedsformidling gennem 100 år. Ritzaus Bureau 1866–1966. [Tage Kaarsted] 326
- Oldendorphs, Johannes* selvbiografi. En præsteskabne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid. Udgivet ved A. Andersen. [H. P. Clausen] 483
- Olsen, Olaf*: Hørg, hov og kirke. [Helge Søggaard] 300
- Pedersen, Oluf*: Erindringer. [Tage Kaarsted] 625
- Randers Bys* vilkår og artikler 1609. Udg. af Johan Kousgård Sørensen under medvirken af Poul Meyer. [Ole Degn] 133
- Rasmussen, Poul*: Mål og vægt. [Ole Degn] 495
- Ravn, L. S.*: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. [H. P. Clausen] 484
- Rerup, Lorenz*: A. D. Jørgensen. [Harald Jørgensen] 141
- Roskilde* kapitels jordebog 1568. Udg. ved J. O. Arhning af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. [Paul G. Ørberg] 480
- Runquist, Kjell*: En medeltida räknemästare som skiljedomare i en aktuell tvistefråga. En jämförelse mellan Hallands- och Femernlistorna i Kung Valdemars jordebok. Hallandslistans kronoväderingsvärden. [Ole Degn] 464
- Samfundsvidenskabelige* forskningsinstitutioner i Danmark. I. Vejviser. Ved Jørgen Tvevad. With an English summary. [H. P. Clausen] 148

- Sandfeld, Gunnar*: Den stumme scene. Dansk biografteater indtil lydfilmens gennembrud. [Finn H. Lauridsen] 329
- Seegrün, Wolfgang*: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). [Helge Paludan] 617
- Sjödell, Ulf*: Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI. [Ole Degn] 471
- Sjøqvist, Viggo*: Danmarks udenrigspolitik 1933–1940. [Tage Kaarsted] 321
- Skiftet* efter rigsråd Eske Brock. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. Ved C. Rise Hansen. [Paul G. Ørberg] . . . 466
- Skrubbeltrang, Fridlev*: Det indvundne Danmark. [Vagn Dybdahl] 309
- Slægtsbog* for familien Finsen. [Finn H. Lauridsen] 144
- Spies, M. H.*: Veteran Steamers. A Story of the Preservations of Steamships. [Tage Kaarsted] . 147
- Statsrådets* forhandlinger 1848–1863. VII. bind. 4. september 1856–4. november 1859. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. [H. P. Clausen] 309
- Steenberg, Jan*: Vor Frelzers Kirke. 2. bind. [Helge Søgaard] . 146
- Sthyr, Jørgen*: Kobberstikkeren Albert Haelwegh. [Vagn Dybdahl] 332
- Stockmann, Erik*: Landbrug og industri. [Vagn Dybdahl] 478
- Strømstad, Poul (red.)*: Ildebrandshuse. [Helge Søgaard] 326
- Strømstad, Poul*: Søerne. Sortedamssøen. Peblingesøen. Sankt Jørgens Sø. En kulturhistorisk Skildring. [Viggo Sjøqvist] . . . 478
- Sønderborg* bys historie II. Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt. [H. P. Clausen] 486
- Tabor, Peder*: Situationer og profiler. Erindringer om begivenheder og mennesker. [Vagn Dybdahl] 624
- Topsøe-Jensen, Torben*: Ad hjulspor og landeveje. [Finn H. Lauridsen] 627
- Torstendahl, Rolf*: Historia som vetenskap. Introduktion till historieforskningen. [Jakob Pasternak] 492
- Vedel, Anders Sørensen*: Den danske Krønike. Saxo-oversættelse. Facsimile-udgave med indledning af Allan Karker. [Helge Søgaard] 466
- Vikingerne* i Paris. Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret af Niels Skyum-Nielsen. [H. Schledermann] 463
- Wiese, H. & J. Bölts*: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. [Poul Enemark] . 464
- Winther, Jens (red.)*: Det frie slag – udvalgte artikler af redaktør Anders Vigen. [Vagn Dybdahl] 623
- Yahil, Leni*: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. [Henning Poulsen] 625
- Øster, Andreas*: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld. [H. P. Clausen] 146
- Åbenrå* bys historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. II. 1721–1864. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 25 (1967). [H. P. Clausen] 631
- Årbog* for dansk skolehistorie 1967. [Vagn Dybdahl] 626

FLOS DANIE

PERSONER OG STANDPUNKTER I DANSK POLITIK UNDER KONG NIELS

Af *Helge Paludan*

Kong Niels (1104–34) regnes traditionelt for en af middelalderens svageste danske herskere. Afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan finder, at denne anskuelse ikke bekræftes af det samtidige kilde-materiale. Kongemagten udvidede i Niels' tid sin kompetence i nært samarbejde med den danske og den internationale kirke. Borgerkrigen 1131–34 må ses som et udslag af reaktionære kræfters modstand mod det nye kongedømme.

Om hovedlinierne i det danske samfunds udvikling i det 12. århundrede hersker der i dag i forskningen en udstrakt enighed. To samfunds-institutioner, kirken og kongemagten, førte sig frem; begge udvidede deres administrative apparat; deres greb om menneskenes tilværelse var ved år 1200 anderledes fast end omkring år 1100.

I den sidst udkomne Danmarkshistorie anvender Hal Koch skarpt optrukne linier: »I løbet af kort tid udviklede det noget gammeldags og primitive danske samfund sig til en »moderne« europæisk middelalderstat. . . »Selve samfundets grundvold og opbygning forandredes«, hedder det videre, og han fortsætter, »man skal helt op til 1800-tallet for at finde noget tilsvarende«¹. Der var tale om et »tidehverv«. »Snart var det kongemagten, der tog ledelsen, snart var kirkens mænd i spidsen. I en vis forstand var de to magter lige nye i samfundet, og de havde begge vanskeligt ved at finde deres plads i forhold til det gamle«².

Aksel E. Christensen omtaler i sin nys publicerede oversigt »Mellem vikingetid og Valdemarstid«, hvorledes vikingetidens rene hærkonge efter vesterlandsk forbillede får samfundsmæssige funktioner. Udviklingen kulminerede i 1170 med indstiftelsen af Valdemarernes stærke, gud-umiddelbare kongedømme³.

Erik Lönnroth har beskrevet, hvorledes det mellem Knud den Helliges og Valdemar Sejrs tid lykkedes at etablere et militært magtapparat, der finansieredes ved indførelsen af stående skatter. Reformernes gennemførtes ved en alliance mellem monarkiet og kirken, mens det gamle bondesamfund såvel politisk som økonomisk blev den betalende part⁴. Forfat-

---

1. Danmarks Historie bd. 3. Kongemagt og kirke 1060–1241, p. 11. (Herefter forkortet: Politiken bd. 3).

2. Ibidem p. 19.

3. Historisk Tidsskrift 12. R II (1966) p. 44.

4. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. III (1963) p. 370 f.

ningsretsligt synes der ikke at herske tvivl om, at de førende forskere forestiller sig en kontinuerlig udvikling op igennem det 12. århundrede, således som allerede Poul Johannes Jørgensen i 1939 gjorde det i sin »Dansk Retshistorie«⁵.

Går man til udviklingens detaljer, spørger man om enkeltpersoners rolle, eller ønsker man at bestemme situationen på et givet tidspunkt, kan forskningen derimod kun give mindre klare svar, hvilket er en naturlig konsekvens af den fattigdom på kilder, der kendetegner perioden. Dette gælder ikke mindst for den del af århundredet, som her skal behandles, kong Niels' regeringstid 1104–34. Det synes at falde historikerne svært at forlige deres billede af denne konge med opfattelsen i øvrigt af samfunds- og forfatningsudviklingen i hans regeringstid, der udfylder næsten hele den første trediedel af dette efter alles mening så betydningsfulde århundrede. Niels er, som det nylig er sagt, »Ærkecivilisten blandt Danmarks Middelalderkonger«⁶. Dette er blevet hans politiske fysiognomi, som man med Roskildekrøniken og Saxo som overensstemmende kilder synes at måtte tegne ganske unuanceret⁷.

Aksel E. Christensen, der konstaterer, at et politisk og kulturelt vendepunkt i sidste halvdel af det 11. århundrede er »det sikre«, finder vanskeligheder knyttet til opfattelsen af de første to trediedele af det 12. århundrede i forhold til den såkaldte storhedstid under Valdemarerne. »Det er alene på det politiske plan, at tvivlen kan sætte ind. Men i hvert fald den danske kirke havde velorienterede og dygtige ledere«. Det er kongepolitikken, der er problematisk; det nye kongedømmes tilpasningsvanskeligheder, splittelsen i kongeslægten og svagheden over for Tyskland. (Det sidste især i århundredets anden trediedel). Christensen maner dog til forsigtighed med at fremhæve Valdemarstiden på den foregående periodes bekostning⁸.

Hal Koch synes i forbindelse med alle sine mange behandlinger af perioden at have stået i et dilemma mellem vurderingen af kong Niels som person og af hans regering. Da han i 1936 udgav »Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder« var det nødvendige udgangspunkt Erik Arups nye og revolutionerende opfattelse, som 1926 fremkom i 1. bind af »Danmarks Historie«. For Arup, der mente, at kirken som øvrighedsmagt var af langt ældre dato end monarkiet, var kong Niels' 30-årige

5. Poul Johannes Jørgensen: Dansk retshistorie, specielt p. 271 f.

6. Tage E. Christiansen: Isti Tres Fratres. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen, (1966) p. 78.

7. Vedrørende kildesteder: se nedenfor noter 15 og 62.

8. Aksel E. Christensen a. a. p. 52 f.

regering den tid, »da det endelig lykkedes at få kongemagten til at falde til leje i det danske folkesamfund som verdslig øvrighedsmagt med det magtområde, folket nu var villigt til at indrømme den«⁹. Niels' store fortjeneste er hans mådehold; »sin ret nøjedes han med at hævde, så vidt det var foreneligt med folkets samstemning«¹⁰. Arups dokumentation er Saxos forargede oplysning, at Niels indskrænkede hirden til 6–7 skjolde. Dette udsagn skulle da skyldes, at Saxo ikke har forstået det nye i Niels' politik, nemlig at hirdmændene i stedet for livvagter gøres til lokale ombudsmænd¹¹. Men trods alt var Niels ikke landets førende skikkelse; thi »medens således konger skiftede, ledede [ærkebiskop] Asser Svendsen med fast hånd den politiske udvikling i landet«¹². Niels var for Arup ikke den hårde kongepolitiks mand. Det ses klart i vurderingen af hans efterfølger, Erik 2. (Emune) introducerede et voldskongedømme. »Hurtigt skulle det vise sig, i hvilken grad den danske kongemagt nu var blevet en anden«. Det nye styre havde to »programpunkter«: Voldsom retshåndhævelse uden hensyn til rigets retsforfatning og krigstogter med ledingsflåden¹³.

Hal Koch var tydeligvis fascineret af dette billede, men fandt, at Arup på utilladelig måde skubbede sin gængse hovedkilde, Roskildekrøniken, til side¹⁴. Denne samtidige kilde, hvis anonyme forfatter i øvrigt er yderst venlig stemt mod Niels og hans søn, karakteriserer kongen som »en godmodig og enfoldig mand, men ingenlunde skikket til at herske«¹⁵. Koch undlod behændigt at bedømme Niels' verdslige regering, men fastholdt over for de to kritikere, Roskilde-manden og Saxo, at Niels var kirken en god mand, der på en række punkter har begunstiget og støttet den nye tingenes udvikling¹⁶. I sit næste arbejde, »Schultz' Danmarkshistorie« bd. I (1941) måtte Hal Koch også behandle udviklingens verdslige side og skrev da, »at alt tyder på, at der i hvert fald har været adskilligt mere at sige om hans styre« end, hvad vi finder hos Saxo og Roskilde-manden. »Måske styret udadtil var lidet blændende, men indadtil foregik der dog en stille vækst«. »Kongens magt er ved at falde til leje i samfundet«¹⁷.

9. Erik Arup: Danmarks historie bd. I (1926), p. 187.

10. Ibidem p. 188.

11. Ibidem p. 189.

12. Ibidem p. 190.

13. Ibidem p. 208.

14. Hal Koch: Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder (1936), p. 70.

15. Her efter: Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken) oversat af Jørgen Olrik (1898), p. 27.

Vedrørende originaludtrykket: jvf. noter 62, 63.

16. Hal Koch a. a. p. 75.

17. Schultz' Danmarkshistorie I (1941), p. 586 f.

1950 udkom 1. bind af »Den danske Kirkes Historie« ligeledes forfattet af Hal Koch; opfattelsen synes her at ligge Arups nærmere. Indtil mordet på Knud Lavard i 1131 foregik der »en lykkelig og hurtig udvikling både på det politiske, økonomiske og religiøse område. Men for dette har vore fortællende kilder liden eller slet ingen sans«¹⁸.

I »Politikens Danmarkshistorie« endelig kommer dilemmaet lige så evident til udtryk som i 1941. Da Niels tiltrådte, var der »politisk ingen tvivl om, hvor den nye konge hørte hjemme«. Han havde stået Oluf Hunger nær; han tilhørte ikke »kongepartiet« og kom i slutningen af sin regeringstid i skarp modsætning til Knud Lavard, der tilhørte dette parti. Men det er »ikke altid så ringe at have en »jævn og enfoldig«, ikke for fantasifuld mand til at styre«. »Niels' første femogtyve regeringsår var en fredens tid, hvor man ligesom fik tid til at fordøje alle de nye impulser, som sydfra havde brudt sig vej ind over landet«¹⁹.

Vanskeligheden synes at være latent. Problemet, kongemagtens styrkelse under den svage konge, består; tilflugten til metaforer som »den stille vækst« kan næppe kaldes en løsning, højst en beskrivelse af problematikken. Baggrunden for historikernes tvivlrådighed er utvivlsomt kildernes, som det synes tvetydige vidnesbyrd. Roskildekrøniken, hvis vurderinger man i moderne forskning har haft stor respekt for, nedvurderer Niels, som den i øvrigt sympatiserer med. Følgelig må han have været en svag konge. De få bevarede kongebreve fra Niels lader os for første gang se en række rigseembedsmænd omkring kongen; derfor fandt Hal Koch også at måtte tale om en udvikling af det kongelige administrative apparat. En slags tilløb til en løsning på problemet kan (hos både Arup og Koch) skimtes i det forhold, at Knud Lavard opfattes som rigets stærke mand, der stod ved den svage konges side. I hvert fald opfattes Knud som det modernes mand, som europæeren, der stod for den hårde kongepolitik, for en avanceret »regalepolitik«. En sådan opfattelse er særlig klart formuleret af John Danstrup²⁰.

Bag hele Kochs opfattelse af Niels (i hvert fald bag synspunktet om et »kongeparti« og et tøvende, konservativt modparti) synes, selv om det ikke explicit siges, at ligge forestillinger om den politiske opdeling i begyndelsen af det 12. århundrede i det hele taget, således som de er udformet af Lauritz Weibull. Uden sammenligning vigtigst er her den forlængst klassiske afhandling »Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo«

18. Den danske kirkes historie I (1950), p. 124 f.

19. Politiken bd. 3, p. 108 f.

20. John Danstrup: Træk af den politiske kamp 1131–82. Festskrift til Erik Arup (1946), p. 67 f.

fra 1928²¹. Det påvistes her, hvorledes der er et nøje sammenfald i vurderingen af kongelige personer i Lundekirkens »Liber Daticus« fra 1145 og hos Roskilde-manden, der antagelig skrev 1139. Den stik modsatte vurdering møder man hos Saxo og i det ældre nekrologium, »Memoriale Fratrum«, der førtes indtil 1145 og har dannet forlæg for Liber Daticus. Svend Estridsens efterkommere falder klart i to grupper; de personer, der er hvide for den ene part, er sorte for den anden og vice versa. Harald Hen, Oluf Hunger, Niels og Magnus Nielsen er skurkene hos Saxo og lidet mindeværdige for Memoriale Fratrum. For Roskilde-manden og Liber Daticus er disse de store og mindeværdige, mens skurkene, de for middelalderopfattelsen uretfærdige, er Knud den Hellige, Erik Ejegod, Knud Lavard og Erik Emune.

Lauritz Weibulls konklusion af denne geniale afhandling var, at partidelingen og partistandpunkterne i det 12. århundredes danske politik hermed var kommet for dagen. Drivkraften bag Roskildekrøniken og »Liber Daticus« måtte være ærkebiskop Eskil (ærkebisp 1137–77); bag memorialet stod hans forgænger Asser, bag Saxo efterfølgeren Absalon. Disse mænd dominerede datidens politik. Dens genstand var ikke personer eller slægter

men »olika, stora och ledande ideer i stat och kyrka. På ena sidan ärkebiskop Eskil, på den andra, frånsatt kungarna, en lång räcka: ärkebiskop Asker, även han av Svend Trundsens släkt, Riko av Roskilde, Elias av Ribe, Absalon. Denna kamps skiften kan här inte följas. Men kampen för kyrkans frihet blir under dem såsom aldrig förr en kamp mellan »sacerdotium och regnum«, kyrka och stat i deras ställning till varandra. I denna kamp stod Eskil som muren kring Israels hus, tänkande universalt, med kyrkans ide som den enda och förande, helt på augustinsk-gregoriansk grund. Under de andra sviktade denna grund. De hade ett annat og trängre fädernesland: Danmark. Det var män, som gick på ackord med kungemakten. I historien hyllade de sig till den linje, som förde direkt bakåt från Valdemar I, dessa orättfärdiga härskare, som Erik Emune, Erik Ejegod, Knut den helige var för Eskil. I livet var de med om at fångsla og fördriva ärkebiskopen; de belägrade hans fasta hus och lätt kungen plundra S:t Laurentii gods; de följde Valdemar 1162 på hans färd till S:t Jean de Losne, förödmjukade sig och sitt land inför Frederik Barbarossa och trotsade S:t Petri primat i striderna kring Alexander III.«²² De ydre händelser er ikke det væsentlige. »Danmarks historia i det 12. århundradet är knuten till två män: Eskil och Absalon. De är bärarna av de ledande, inbördas kämpande ideer, som behärskar århundradet.«²³

Enhver beskæftigelse med det 12. århundredes danske politik må tage

21. Scandia, bd. I (1928), p. 84 ff.

22. Ibidem p. 106 f.

23. Ibidem p. 112.

sit udgangspunkt i Lauritz Weibulls påvisning af kongeslægstens fordeling på de to partier. Hvad disse partier stod for, synes imidlertid en smule problematisk. På den kirkelige side var delingen klar nok. Eskil var universalkirkelig gregorianer, Absalon nationalkirkelig, ledet af »personlig hængivenhet för härskaren och rädsla för hans makt.«²⁴ På den kongelige side er det lige så klart, at den hårde linjes mål var udvidelse af kongens kompetence i samfundet samt sikring af arvefølgen gennem helgenkåring af en af den regerende konges afdøde, nære slægtninge.

Men hvad med kongerne på den anden linje? Lauritz Weibull ses intet sted explicit at have forklaret disse kongers politik; men efter hele fremstillingen må de have fulgt en tilbageholdende linje, specielt have afholdt sig fra helgenplanerne. En sådan tolkning af Weibulls afhandling må ligge bag Kochs forestilling om den »stille vækst« under Niels.

Det skulle imidlertid i dag være muligt noget nærmere at belyse den regeringspolitik, der faktisk førtes under kong Niels. (De andre konger af den »svage linje«, Harald Hen og Oluf Hunger, skal ikke tages op i nærværende sammenhæng). I dag foreligger »Diplomatarium Danicum« for den pågældende periode, udgivet af Lauritz Weibull selv under medvirken af Niels Skyum-Nielsen. En granskning af diplomerne fra kong Niels' tid synes i forbindelse med et par nye afhandlinger af tyske forskere at gøre det rimeligt at se tidens personer og deres standpunkter i et delvis ændret perspektiv.

Diplomerne må i dag danne det selvfølgelig udgangspunkt for enhver behandling af perioden. Thi, som Lauritz Weibull selv fastslog i sit forsvar for de enorme anstrengelser, han og hans medarbejdere lagde i arbejdet med Diplomatarium Danicum: »Dessa diplomer och brev är själva ryggraden i Danmarks historia under århundraden«²⁵. Og vel beskæftiger vi os her med en kildefattig periode; men det er dog lykkedes diplomatarikerne at opregne 31 numre fra kong Niels' tid. Blandt disse er tre breve udstedt af kongen og ét, der omtaler, at kongen har korresponderet med pavestolen.

Disse breve viser en række træk af Niels' virksomhed som regent: Niels omgav sig med mænd, der var indehavere af et bestemt, navngivet embede. Sådanne er ikke tidligere kendt og kan efter vore forestillinger om 1000-tallets kongemagt ikke have været af overvældende gammel dato. I det eneste brev fra Niels, som er bevaret in extenso, et gavebrev til munkene i Odense udstedt mellem 1104 og 1117, opregnes 4 vidner på

24. Ibidem p. 107.

25. Scandia bd. 29 (1963), p. 391.

donationen: »Wbbo comes gener meus«, »Ago camerarius« og »Johannes Wido et Wolff stabularii«²⁶.

Personnavnene er i denne sammenhæng ligegyldige; det afgørende er titlerne. Det er umuligt at afgøre nøjagtigt, hvilke funktioner en greve, en kammermester og en staller på denne tid har dækket over²⁷. Givet er det imidlertid, at kongen ved en embedshandling benyttede sig af tre forskellige slags administrative tjenestemænd, og disses forekomst turde i sig selv vidne om eksistensen af et ikke helt ringe administrativt apparat.

De to andre kendte kongebreve fra Niels er kun bevaret i regest og er ikke daterbare; også de giver donationer til Sct. Knuds kirke i Odense og munkene dersteds²⁸. Dette forhold behæfter naturligvis det spinkle materiale med en overvældende ensidighed. Ikke desto mindre kan der netop på grund af denne omstændighed gøres interessante iagttagelser over kongens forhold til kirken. Det er for det første hævet over al tvivl, at kongen *har* givet mindst tre store gaver til munkene i Odense; det viser brevene som levninger. Det førstnævnte brev er et privilegium og fritager med visse undtagelser kirken og munkene for al kongelig ret af alle deres jordbesiddelser. Endvidere gav kong Niels for sin afdøde søn Inges sjæl munkene nogle ham tilhørende fiskerettigheder, og i det sidste brev en gave på 40 mark årligt i kontanter, hvilket må have været en overordentlig stor donation.

Niels må vedholdende have støttet den kirke og det munkesamfund, som efter Knud den Helliges kanonisation under Erik Ejegod arbejdede på at opbygge broderens helgenry. Det er da en urimelig tanke, at Niels skulle have tilhørt et tilbageholdende parti, der ville afstå fra »et politisk, partipræget forsøg på at spænde kirken for kongedømmets sag«²⁹.

Kan hænde Niels ikke syntes om Knud, da han levede; men bedre helgenemne var ikke ved hånden, og fordelene ved på denne måde at skaffe dynastiet en guddommelig sanktion var indlysende. Interessen i en sådan har ej heller manglet; thi i hvert fald i to af de omtalte breve har Niels som den første danske konge i et os bekendt brev benyttet formlen »*Dei gratia rex Danorum*«. Sidstnævnte udtryk kan bedre end noget andet sammenfatte den arbejdshypotese, som med udgangspunkt i Niels' breve kan opstilles: Kongemagten var ekspanderende og søgte til egen fordel samarbejde med kirken.

Styrker kilder af anden art dette indtryk? De vigtigste synes at gøre det.

26. D. D. I. R. 2, 32.

27. Jvf. Birgitta Odén i »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder« bd. VIII, sp. 194 ff og Herluf Nielsen ibidem, samt bd. V, sp. 461.

28. D. D. I. R. 2, 34, 35.

29. Hal Koch: Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder, p. 67.

En gang inden 1117 tilstillede Ailnoth kong Niels sit skrift om Knud den Hellige, forsynet med en svulstig dedikation til modtageren. Hal Koch har i detaljer gransket opfattelsen af magten i denne. Synspunktet er fremhævelse ikke af kirkens magt, men af kongens som hidrørende umiddelbart fra Gud. Oprøret mod Knud den Hellige er Ailnoth en vederstyggelighed; thi kongen er Kristi stedfortræder på jorden³⁰. Superlativerne om såvel Knud som Niels må naturligvis tages cum grano salis; men forfatteren forudsætter til den grad Niels' begejstring for den afdøde, at afsendelsen af skriftet må kaldes et alvorligt faux pas, hvis Niels tilhørte et Knud fjendtligt parti³¹. Ailnoths tankegang er i bund og grund forskellig fra Eskils gregorianske anskuelse om, at den verdslige magt er underordnet den kirkelige.

Videre kan anføres, at Roskildekrøniken viser os en kong Niels, der støttede og dirigerede kirken: I hans 20. regeringsår rejste bønderne på Sjælland under ledelse af Peder Bodilsen det krav, at præsterne skulle leve i cølibat og endog forskyde deres hustruer. »Dette krav kunne præsterne ikke stå imod, eftersom bisp Arnold allerede tyngedes af sin høje alder og var syg«. Til alt held for præsterne, der udsattes for både lemlæstelse og drab, døde Arnold året efter. »I hans sted satte kong Niels sin søn Magnus' kapellan Peder . . . Han antog sig snart præsternes sag mod bønderne, og ikke blot befriede han dem fra denne nød, men fik endog sat igennem, at ingen lægmand kunne rette klage mod en præst på de almindelige ting, men kun for den hellige synode, hvilket ikke tidligere var tilladt«³².

Trods alle kirkeretslige regler om kanonisk valg har altså kongen indsat bisp; den indsatte tilhørte den nærmeste kreds omkring kongen og har straks ved sin tiltrædelse evnet at bilægge den åbenbart meget omfattende strid, forgængerens var kørt fast i. Det må ved udnævnelsen have været soleklart, at den nye bisp kom på denne opgave; og man må forestille sig, at den kongelige kapellan er blevet valgt med henblik herpå. Kildedstedet er tillige interessant ved at fortælle, at den gejstlige jurisdiktion i Roskilde stift gennemførtes af en mand, der stod Niels og Magnus nær.

I en anden, noget dunkel kilde fremtræder kong Niels som den, der gennem sine råder fritog kirken for byrder, men også, hvis han ville kunne pålægge den sådanne. En gravsten i Roskilde domkirke meddeler:

30. Ibidem p. 61, 73.

31. D. D. I. R. 2, 31.

32. Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken), oversat af Jørgen Olrik (1898), p. 28. Originalen: Chronicon Roskildense XIII. Scriptorum Minores Historiæ Danicæ Mediæ Ævi. Vol. I, p. 14 ff.

»Anno 1128 . . . obiit Helgi, consiliarius Nicolai regis, qui multiples elemosinas huic ecclesie contulit et iugum regii iuris, quod a quibusdam regum consiliariis ecclesie huius canonicis impositum fuerat, excussit«³³. Om end man ikke kan vide, hvilken kongelig ret, der er tale om, vidner indskriften klart om kongelig autoritet over for kirken. Til billedets afrunding skal endelig anføres, at et desværre dårligt overleveret nekrologium fra Viborg domkirke har regnet Niels blandt denne kirkes velgørere³⁴.

Sammenfattende kan konstateres, at her er fremført en række eksempler på, hvorledes den danske kirkeorganisation var under opbygning: Kirkens godsbesiddelser etableredes og udvidedes. Kongen bidrog hertil gennem store donationer. Kirkegodsets privilegering tog sin begyndelse; kongen bidrog sit hertil; thi han alene kunne fritage fra ydelserne til kongen.

Kirken fik egen jurisdiktion; kongen må have godkendt det; ordningen gennemførtes på Sjælland af en ham nærstående bisp. Cølibatsproblemet blev aktuelt i den danske kirke. Kongens indflydelse fik afgørende betydning for, at sagen ikke foreløbig blev gennemført. Kirkens modydelse for den kongelige protektion var anerkendelse af kongedømmets guddommelige autoritet, specielt gennem kirkens dyrkelse af kongeslægten's kanoniserede medlem.

Kirken synes i Niels' tid at have opnået endnu et stort gode: I 1135 kunne Roskildebispen Eskil bortsænke en del af bispetienden i Tybjerg herred³⁵. Det er da særdeles sandsynligt, at tienden er indført engang i Niels' tid; men det må indrømmes, at kongens forhold til denne reform er ganske ubekendt. Kilderne tier derom.

Den danske kirke var kun en lille del af et meget stort hele. Hvordan forholdt Niels sig til kirkens internationale ledelse? Det må i denne sammenhæng huskes, at den pavelige anerkendelse af ærkesædet i Lund o. 1103 utvivlsomt var kommet i stand som følge af kongens, Erik Ejegods, bestræbelser. Paven disponerede på baggrund af solide politiske realiteter: det nordiske ærkesæde var et barn af investiturstriden. I striden mellem kejser og pave var Hamburgerne tilbøjelige til at følge kejseren og hans modpaver. Det var klart i kuriens interesse at have en stærk dansk konge og en selvstændig kirkeprovins i ryggen på modstanderen. Dette grundforhold bestod i de to første årtier af Niels' regeringstid. Den 23. april 1117

33. J. B. Løffler: Danske gravstene fra middelalderen (1889) p. 7.

34. Diplomatarium Viborgense (ed. A. Heise, 1879), p. 365.

35. D. D. I. R. 2, 64.

skrev pave Paschalis 2. til kongen og meddelte ham, at det var umuligt i Danmarks tilfælde at dispensere fra cølibatskravet. Pavebrevet synes at forudsætte en kongelig ansøgning.

Man har (især Hal Koch) i forbindelse med dette brev sædvanligvis hæftet sig ved, at vi her for første gang på dansk grund træffer den gregorianske fordring, at den verdslige magt er underordnet den gejstlige. »Da styres nemlig verden vel, når den kongelige magt ledsager den præstelige myndighed; præsterne er nemlig øjnene i Kristi kirke«. Kongen formaner til over for bisperne »ærbødigt at vise lydighed og at yde virksomhedsfuld hjælp«³⁶. Det turde dog være et spørgsmål, om det ikke er nok så afgørende, at det var til kongen, paven henvendte sig i et rent kirkeligt anliggende. Som kirkens reelle hersker synes kongen at indsende andragendet og modtage svar. Og vel udtrykte paven sig om kongens principielle rolle, som just citeret; men citatet giver løsrevet fra konteksten et for unuanceret billede. I sin helhed lyder sætningen: »Tue igitur potestati confratres nostros Lundensem metropolitanum et alios regni Danorum episcopus commendamus, ut eis et obedientiam reverenter exhibeas, et auditorium efficaciter sumministres . . .«. Bisperne anbefales altså indledningsvis til kongen; man tør tro, at det var, hvad paven fandt var nødvendigt i betragtning af de faktiske forhold. Thi det må fastholdes, at brevet og dets magtfordelingsteori er blevet til i Rom. Den virkelighed, man tog sigte på, befandt sig i Danmark. Og pavens cølibatskrav forblev i teoriernes verden. Vi har set, hvorledes kongen få år senere afgjorde cølibatsstriden på Sjælland ved at indsætte en biskop, der skar igennem og lod præsterne beholde deres koner. Det var den ramme virkelighed.

Nogle måneder senere, d. 13. oktober, sendte pave Paschalis et om forholdet mellem konge og pave særdeles sigende brev til biskop Hubald af Odense³⁷. Paven tilskrev bispen, at danernes konge, Niels, havde meddelt ham, at han med biskoppens råd og samtykke havde foranlediget, at munkesamfundet i Odense knyttedes til bispesædet, og havde anmodet paven om stadfæstelse heraf.

Dette brev synes at bekræfte den foran opstillede arbejdshypotese: Det var kongen, paven anså for sin forhandlingspartner. Det var kongen, der førte an i opbygningen af det kirkelige apparat omkring Knudskulten i Odense; det var endelig ham, der opfattede sig som den danske kirkes leder, der kunne henvende sig til paven i den anledning.

Samarbejdet med Rom i 1117 er en velafhjemlet kendsgerning; det er

36. Hal Koch: Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder, p. 71.

37. D. D. I. R. 2, 42.

at beklage, at ingen kilder belyser forholdet i årene 1104–17. Paschalis var den samme pave, som havde tildelt Asser af Lund palliet; det er nærliggende at forestille sig en ubrudt linje i forholdet mellem ham og den danske konge. Paschalis døde imidlertid 1118, og mod hans efterfølger, Gelasius 2., opstillede kejser Henrik 5. som modpave ærkebisp Mauritius af Braga som Gregor 8. D. 13. april s. å. underrettede Gelasius legaten Cuno af Palestrina herom i nogenlunde de samme vendinger, som han d. 16. marts havde anvendt i et brev til gejstligheden og stormændene i Frankrig: Modpaven havde Gud ske lov fået ringe tilslutning, men Gelasius måtte dog opregne tre høje gejstlige som wibertinere³⁸, blandt disse »Teuzo, qui tanto per Datiam tempore debachatus est«³⁹.

Spørgsmålet om denne Teuzos huseren i Danmark er grundig behandlet i en helt ny tysk afhandling af Wolfgang Seegrün⁴⁰. Den opfattelse gøres her gældende, at Danmark under Oluf Hungers sluttede sig til Henrik 4. og det wibertinske kirkeparti. Under Erik Ejegod vendte man tilbage til reformpavernes side; ærkesædets oprettelse var belønningen herfor. Op mod 1111 (dette år opløstes modpavedømmet) konstaterer forfatteren fornyet wibertinsk aktivitet i Danmark og antager, at kongen har indtaget en vaklende holdning, måske tidvis tilsluttet sig modpavedømmet.

Denne formodning forekommer yderst dristig i betragtning af det spinkle kildegrundlag. Oluf Hungers tid skal ikke her behandles; for kong Niels' tid er det eneste vidnesbyrd om wibertinsk aktivitet den nævnte kryptiske udtalelse om Teuzo. Seegrün identificerer ham med en kardinal Teuzo, der i 1091 udfoldede wibertinsk agitation i Ungarn, men finder, at brevet 1118 lyder, som om hans huseren i Danmark har varet næsten til pavevalget dette år. At kongen skulle have nærmet sig de frafaldne omkring 1111, kan alene begrundes med, at biskop Gerald af Ribe d. 6. april 1113 opholdt sig hos kejseren i Worms og var vidne i et af dennes breve. En dansk bisp har altså haft kontakt med kejserhoffet; men det må hertil føjes, at Paschalis just på dette tidspunkt til det gregorianske partis store vrede havde nærmet sig Henrik 5.⁴¹ Hertil kommer imidlertid, at såvel Seegrün som »Diplomatarium Danicum«s udgivere må antages med urette at have læst »Dacia« som Danmark. Det betegner på middelalderlatin sædvanligvis området omkring det nuværende Ungarn⁴². I betragt-

38. Betegnelse for skismatikere efter den af Henrik 4. indsatte modpave Wibert af Ravenna (1080–1100).

39. D. D. I. R. 2, nr. 44.

40. Wolfgang Seegrün: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). (Neumünster 1967), p. 100 ff.

41. D. D. I. R. 2, 40.

42. Seegrün a. a. p. 106. Kulturhist. leksikon for nord. middelalder II, sp. 607.

ning af Teuzos tilknytning til Ungarn i øvrigt må man tvivle på, at han nogensinde har haft tilknytning til Danmark.

At Niels selv på anden måde havde kontakt med kejseren, kan måske læses af et brev udstedt i 1108 af en række nordtyske bisper, i hvilket de erklærer, at både den tyske og den danske konge står rede til at deltage i et korstog mod venderne ⁴³. Det må imidlertid huskes, at var Danmark end under Erik Ejegod slået ind på aldrig så gregoriansk en linje, så lå dog Tyskland, hvor det lå. Det var en realitet, man måtte regne med; alliancen med Rom kunne højst bidrage til, at man kunne omgå de sydlige naboer på mere lige fod; imidlertid måtte det være et yderst udsigtsløst vovestykke så kort tid efter den danske kirkeprovins' anerkendelse at falde fra den givtige alliance med Rom og kaste sig i armene på de tyske wibertinere. Det vil vel altid være halsløs gerning at drage slutninger om dansk politik af de to nævnte kildesteder. Skal forsøget gøres, forekommer det mest nærliggende, at man i Danmark søgte forhandlingspositionen mod Rom styrket ved også at pleje kontakter til den anden side.

Hermed er hele spørgsmålet om Danmarks forhold til andre lande i kong Niels' dage berørt. Den gængse opfattelse er, at i denne tid florerede vnderplyndringerne som aldrig før eller siden. »Ærkecivilisten« rådede ikke over militære magtmidler til at afværge dem. I Hal Kochs fremstilling i »Politikens Danmarkshistorie« hedder det endnu: »Her var tydeligt et punkt, hvor Niels' fredelige politik ikke slog til, hvilket man måtte betale dyrt. Først et slægtled senere skulle det lykkes kong Valdemar den Store og biskop Absalon at gøre en ende på denne plage« ⁴⁴. »Dansk udenrigspolitik« i datiden bestod ifølge Koch i grænsens, d.v.s. sydgrænsens, problemer, nemlig forholdet til den universelle kejsermagt og den konkrete situation ved Østersøen. Med andre ord: skulle Danmark anerkende kejseren som lensherre og »skulle det vove sig ud i de store fælleseuropæiske opgaver«, d.v.s. skulle man deltage i kristningen af de vendiske folk, »skulle det være sachserne eller danskerne, der bragte faklen videre mod øst?« ⁴⁵.

Vedrørende det første problem er ingen forhandling om vasalforhold kendt før Niels' allersidste år. Vedrørende det andet holdt man sig ifølge Koch selv tilbage. Denne skildrer gentagende, hvorledes venderne hærgede i Danmark og var den aggressive part. Den danske regering synes

43. D. D. I. R. 2, 39.

44. Politiken bd. 3, p. 116.

45. Ibidem p. 119.

altså ikke at have følt kaldet, som vel først Koch selv har forlenet med et anstrøg af patos.

Om de vendiske hæringer er imidlertid at sige, at de kun er kendt gennem Saxos skildring. Allerede i 1915 påviste Curt Weibull, hvorledes Saxo har komponeret sin fremstilling af hele første halvdel af 1100-tallet således, at Knud Lavard blev hele tidsrummets dominerende politiske skikkelse. Til dette formål benyttede han sig af os bekendte skrevne kilder, hvor Knud indtager en mere beskedne rolle. Saxo benyttede sine kilder med stor litterær selvstændighed; meget ændredes bevidst, og resultatet blev »en politisk legend om det danske kungahusets stamfader«. Niels og hans omgivelser skildredes som heltens modstandere i de sorteste farver, således som det skete allerede i et par af Saxos kilder, helgenlegenderne om Knud Lavard, hvor Knud fremstilles som en augustinsk »rex justus« og Niels som hans modpol⁴⁶. I betragtning heraf må man med største betænkelighed konstatere, at Saxo kun omtaler venderplagen under Niels i een eneste sammenhæng, nemlig som redegørelse for de rystende tilstande i riget forud for Knud Lavards overtagelse af jarledømmet i Slesvig⁴⁷. Ud over de omtalte beretter Saxo om to konkrete sammenstød med venderne i Niels' tid. Men da er der tale om danske angreb på Venden. Med stor kunst skildres danskernes nederlag til de træske fjender ved Ljutka; men det var dog kong Niels, der var aggressoren: Kampen foregik på vendisk grund⁴⁸.

I forbindelse med Magnus' bryllup med en datter af Bugislav af Polen berettes om angreb på byerne Osna og Julin i Odermundingen, der begge hævdes at være blevet overvundet⁴⁹. Selv Saxo og den (tendentiøst fordrejede) mundtlige tradition, han menes at bygge sin viden om mange krigsbegivenheder på⁵⁰, kan da knap tages til indtægt for teorien om Niels' totale underlegenhed over for venderne. Man tør vel endog, er end Saxo aldrig så upålidelig i enkeltheder, i det mindste tro, at de pågældende krigstogter har fundet sted.

Den mulighed fortjener at nævnes, at de nordtyske bispers udtalelse i 1108 om Niels' og kejserens villighed til korstog mod venderne og biskop Gerald's ophold i Worms 1113 er spor af en kontakt med kejseren i den hensigt at gå til angreb på Venden. En sådan teori vil dog for stedse høre hjemme i de ubekræftede hypotesers verden.

46. Curt Weibull: Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död til Knut VI. (Lund 1915) p. 130 ff.

47. Saxo XIII, 2-3.

48. Saxo XIII, 2.

49. Saxo XIII, 5.

50. Curt Weibull a. a. p. 47 ff.

Det spørgsmål kunne imidlertid rejses, om det er korrekt, at dansk udenrigspolitik i datiden måtte koncentrere sig om sydgrænsens problematik. En sådan eksisterede naturligvis (jvf. nedenfor); men Danmark havde også en anden landegrænse: de skånske landskabers. Meget tyder på, at denne fuldt så meget har haft kongehusets bevågenhed.

Saxo ved at berette, at først Knud Lavard og derefter Magnus forsøgte et vikingetog til svensk område⁵¹. Detaljerne er formentlig forvanskede, men stedet er alligevel interessant ved at dokumentere dansk interesse for Sverige. Den repræsenterede i og for sig ikke noget nyt. Siden Sverige ved Vikingetidens slutning rettede blikket mod syd i stedet for mod øst, havde landegrænsen mellem Sverige og Danmark haft politisk betydning. Det samme gjaldt grænsen til Norge. I 1000-tallet var Götaelvens munding gentagne gange scene for møder mellem de nordiske rigers konger. En gang i 1000-tallet må man være blevet enige om at acceptere Götaelven som grænse mellem Norge og Danmark⁵². Midt i 1000-tallet enedes man om at sætte seks grænsesten til markering af grænsen mellem Sverige og Danmark⁵³.

Den danske kongeslægts nordiske interesser afspejler sig i dens iver for ægteskabsforbindelser med de andre rigers kongelige huse. Forholdene var så pas urolige, at den, der var af kongeslægt, altid kunne gøre sig håb om at usurperer en nordisk trone. Niels selv ægtede Margrethe, enke efter den norske konge Magnus Barfod, der døde 1103⁵⁴. Forbindelsen havde udsigt til at blive politisk fordelagtig, thi Margrethe var datter af den svenske kong Inge den Ældre. I begyndelsen af 1120'erne uddøde Inges slægt i mandslinjen, hvorefter Niels' søn Magnus gjorde arvekrav gældende. Man havde forberedt sig på situationen: en ældre, tidligt død søn af Niels og Margrethe bar navnet Inge⁵⁵.

Også andre må have haft blik for mulighederne i det splittede, med nød og næppe kristne Sverige, hvor spliden mellem sveer og göter regelmæssigt blussede op ved kongevalgene. De ærgerrige kongsemner af Svend Estridsens slægt giftede sig på stribe med Inge den Ældres efterkommere. Henrik Skadelår, søn af Niels' bror Svend, ægtede Inges sønnedatter. Harald Kesjes søn Bjørn Jernside ægtede en datter af Inge. Knud Lavard

51. Saxo XIII, 5.

52. Gunnar Olsson: Sverige och landet vid Göta Älvs mynning. (Göteborgs Högskolas årsskrift, 1953), p. 32.

53. Jerker Rosén: Svensk Historia I (1962), p. 188.

54. De genealogiske oplysninger hos Snorre, Saxo og sagaerne anses i almindelighed for pålidelige, hvilket ikke her skal bestrides. Vedr. genealogien se: Hans Olrik: Knud Lavards liv og gerning (1888), p. 62 f.

55. D. D. I. R. 2, 34.

ægtede hans datterdatter. Disse er kun et lille udvalg af tidens mange internordiske kongelige ægteskaber, hvis politiske karakter er evident. Henrik Skadelårs søn gjorde således helt fremme i 1150'erne krav på den svenske trone ⁵⁶.

Var der således ikke tale om nogen ny interesse fra dansk side, kunne der dog netop i Niels' dage være gode grunde for en intensivering af den nordiske politik. Først og fremmest var ærkebispemandskabet af Lund ved ærkesædets oprettelse blevet metropolit over hele Norden. I betragtning af det intime samvirke mellem kirke og konge i Niels' tid kan det ikke undre, om parterne også har kunnet enes om til fælles bedste at stræbe efter også det politiske herredømme over mest muligt af den nye kirkeprovins. Dette kunne blive så meget mere nødvendigt, som ærkesædet i Hamburg søgte at bevare i det mindste primatet over Norge og Sverige. Paven synes i 1123 at have indrømmet Adalbero af Hamburg dette ⁵⁷. Endvidere kan man tænke sig en latent forestilling om det nødvendige i at bremse et svensk tryk på grænsen som følge af svenske ønsker om en korridor til havet. I hvert fald etableredes en sådan, så snart Danmark i det følgende århundrede blev svækket i forhold til Sverige ⁵⁸.

Resultater af den førte politik udeblev ikke. Ifølge samstemmende oplysninger i Vestgöotalagens kongeliste og hos Saxo ⁵⁹ døde den sidste svenske konge af den stenilske slægt (Inge den Yngre) i begyndelsen af 1120'erne, hvorpå Magnus Nielsen, som nævnt, påberåbte sig sin moders herkomst; og han valgtes da til konge i Götaland. Sveerne valgte en anden konge ved navn Ragnvald. Da Ragnvald begav sig til Vestergötland blev han dræbt af göterne. Magnus synes da med held at have hævdet sin götiske kongeværdighed helt til sin død i slaget ved Fodevig 1134.

Derefter samledes Sverige på ny under en tredje prætentent, Sverker fra Östergötland; men der er grund til at understrege, at Magnus' herredømme over göterne er et af de mere alvorlige tilløb til en varig forskydning af grænserne mellem de tre etablerede nordiske riger. Kun de interne danske forviklinger i 1130'erne hindrede, at Götalands tilknytning til Danmark blev af lang varighed. Ekspansionspolitikken i 1120'erne var ikke uden perspektiv.

Magnus' herredømme nåede næppe nogensinde ud over Götland. At han har bestræbt sig på at blive konge over hele Sverige, findes der et spinkelt spor af. Ifølge Roskildekrøniken faldt på Niels' og Magnus' side

56. Jerker Rosén a. a. p. 116.

57. Seegrün a. a. p. 133.

58. Gunnar Olsson a. a. p. 38 ff.

59. Saxo XIII, 5. Vestgöotalagen IV, 15. (Sveriges Gamla Lagar 1, p. 285 ff).

i slaget ved Fodevig en biskop Henrik, som var fordrevet fra Sverige ⁶⁰. I »Memoriale Fratrum« fra Lund hedder han Henricus Sictunensis ⁶¹. En fordreven biskop fra denne uppsvenske hovedby var altså så intimt forbundet med Niels og Magnus, at han ville vove livet for deres sag. Til omtalen af Magnus' udadvendte virksomhed må endelig føjes hans ovennævnte ægteskab sidst i 1120'erne med en datter af hertug Bugislav af Polen. Det må have indebåret en alliance med Østersøområdets stærkeste slaviske magt.

Som omtalt er kildematerialet sparsomt, men det eksisterende tvinger os til at antage en ekspanderende kongemagt, der udvidede sit administrative greb om samfundet. Dette foregik i nært samarbejde med kirken, der under kongens formynderskab var i hastig udvikling. Styret synes at have hvilet på solide fundamenter i form af støtte fra den danske kirke og pave-magten. Udadtil knyttedes ægteskabsbånd til andre fyrstehuse; til sidst kronedes denne politik med territorial ekspansion.

Kan alt dette tænkes at have fundet sted under den efter Saxos og Roskildekrønikens overensstemmende vidnesbyrd gamle og lidet duelige kong Niels?

Hertil er først at sige, at Saxo, som af Curt Weibull påvist, har komponeret sin skildring af Niels som et konsekvent modstykke til billedet af Knud Lavard. Det kan derfor meget vel tænkes, at Niels' ineffektivitet hos ham er ren konstruktion. Hertil kan føjes, at Roskilde-mandens udtryk utvivlsomt takket være Jørgen Olriks oversættelse er blevet overfortolket. »Uirum mansuetum et simplicem, minime rectorem« kan måske med udgangspunkt i Saxo oversættes »han var en godmodig og enfoldig mand, men ingenlunde skikket til at herske« ⁶². Det bør imidlertid understreges, at intet af adjektiverne »mansuetus« og »simplex«, hverken på klassisk eller middelalderligt latin, rummer nogen i og for sig nedsættende personkarakteristik. Oversættelsen kunne lige så vel lyde: en mild og ligefrem mand ⁶³. Kraftigt må det i hvert fald betones, at karakteristikken kun kan gælde Niels' person og ikke styret i hans regeringstid. »Minime rector« må indebære, at Niels personlig ikke var nogen herskertype.

Thi det er naturligvis trods de anførte indvendinger klart, at som noget magtmenneske står Niels ikke for Roskildeforfatteren. Det ville være for

60. Chronicon Roskildense XV.

61. Laurits Weibull a. a. p. 86.

62. Chronicon Roskildense XIII. Den ældste Danmarkskrønike p. 27.

63. For sagkyndig filologisk bistand til dette punkt takker jeg amanuensis, cand. mag. Otto Steen Due. Ansvar for den valgte oversættelse påhviler alene forfatteren.

letsindig omgang med kilderne at benægte enhver modsætning mellem Roskildekrønikens karakteristik af kongen og vort indtryk af et stærkt styre i hans regeringsår.

Efter den konstatering, at det var Niels selv, der ikke var en hersker-type, er det nærliggende at spørge, om Roskildekrøniken da peger på nogen anden, der kan have været den stærke mand ved kongens side. Svaret er for så vidt allerede givet af Lauritz Weibull. I forbavsende ringe grad har man beskæftiget sig med dennes grundige påvisning af, at Magnus Nielsen for Roskildekrønikens forfatter står som idealet af en hersker. Magnus er mere end nogen anden i besiddelse af den egenskab, forfatteren kræver af de store i kirke og stat: *constancia*, fasthed i karakteren ⁶⁴.

»Han är Danmarks blomster, »flos Danie«. Han är den skönaste av unge män, »pulcherrimus iuuenum«, stark i sin kraft, »fortis robore«, en glad givare, en vis man, älskare av fasthet i karaktären, »hylaris dator et sapiens et constantie amator«. Hans dödsår er »crudelis annus«, hans dödsdag den bittra dagen, dödens dag, mörkrets dag, full av ve og smärta, dränkt i snyftningar – »dies amara, dies mortis, dies tenebrarum, doloribus plena, singultibus onerata«. Redan bokstavs rätt tolkade lämnar orden intet övrigt i tydlighet. Men först det sammanhang, ur vilket de hämtats, ger den fulla belysningen. »En glad givare« är mannen ur andra Korintierbrevets 9. kapitel, den man Gud älskar. »Mörkrets dag« är dagen, då i Mardochæi dröm hos Ester allt folk står upp för att kämpa mot de rättfärdiges släkte. Men det är också dagen framför andra dagar, då det vart mörker över allt landet, Kristi dödsdag. Den i sin kraft starke, »fortis robore«, möter i Jobs 9. kapitel. Han är ingen mer eller mindre än Herran Zebaoth själv.« ⁶⁵.

Magnus er for Roskilde-manden den retfærdige hersker stillet over for den uretfærdige, tyrannen Erik Emune. Denne panegyrik ville næppe blive en helt inferiør mand til del; Magnus må op til 1134 have indtaget en magtposition, ikke alene i sit götiske kongerige, men også i Danmark; ellers havde han næppe været så stor en mand i roskildenserens øjne, at han måtte kalde ham »flos Danie«. At Magnus Nielsen var en stærk mand i dansk politik i alt fald i Niels' senere år, synes den rimeligste tolkning af hele Roskildekrønikens tendens, af dens påstand, at Magnus var en herskerskikkelse, og Niels »minime rector«.

Et par yderligere iagttagelser kan tale for denne hypotese. Den stærke bisp Peder, som kongen ca. 1124 indsatte i Roskilde, og som slog Peder Bodilsens cølibatsopstand ned, nævnes udtrykkeligt at have været Magnus' kapellan indtil sin bispeudnævnelse ⁶⁶. Endvidere optræder Magnus som

64. Lauritz Weibull a. a. p. 103.

65. Ibidem p. 99.

66. Chronicon Roskildense XIII.

vidne i et af Niels' gavebreve til Odensekirken ⁶⁷. Det var Magnus, der kort før sin død aflagde lensed til kejseren i Halberstadt ⁶⁸.

Magnus' tilknytning til faderens styre synes da så velafhjemlet, som en kendsgerning i denne kildefattige periode nu kan være det. Hvor længe han har spillet en rolle, lader sig næppe sige med større nøjagtighed. Niels kan ikke have ægtet Margrethe før efter 1103; parrets ældste søn var den tidligt døde Inge. Magnus har vel først været voksen nok til politisk virksomhed i begyndelsen af 1120'erne, det tidspunkt, hvor vi første gang har mødt ham. Til gengæld kan Niels ikke al sin tid have været lige gammel. Kanhænde Roskildekrønikens forfatter omkring 1140 har husket ham som en affældig mand, selv om han 20–30 år før havde været i besiddelse af normal arbejdssevne.

Hvem der ud over Magnus har haft central politisk betydning, lader sig næppe opklare. Vi har set navnene på nogle af kongens embedsmænd, og Saxo nævner i forbindelse med Niels navne på flere jarler, som vel må antages at have eksisteret. Hvilken kompetence disse embedsmænd har haft, lader sig imidlertid ikke konstatere. Specielt må det fastslås, at ej heller Slesvig-jarlen Knud Lavards særlige betydning kan anses for dokumenteret før mod slutningen af 1120'erne, da grunden begyndte at skride under Niels' tilsyneladende veletablerede regime.

Knud Lavard er et ejendommeligt fænomen i dansk historieskrivning. Som omtalt påviste Curt Weibull i 1915, at nationalhelten Knud er et produkt af Saxos anstrengelser for at gøre Valdemarernes stamfader til nationalhelgen. Alligevel er han af danske forfattere siden da blevet skildret i vendinger, der ligger fjernt fra Curt Weibulls og nærmere ved Hans Orliks billede af en af »disse middelalderlige fremskridtsmænd, der har udmærket sig ved deres videre og friere blik, (og) har krav på vor agtelse og beundring, fordi de har vovet at sætte liv og kraft ind på et ædelt forsæt, fordi de under begejstringen for det fremmede har vidst at bevare en varm fædrelandskærlighed, og fordi de ved deres betydning for samtid og eftertid har skrevet sig et godt navn i historien« ⁶⁹.

Om Knuds rolle, indtil han i 1128 el. 29 blev konge over obotriterne, vides meget lidt. Fra diplomerne kendes denne formentlige hovedskikkelse overhovedet ikke; han dukker først op efter sin død. Lundeårbogen beretter, at han i 1109 blev »dux Danorum« ⁷⁰. Rydårbogen sætter dette

67. D. D. I. R. 2, 34.

68. Jvf. nedenfor p. 41.

69. Hans Orlík: Knud Lavards liv og gærning (1888), p. 2.

70. Annales Danici (ed. Ellen Jørgensen), p. 62, 70.

til 1115. Vor mest oplysende kilde er Helmolds Slavekrønike skrevet i 1160'erne.

Man tør på grundlag af Helmold tro, at Knud en gang i sin ungdom har opholdt sig hos hertug Lothar af Sachsen⁷¹. Ifølge samme kilde blev han ved sin hjemkomst »hertug over hele Danien«, men frem for alt slesviger-nes velgører; specielt skal han have udmærket sig ved sin hårde justits mod indenlandske røvere (ikke vendere). Herudover berømmes Knud uhæmmet i de helt skabelonagtige kirkelige helgenskrifter⁷² samt hos Saxo og i Knytlingasagaen, der stammer fra ca. 1260–70 og må formodes til dels at bygge på Saxo⁷³. John Danstrups tidligere berørte synspunkt, at Knud »skaffede sig midler ved en moderne tysk regalepolitik« (d.e. told), bygger alene på Knytlinga⁷⁴. Man må imidlertid efter Gustav Albecks granskning af Knytlingas kildeforhold stille sig yderst skeptisk til vidneværdien af det pågældende sted⁷⁵.

En hypotese om Knuds fremragende evner kan alene bygges på vor viden om den karriere, han faktisk gjorde. Thi der er ingen grund til at tro, at han, da han trådte i kong Niels' tjeneste, var for mere at regne end andre kongeætlinger. Og disses antal var legio i datidens Danmark. Samtlige turde have næret det lønlige håb, at lykken ville stå dem bi, så de kunne komme på tronen; men i praksis var de henvist til at leve af deres ejendomme, til at træde i kongens tjeneste, samt til at konspirere. Det er i sådan virksomhed vi træffer de mange efterkommere af Svend Estridsen, kongernes ægte og uægte sønner. Mest fremtrædende var vel Erik Ejegods ældste søn Harald Kesje. Erik (Emune) og Knud Lavard var hans brødre. Særdeles aktiv var tilsyneladende Henrik Skadelår, søn af Niels' broder Svend. Harald Kesje havde 11 sønner, der i 30'erne synes politisk aktive. Grev Ubbe var gift med Niels' frilledatter; Håkon Jyde med en datter af Erik Ejegod; Erik, jarl af Falster, var gift med Knud den Helliges datter.

Hvad Saxo har at berette om disse folk før 1131 er i realiteten, at de deltog i kongens vendertogter og sad inde med hans embeder. Det gælder også Knud, hvis krav på tronen ikke kunne være mere begrundet end nogen af de øvrige kongeætlinges. Ifølge Saxo kom Knud til Slesvig, fordi jarlen Eilif blev afskediget som upålidelig⁷⁶. Om det er korrekt, kan vi ikke vide; men det er i hvert fald usandsynligt, at Knud ved sin tiltræden

71. Helmold Cap. XLIX. *Scriptores rerum germanicarum*. (1937). (ed. Schmeidler).

72. Curt Weibull: Saxo. p. 131 ff.

73. Gustav Albeck: Knytlinga. *Sagaerne om Danmarks konger*. (1946) p. 145 ff.

74. John Danstrup p. 68, note 2.

75. Gustav Albeck a. a. p. 140.

76. Saxo XIII, 2.

har været andet og mere end en loyal kongeætling. Ved at spille på strenge syd for grænsen lykkedes det ham da at svinge sig op til en stærk og farlig mand.

Man har, siden Curt Weibulls »Saxo« udkom, vidst, at Knud Lavards position især skyldtes hans forbindelse med Lothar af Supplinburg, der i 1125 valgtes til tysk konge efter Henrik 5.⁷⁷ Forståelsen af den politiske situation i Nordtyskland turde da være nøglen til forståelse af Knud Lavard og hans rolle i dansk politik.

I denne sammenhæng bliver en ny tysk afhandling om Lothars politik over for de vendiske områder særlig interessant set med danske øjne. Slaverforskeren Hans-Dietrich Kahl har i 1964 udredt, *hvor* stor den ophøjelse var, som overgik Knud Lavard⁷⁸. Lothar havde i årene efter investiturstridens afslutning ønsket at afstive det tyske kongedømmes prestige. Dette kunne ske ved ekspansion østpå samt ved at gøre den tyske konge til andre kongers lensherre. En sådan værdighed havde den tyske konge tidligere været indehaver af, men den var forlængst gået tabt. Henrik 3. (1039–56) mistede kontrollen med det sidste lyd kongedømme, Ungarn. Uafhængige kongedømmer var man lidet interesseret i; Piasterne i Polen var blevet tvunget til at opgive 1000-tallets polske kongedømme, da de i 1031 afleverede deres kongelige insignier til det tyske rige, og havde siden nøjedes med en hertugtitel. I 1085 fik Wratislaw af Böhmen som en engangsudmærkelse kongetitlen; men den var personlig og udløb med hans død i 1092.

De tyske konger slog ikke om sig med kongetitler; men Lothar greb nu til dem som middel i sin ekspansionspolitik. I 1130'erne gav han i Brandenburg den indfødte fyrste Pribislaw kongenavn og det tyske navn Heinrich. Pribislaw var kristen og skulle med sin lensherre i ryggen virke for sine hedenske landsmænds omvendelse.

Lothar betrødte imidlertid første gang denne politiks vej, da han gjorde Knud Lavard til sin vasal og lod ham krone til konge over obotriterne. Situationen var næsten den samme: Knud var ikke tysk, men var uddannet hos Lothar og havde sympati for tysk væsen. Han var kristen og missionsvenlig samt villig til at aflægge lensed til den tyske konge for at få dennes støtte til at bevare sit nye, med våbenmagt erobrede kongerige og til sine videre politiske planer. For Lothar lå der store muligheder i denne underkongepolitik. Ikke alene knyttede han lokal fyrsterne over de ven-

77. Curt Weibull: Saxo. p. 153.

78. Hans-Dietrich Kahl: Slawen und Deutsche in der brandenburgischen Geschichte des zwölften Jahrhunderts. (1964), p. 40 ff.

diske områder nært til sig; han fik i Knuds tilfælde i tilgift en trojansk hest i Danmark.

Det turde være i lyset af de her refererede resultater, man skal forstå Knud Lavards politiske opkomst, således som den er overleveret os af Helmold ⁷⁹. Han udnyttede behændigt til sin fordel den tyske østpolitik, som fik en helt speciel udformning i årtierne umiddelbart, før den store tyske østkolonisation satte ind omkring århundredets midte ⁸⁰.

Knud havde overordentlig dygtigt benyttet det danske kongehus' slægtskab med den obotritiske fyrstefamilje til at erobre sidstnævntes land efter fyrsten Henriks død i 1127. Når dertil føjes, at det af det foregående er fremgået, hvor sjælden en ære ophøjelsen til konge var også i Tyskland, er det indlysende, hvor farlig en mand Knud Lavard o. 1130 måtte være i det danske kongehus' øjne.

Magnus Nielsen var nok i almindelighed bange for rivaler. Således fortæller Lundeårbogen, at han i 1128 stod bag drabet på hertug Karl af Flandern, Knud den Helliges søn ⁸¹. Flere end Magnus måtte imidlertid være betænkelige ved Knud Lavards maskepi med tyskerne. Thi Lothar støttede aktivt Hamburg–Bremens aktion mod den danske kirkeprovincs selvstændighed.

Straks efter investiturstridens bilæggelse i 1122 søgte Adalbero af Bremen i Rom støtte for sin sag. 1123 synes paven at have truffet en kompromisafgørelse. Sverige og Norge lagdes atter under Hamburg–Bremen, mens Danmark beholdt sin selvstændighed, indtil sagen var nærmere undersøgt. 1120'erne igennem stod sagen åben; en legat synes at være sendt til de stridende parter ⁸².

Henimod 1130 må da konge og ærkebisp i Danmark have haft så god grund som nogensinde til at holde sammen; de følte sig begge truet fra syd. Knud Lavard havde takket være våbenlykken og Lothar vundet sig et kongerige; ingen kunne vide, om han ville afvente Niels' død, inden han ved samme midler søgte at skaffe sig et til. Assers selvstændighed måtte i så fald være særlig truet. Intet under, at de to parter holdt sammen, da det brød løs i 1131.

Forinden var dog situationen blevet yderligere skærpet som følge af et skisma omkring pavevalget i 1130 ⁸³. I begyndelsen af dette år døde pave

79. Helmold cap. XLIX.

80. Jvf. Kahl a. a. p. 1 f.

81. *Annales Danici* (ed. Ellen Jørgensen), p. 62.

82. Seegrün a. a. p. 133 f.

83. Se herom: D. D. I.R. 2, 55. Kommentaren samt Seegrün a. a. p. 135 ff.

Honorius 2., og ved valget af hans efterfølger kom det til konflikt; der valgtes to paver, Innocens 2. og Anaclet 2. Denne situation udnyttede Adalbero lynhurtigt. Allerede d. 24. februar var han i Rom. Paverne konkurrerede om at vinde kong Lothars støtte ved at antage sig Adalberos sag. Anaclet var hurtigst i vendingen; han tilskrev d. 24. februar Lothar, at han ville yde Adalbero retfærdighed⁸⁴. Innocens, der sendte et personligt budskab til Lothar, gik imidlertid af med sejren. Midt i oktober 1130 anerkendte Lothar på en rigsdag i Würzburg Innocens 2. At denne tog sig af Adalberos sag ses først i pavebreve fra 1133⁸⁵; men han har i situationen 1130 kun kunnet tage eet standpunkt i det danske spørgsmål.

Sidst på året 1130 må situationen have set mere dyster ud end længe for Niels og Magnus. Grunden var ved at skride under det engang så veletablerede regime. Man havde fået en militært stærk rival, tilmed en konge, inden for rigets grænser. (Saxo og Helmold beretter samstemmende om personlige sammenstød mellem Knud og Niels og Magnus netop omkring 1130). Nu var også den traditionelle allierede, pavestolen, kommet på modstandernes side.

Den 7. januar 1131 slog Magnus Knud Lavard ihjel. Detaljerne ved dette drab skal her ikke behandles, men alene de politiske perspektiver omkring det.

Hal Koch har i alle sine behandlinger af perioden anlagt det synspunkt, at »motiverne til denne dåd må siges at være klare: Magnus er misundelig på Knud for den medgang, han har haft«⁸⁶. Magnus frygter Knud som modkandidat ved det tilstundende kongevalg. »Knud Lavard var ydermere søn af den folkekære Erik Ejegod. Alene dette måtte sikre ham støtte hos et betydeligt parti i landet. . . . Om hele hans person stod en løfterig glans af fremtid, som ikke kunne undgå at gøre indtryk«⁸⁷.

Til dette er at anføre (foruden undren over, at man med kendskab til Roskildekrøniken kan anse Erik Ejegod for folkekær) den metodiske bemærkning, at om motiver, især i så gammel tid, er det svært at komme til klarhed. Der vil stedse være tale om rationaliseringer og gisninger ud fra den enkelte forskers opfattelse af personer og deres politiske placering. Den politiske situation omkring 1130 er her søgt omvurderet; følgelig må også motiverne til mordet i Haraldsted tages op til fornyet overvejelse; dog skal det fastslås, at det anførte i nogen måde har karakter af hypoteser.

84. D. D. I. R. 2, 53.

85. Jvf. note 101.

86. Hal Koch: Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder, p. 75 f.

87. Politiken bd. 3, p. 127.

Det forekommer da ud fra den her fremførte opfattelse mindre sandsynligt, at det eneste, der var Magnus og Knud imellem, var det tilstundende kongevalg. Det er evident, at Magnus ønskede Knud ryddet af vejen; men hvad kan han have frygtet fra hans side?

Hælder man til den anskuelse, at Magnus allerede var de facto regent, må man også tro, at det kunne blive yderst svært at skubbe ham til side ved Niels' død. Knud Lavard kan ikke have troet, at der for ham førte mange legale veje til Danmarks trone. Han ville i hvert fald få bisperne imod sig; det fremgår helt klart af deres holdning i årene 1131–34, da de alle sluttede op bag kong Niels. Knud må have været realpolitiker nok til at være klar over dette.

Spørgsmålet er, om Knuds intentioner ikke kan have gået i retning af angreb på kongen kombineret med oprør. Dette kan Magnus i hvert fald have frygtet. En nærmere betragtning af drabets umiddelbare følger kan måske sandsynliggøre, at en sådan frygt ikke var ganske ubegrundet.

Ingen synes at have hæftet sig ved det ejendommelige i, hvad der skete. Påfaldende er det dog, at: 1. et stort parti krævede hævn, 2. gjorde dette meget hurtigt og 3. gik så vidt som til at udråbe en ny konge til trods for, at kong Niels stadig levede og ikke var drabsmanden.

Saxos vurderingsnormer har fået næsten almen gyldighed; det kan også i vore dage forekomme indlysende, at drabet på Valdemarernes helgenstamfader *måtte* hævnnes. Vel var imidlertid Knud Lavard blevet en stor mand i Nordtyskland; men i Danmark var han dog kun for et kongsemne, ikke for den første Valdemarer at regne. Hvorfor skulle egentlig danske stormænd vove halsen for obotriternes konge?

Vi må konstatere, at det var, hvad de alligevel gjorde; men man spørger sig, om disse oprørere alene rejste sig for en død mands skyld. Havde de mon ikke fælles interesser i de levendes verden? Tilhørte de mon et allerede etableret »parti«, der kunne handle hurtigt, da en af dets egne blev dræbt?

En undersøgelse af oprørsgruppens sammensætning kan måske give svaret på spørgsmålet om dens interesser. To parter er i hvert fald ikke repræsenteret i den: Niels og Magnus og den med dem samarbejdende kirke. Hovedmændene var Knud Lavards brødre Harald (Kesje) og Erik (Emune)⁸⁸; endvidere optrådte Peder Bodilsen, den sjællandske stormand, der i 1120'erne havde ledet de sjællandske bønders cølibatsrevolte mod præsteskabet; der var Håkon Jyde, Erik Ejegods svigersøn og Håkons søn, den senere kong Erik (Lam)⁸⁹, samt hele den ærgerrige sjællandske Hvi-

88. Chronicon Roskildense XIV.

89. Saxo, XIII, 7.

deslægt, der, som af John Danstrup påpeget, endnu stod uden politisk indflydelse⁹⁰; og endelig var der Kristiern Svendsen af den mægtige jyske Trugot-slægt og hans søn Agge⁹¹. Derimod ikke Kristiern Svendsens broder, ærkebiskop Asser, der foreløbig fastholdt sin alliance med kongen.

Hvad havde disse folk på programmet? Danstrup mener hævdelser af en stærkere kongemagt og stækkelse af kirken⁹², altså »regnum contra sacerdotium«. Dette bevises dog ikke og er svært at forestille sig⁹³. Det synes for det første ejendommeligt at styrke kongemagten ved at afsætte kongen; tilmed en konge, der havde regeret i 27 år. Det forekommer noget for altruistisk, at folk, der aldrig havde været ved regeringsmagten, skulle bekæmpe det siddende styre for det principps skyld, at kongedømmet burde være stærkere. Det turde imidlertid også være for rigoristisk at forenkle det 12. århundredes Danmarkshistorie til en kamp mellem regnum og sacerdotium. Der var en tredje part, der oftest betegnes som det gamle bondesamfund. Var det ikke langt snarere den gamle samfundsordens talsmænd, der rørte på sig? Var det ikke de mænd, som absolut ingen fordele ville have af et stærkt kongedømme i Magnus Nielsens hånd? Det var jo klart, at et kongedømme, eventuelt et arveligt, i Niels' efterslægt ville deklassere de øvrige kongsemner blandt Svend Estridsens efterkommere. Bevarelsen af det ubetingede valgkongedømme var deres eneste chance. I hævdelser af dette som princip måtte de kunne mødes med de jordrotter, der som Peder Bodilsen og Hviderne tydeligt nok ikke hørte til kongens håndgangne mænd i Niels' dage.

En sådan tolkning synes i det mindste at indebære den fordel, at borgerkrigens hele forløb bliver overordentlig meningsfyldt. Oppositionens første samlingsmærke må have været Knud Lavard; da Magnus brat ryddede ham af vejen, greb man omgående til de nævnte drastiske modtræk. Men de mange kongsemner kunne nok holde sammen i det negative, modsætningen til Magnus; i deres personlige ambitioner havde de derimod modstridende interesser; thi de kunne ikke alle blive konger. Ikke så snart var valget af oprørskonge faldet på Erik, før Harald Kesje faldt fra og søgte sin lykke hos Niels⁹⁴.

De følgende års krig er ganske detaljeret refereret i tyske og danske årbøger, i Roskildekrøniken og hos Svend Aggesen, hos Helmold og Saxo.

90. John Danstrup a. a. p. 68.

91. Svend Aggesen XIV.

92. John Danstrup a. a. p. 68.

93. Der henvises alene til, at Trugotslægten »altid havde støttet den stærke kongemagt.« Der kan hermed kun tænkes på, at Erik Ejegod var gift med en kvinde af slægten.

94. Chronicon Roskildense XIV.

Roskildekrøniken tilligemed de samtidige tyske annaler i Curt Weibulls overbevisende tolkning er lagt til grund for følgende ræsonnement ⁹⁵:

Det er ganske åbenbart, at konge og kirke i forening beherskede Danmark. Erik kunne ikke stå sig. Hans chance blev den specielle udenrigs-politiske konstellation, som også Knud vel havde sat sin lid til. I to etaper bøjede Niels og Magnus knæ for kong Lothar. I sommeren 1131 lod denne, der til hævn for Knud Lavard var trængt frem til Dannevirke, sig købe bort; i 1134 formåede Lothar, nu kejser, Magnus til i påsken på rigsdagen i Halberstadt under udfoldelse af alle tilhørende ceremonier at tage Danmark til len af kejseren. Magnus aflagde ed på, at hans efterkommere i Danmark kun ville bestige tronen med den tyske konges godkendelse. Lothar havde således høstet den fulde frugt af det anslag mod Danmark, han indledte med sin protektion af Knud Lavard. På Halberstadt-rigsdagen var også ærkebiskop Adalbero til stede ⁹⁶.

Disse begivenheder blev da Eriks lykke på en noget anden måde, end han vel havde ventet sig, da han (ifølge de thüringske annaler) rettede anmodning til Lothar om hjælp før dennes tog mod Dannevirke ⁹⁷.

I maj 1133 havde pave Innocens 2. fældet dom i striden om ærkesædet og atter lagt den danske kirke under Hamburg. I løbet af det følgende år forlod Asser til Roskildekrønikens store fortrydelse Niels' og Magnus' parti og modtog Erik hos sig i Lund ⁹⁸. Årsagen synes indlysende: kongens stigende afhængighed af kejser og pave. Alliancen med kongedømmet indebar ingen fordele mere. I en desperat situation slog Asser om, spillede højt spil og vandt det.

4. juni 1134 afgjorde våbenlykken borgerkrigen til fordel for oprørs-partiet. Magnus måtte lade livet til trods for, at de øvrige bisper var blevet på hans side. Det sejrende parti fordelte de mange ledige bispestole mellem de allierede parters kandidater, og faldt derpå aldeles fra hinanden ⁹⁹. Inden længe lå Erik Emune i krig med både Peder Bodilsen og Kristiern Svendsens søn Eskil, der var blevet biskop i Roskilde¹⁰⁰.

Formentlig nok et vidnesbyrd om, at intet egentligt program havde holdt de sejrende sammen, men alene modviljen mod Niels' og Magnus' regime. Parterne varetog fremdeles egne interesser; og Eriks interesse var nu hævvelse af kongemagten.

---

95. Curt Weibull: Saxo, p. 156 ff.

96. Seegrün a. a. p. 138.

97. M. G. SS. XVI, p. 256.

98. Chronicon Roskildense XV.

99. Chronicon Roskildense XVI.

100. Saxo, XIV, 1.

Den her skitserede opfattelse af tiden omkring 1130 medfører visse konsekvenser for synet på tidens personer og forhold.

Det gælder først vurderingen af Asser. Hal Koch har i alle sine arbejder fulgt Roskildekrøniken og kraftigt bebrejdet ham hans omslag. Han skulle endog selv have provokeret Innocens 2.s afgørelse, idet han ifølge pavens breve af 27. maj 1133 har udvist den trods, »Contumacia«, ikke trods gentagne stævninger at komme til Rom ¹⁰¹. Ud fra det her anlagte syn på den politiske stilling i disse års Danmark kan der dog næppe herske tvivl om, at hvad enten stævningerne har fundet sted lige før eller lige efter 1131, ville det have været galmandsværk af ærkebispens at forlade den danske hvepserede. Det er desuden givet, at hans bedste kort var den danske konges støtte. Da kongen vaklede i solidariteten, faldt Asser fra. Følgen blev kongens fald.

Ej heller omslaget til Erik Emune kan da kaldes politisk uklogt. Asser havde helt enkelt intet mere at opnå ved alliancen med Niels, medens Erik dog var en chance. Det indtryk trænger sig på, at Koch har vurderet Asser så lavt for des mere at kunne fremhæve den kløgt, hvormed hans efterfølger Eskil genskabte kirkens selvstændighed ¹⁰². Også denne vurdering synes at måtte falde, idet Wolfgang Seegrün påviser, at pavedømmet under de ændrede politiske konstellationer i slutningen af 1130-erne af *egen drift* ændrede kurs og frafaldt den påtvungne afgørelse af 1133 ¹⁰³.

Et par af begivenhederne i forbindelse med borgerkrigens afslutning er af værdi for vor undersøgelse af de politiske intentioner hos kongemagten og dens modstandere. Forskningen har vistnok aldrig hæftet sig ved Roskildekrønikens oplysning om det helt usædvanlige, der skete, da Niels og Harald Kesje med livet i behold flygtede fra Fodevig. »Post hec in Juciam venit, at Haraldum partitem dimidij regni fecit et regio nomine sublimavit« ¹⁰⁴. Man må tro, at den enestående ære, ophøjelsen til medkonge i Niels' levetid, virkelig er overgået Harald Kesje; thi Roskildekrøniken nærer tydeligvis ingen ønsker om at besmykke denne mand, men regner ham for en stratenrøver ¹⁰⁵.

Det, der her gik for sig, var et klart brud på valgkongeprikket. At give efterfølgeren kongenavn i den siddende konges regeringstid var just den fremgangsmåde, Valdemarerne greb til, da de gjorde ende på valg-

101. D. D. I. R. 2, 57, 58, 59, 60, 61.

102. Hal Koch: Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder, p. 80.

103. Seegrün a. a. p. 137.

104. Chronicon Roskildense XVI.

105. Chronicon Roskildense XIV.

kongedømmet. Det synes at være en hævdunden opfattelse i forskningen, at arvekongedømmet hører Valdemarstiden til. I forskellige formuleringer træffes synspunktet hos Erik Arup, Poul Johannes Jørgensen, Aksel E. Christensen og Hal Koch ¹⁰⁶. Det kan ikke være rigtigt; man kan højst med Christensen hævde, at i 1170 »sejrede det monarkiske legitimitets- og arveretsprincip«; men det var ingen nyhed, og Koch kan ikke have ret i, at det indførtes »let og smertefrit«.

Man spørger sig, om anslaget mod valgkongedømmet var en nyhed, da Niels greb til det ved at ophøje outsideren Harald Kesje. Ganske vist var den gamle konge stedt i den yderste nød efter sønnens fald ved Fodevig; men den hypotese trænger sig på, at når omgåelse af valgkongedømmet ikke var Niels' regime fremmed, har man også søgt at anvende arveprincippet på Magnus, hvis centrale politiske stilling vi har fundet dokumenteret.

Hypotesen lader sig sandsynliggøre. Mindre afgørende er det, at Magnus i Rydårbogen og Slesvigårbogen kaldes for »rex« ¹⁰⁷. Der kan i disse sene kilder være tale om efterrationalisering eller henblik på Magnus' götiske kongeværdighed.

Afgørende er de tyske annalers meddelelser om Magnus' lenshyldning i Halberstadt 1134. Curt Weibull har vist, at de forskellige sagen omtalende årbøger går tilbage til tre af hinanden uafhængige hovedkilder, der alle beretter, at Magnus ved denne lejlighed blev kronet til gengæld for lenshyldningen ¹⁰⁸. Det er det afgørende. For Magnus har der været den store gevinst ved underkastelsen, at fra nu af var han i kejserens øjne konge i Danmark.

Metoden var den samme, som Valdemar den Store introducerede i Danmark: kroningen som formel statsakt. Det nye i 1170 var alene, at denne nu foregik på dansk grund. Knud den 6. var ikke den første danske konge, der blev kronet. Det var Magnus Nielsen. Den kronede afgik blot ved en brat død 7 uger senere; men at omgåelse af valgkongedømmet har hørt til hans politiske intentioner, må anses for dokumenteret. Paderbornannalene oplyser, at Magnus også aflagde ed på, at hverken han eller hans efterkommere ville tage kongemagten uden kejserens godkendelse ¹⁰⁹. Tydeligt nok tænkte Magnus sig kun sin egen efterslægt som konger af Danmark.

106. Erik Arup: Danmarks historie I, p. 249 f. Poul Johannes Jørgensen: Dansk retshistorie, p. 303. Aksel E. Christensen: Kongemagt og aristokrati (1945), p. 40 f. Hal Koch: Politiken bd. 3, p. 275.

107. Annales Danici (ed. Ellen Jørgensen), p. 75, 133.

108. Curt Weibull: Saxo p. 156 ff.

109. Annales Patherbrunnense, ed. P. Scheffer-Boichorst. (Innsbruck 1870).

Samme kilde anser Magnus for dansk konge allerede, da han kommer til Halberstadt. Man tør næppe tage dette som bevis for, at Magnus bar dansk kongenavn før 1134; men i betragtning af dette kildested, af Magnus' position i Danmark og af den kendsgerning, at Harald Kesje fik kongenavn, synes det rimeligt at pege på muligheden. Spørgsmålet hører formentlig til blandt dem, det aldrig vil lykkes forskningen at besvare.

Klart synes det imidlertid, at stod det til Niels og Magnus, ville der ikke blive tale om noget kongevalg, den dag Niels måtte dø en naturlig død. Oprørerne må i 1131 ikke mindst være gået til angreb på arveprincippet. Det stod sig da heller ikke. Ved Fodevig og i Slesvig by talte våbnene til fordel for kongsemnets selvtægt; og det blev da de næste 23 år fremgangsmåden for den, der ville sikre sig Danmarks krone. Den moderne kongemagts princip sejrede ikke ved Fodevig; det led nederlag for så vidt, som vi har opfattet det sejrende parti som reaktionært. Men ekspansion var blevet kongedømmets væsen; kongsemnerne slog om til »kongepolitikken«, så snart tronen var sikret. For en sådan politik fordømte da i 1140'erne ærkebiskop Eskil sin afdøde fjende Erik Emune. Men man kan ikke ved tilbageprojicering modsætningsvis tillægge Eriks modstandere, Niels og Magnus, den modsatte politik. De samtidige kilders prioritet kan ikke anfægtes. Hvor mesterligt Lauritz Weibull end analyserede nekrologierne fra Lund, så er dog »Liber Daticus« en levning fra 1145; den kan utvetydigt oplyse os om sin ophavsmands holdning på dette tidspunkt; men vedrørende forhold før 1134 er den at anse for en beretning og kan som sådan være misvisende.

Sammenfattende kan da konstateres, at her er argumenteret for en ændret vurdering af en række personer og deres ståsted under kong Niels' regeringstid. Først og fremmest er dilemmaet omkring kong Niels søgt løst. Kongen og især hans søn Magnus var eksponenter for det indadtil og udadtil ekspanderende kongedømme. Udviklingen af det kongelige magtapparat foregik i god forståelse med den ligeledes ekspanderende kirke, der protegeredes af kongen. Landets første ærkebisp er søgt rehabiliteret. Kritikken af hans dispositioner 1130'erne forekommer ubeføjet. Han må anses for den danske kirkeprovins' kløgtige politiske leder og dygtige organisator. Endelig er det forsøgt med udgangspunkt i ny tysk forskning at støtte Curt Weibulls omstyrtelse af Saxos åbenbart særdeles livskraftig Knud Lavard-billede. Denne skikkelses dage som nationalhelt bør være talte. Han hørte ikke til landets ledende kreds, men var potentiel oprører. Fremskridtets formentlige hovedmand forbandt sig med samfun-

dets mest reaktionære kræfter. Han fortjener næppe det 19. århundredes dansk-nationale glorie; han var vendisk konge og den tyske konges kort i spillet om Danmark. Det kort ved hvis hjælp Lothar grundlagde det 12. århundredes tyske infiltration i Danmark.

Forfatningshistorisk er fremført det synspunkt, at legitimitets- og arveprincippet rejste hovedet før Valdemarstiden. Forfatningsudviklingen har ikke været kontinuerlig. Borgerkrigsperioden 1131–57 må snarest ses som det gamle samfunds forsøg på en reaktionspolitik på valgkongedømmets grund.

Det kan se ud, som Niels' kongedømme faldt på en tilfældig, uheldig politisk konstellation. Den tilføjelse må imidlertid gøres, at samfundets sociale struktur antagelig endnu var en sådan, at kongemagtens ekspansion måtte være et dristigt eksperiment. Den privilegerede ridderkaste som kongemagtens redskab eksisterede endnu ikke. Vi ved, at en rytterhær deltog i slaget ved Fodevig ¹¹⁰; om rytteri var kendt tidligere i Niels' dage kan ingen pålidelige kilder fortælle os ¹¹¹.

---

110. Monumenta Erphesfurtensia, p. 40, 170.

111. Om rytterhæren ved Fodevig var den første i Norden, som ofte hævded, vides ikke. Saxo omtaler, men måske konstrueret, dansk rytteri i forbindelse med slaget ved Ljutka. (Saxo XIII, 2.). Saxos oplysning om Niels' hird på kun 6–7 mand (jvf. note 11) turde være ren propaganda.

DET SIDSTE HØJREMINISTERIUMS AFGANG

ved *Sune Fredslund Andersen*

I det følgende opridser stud. mag. Sune Fredslund Andersen ministeriet Sehesteds historie. Dernæst meddeles en række aktstykker fra forskellige af ministeriets medlemmer om begivenhederne i forbindelse med deres tilbagetræden. Det dokumenteres, at det var kongen, der tog initiativet til afskedigelsen, bl. a. under påvirkning af stemninger i ledende højrekredse. Inden for ministeriet selv var en stærk fløj indstillet på at blive siddende, også efter højres valgnederlag i april 1901.

Højres sidste konsejlspræsident, landstingsmand og stamhusbesidder til Broholm ved Gudme, Hannibal Sehested har efterladt sig et betydningsfuldt og omfattende arkiv fra sin tid som landets førsteminister. Indtil april i år har det været opbevaret på Broholm, men er nu af Hannibal Sehesteds brorsøn, godsejer cand. jur. Jørgen Sehested blevet overdraget til Det kongelige Videnskabernes Selskabs arkivkommission til ordning. Fra dette arkiv offentliggøres hermed nedenstående 9 breve og beretninger, der kaster nyt lys over begivenhederne og omstændighederne i forbindelse med ministeriet Sehesteds afgang.

Da konsejlspræsident Hørring i marts 1900 erklærede, at han måtte erkende, at han ikke kunne få told- og skattelovsforslagene ført igennem og derfor ved rigsdagssamlingens slutning agtede at indgive regeringens demissionsbegæring¹, var der dem, der forventede, at kong Christian 9. nu ville lade folketingsflertallet få ansvaret for landets styre. Der var også dem, der søgte at lægge pres på kongen i samme retning. Hørring selv skulle have rådet ham til at tage et venstreministerium under overvejelse². Og dertil kom, at kredse inden for kongehuset – især prins Valdemar og dennes kone, prinsesse Marie – skubbede til samme side. Det blev imidlertid ikke til noget. Bankdirektør Axel Heide, der stod kongehuset nær, oplyste godt et års tid senere, at det var, »fordi Estrup bearbejdede selv kongen i modsat retning«³. Endnu en gang lagde kongen

1. Rigsdagstidende. Forhandlinger på Landstinget (fork. Lt.) 1899–1900, sp. 1407.

2. Marcus Rubin: Nogle Erindringer, Kbh. 1914, side 128–29.

3. De af Aage Friis indsamlede beretninger vedrørende systemskiftet i 1901 (fork. AF.). Rigsarkivet (fork. RA.) Heides beretning.

Disse beretninger, der af Aage Friis med bistand af bl. a. P. Munch blev indsamlet under og i månederne efter venstre-regeringsdannelsen i 1901 ved henvendelse til en række af de implicerede personer, giver imidlertid først og fremmest grundlag til at belyse det første venstreministeriums dannelseshistorie og ikke i så høj grad det sidste højreministeriums afgang. Dog kan der hentes

størst vægt på de råd, han fik fra ham, der i årtier havde været hans nærmeste rådgiver, og den 27. april 1900 udnævntes »det estrupske ministerium uden Estrup«, som ministeriet Sehested blev kaldt.

I sammenligning med Hørrings kabinet fik det nye ministerium mere politisk farve. Fire af de nye ministre var landstingsmænd og havde deres plads blandt dette tings estrupske fløj. Det drejede sig om konsejlspræsidenten selv – han overtog endvidere udenrigsministeriet – justitsminister C. Goos, der i nogle år i begyndelsen af halvfemserne også havde siddet i Estrups kabinet, kultusministeren, provst Bjerre og trafikministeren, baron Juul-Rysensteen. Heraf havde først og fremmest Bjerre, men også Sehested spillet en fremtrædende rolle inden for højres partiorganisation i de senere år. Dertil kom endnu en fremtrædende højrepolitiker, nationaløkonomen William Scharling, der som finansminister fik sæde i regeringen. Han havde i et par årtier været folketingsmand og siden 1895 været formand for højres repræsentantskab. Indenrigsministeren, direktør L. Bramsen, fulgte som sådan med over fra Hørrings kabinet og havde fra 1892 til 98 siddet i folketinget. De resterende tre ministre, landbrugsministeren, direktør for landbohøjskolen F. Friis, krigsministeren, oberst G. Schnack, der som Bramsen også havde siddet i Hørrings kabinet og marineministeren, kommandør Chr. G. Middelboe, blev derimod betragtet som fagministre, for hvem den politiske side af sagen var underordnet den faglige.

Der var næppe nogen, der anså det nye ministeriums fremtidsudsigter for at være lyse. Selv blandt ministrene må der have været dem, der havde betænkeligheder, da det tog Sehested mere end en måned, inden han fik det samlet. Men i det hele taget måtte den politiske situation betegnes som alt andet end gunstig for et »rent« højreministerium.

Efter det storpolitiske forlig i 1894 var der i højre opstået indre stridigheder om mål og midler, og disse brydninger svækkede partiet og førte efterhånden til, at der kom frafald i rækkerne. Og da venstrereformpartiet, der var hovedmodstanderen, ikke kunne eller ville slippe det storpolitiske mål – folketingsparlamentarismens anerkendelse – af syne og for alvor gå ind i en forhandling om en reformlovgivning, havde forholdene været vanskelige for de sidste højreregeringer. I stedet for at være brobyggere, således som forligsløfterne forudsatte, blev de snarere kastebold

---

enkelte værdifulde oplysninger om dette spørgsmål i Valdemar Frederiksen's beretning, Marcus Rubins beretning, Erik Skrams beretning samt i de to konvolutter, der bærer påskriften »Heide – Frijs« (heri Heides beretning) og »Deuntzer«. Disse beretninger m. v. vil i dette efterår (1967) blive udgivet ved amanuensis, mag. art. Lorenz Rerup.

mellem modsætningerne, hvorfor en stagnation på det lovgivningsmæssige område kom til at præge perioden efter 1894. Skylden herfor lå naturligvis på begge sider, men højre og dets regeringer kom til at lide mest under det, da oppositionen med rette kunne angribe dem for deres manglende evne til at gennemføre noget og dertil kunne anvise et klart alternativ til at komme ud af de bestående tilstande.

I den situation kan det undre, at ministrene i Sehesteds kabinet i det hele taget turde vove forsøget. Men måske nærrede man en vis tiltro til, at man som et mere estrupsk farvet ministerium end de to forrige kunne få standset den udvikling, der var i gang, og få noget ført igennem – om det skulle gå helt galt med oppositionens samarbejdsvilje, kunne man ty til en provisorisk lovgivning.

Havde man næret sådanne forhåbninger, blev man imidlertid skuffet. Fra starten strammede oppositionen grebet om dette ministerium, som den havde let ved at skyde provisoriske hensigter i skoene og derfor stå samlet imod. At den derudover til tider behandlede ministeriet efter for-godtbefindende, gjorde ikke dettes vanskeligheder mindre ⁴.

4. Det kan f. eks. nævnes, at lederen af venstrereformpartiet, J. C. Christensen, under 1. behandling af finanslovsforslaget i oktober måned 1900 hånligt sluttede sin tale med at anbefale den nye regering »straks at gå ind som forsvarsministerium og værne administrationen og så lade os andre se, om vi kunne få opgaverne ført igennem« (Rigsdagstidende. Forhandlinger på Folketinget (fork. Ft.) 1900–1901, sp. 224–26). Som et andet eksempel kan fremføres, at da finansminister Scharling ønskede optaget et statslån i udlandet til at stive den anspændte finansielle situation af med og spurgte folketingets finansudvalg – hvor J. C. Christensen var formand – om dets stilling, fik han blot herfra uden nærmere begrundelse den besked, at det ønskede man ikke. Denne oplysning er hentet fra Hannibal Sehesteds »Optegnelser fra Ministermøderne april 1900–juli 1901« fra mødet den 20/11 1900. Disse optegnelser blev fra 1906–1908 samlet i en protokol af Sehested selv på grundlag af notitser, han gjorde under eller umiddelbart efter de enkelte møder. Såvel protokollen (fork. ministerrådsprotokol) som notitserne (sidstnævnte svarer ganske godt til, hvad Sehested har ladet komme med i protokollen) findes i hans ministerarkiv (fork. HSM.). På mange punkter må denne ministerrådsprotokol dog siges ikke at være fuldstændig. Ofte er kun de enkelte punkter, hvorom man har diskuteret på møderne, noteret op – men efterhånden gives der også oplysninger om, hvad der vedtoges samt dele af diskussionen ministrene imellem. Et af de bedre eksempler er det, der henvises til i denne forbindelse fra mødet den 20/11 1900. Pkt. 4 lyder således:

»Scharling meddelte svar fra folketingets finansudvalg angående optagelse af et statslån. Først havde udvalget svaret, at de *ikke ønskede* det. På en senere skrivelse fra Scharling er der svaret, at man ikke ville give forslaget sin tilslutning efter samtlige foreliggende omstændigheder.

Middelbo foreslår at forelægge forslaget i landstinget og få konstateret, at det er folketinget, der hindrer det.

Scharling fraråder det, da det ihvertfald under disse omstændigheder ikke

Dertil kom, at landstingets højre spængtes i november måned 1900 – en begivenhed, der ramte højre og regeringen lige i hjertet. Med de 8 landstingsmænds erklæring om, at de for eftertiden ønskede at blive betragtet som en selvstændig gruppe i tinget, blev regeringen så svagt funderet i rigsdagen (1 stemmes flertal), at tilfældigheder herefter kunne blive udslagsgivende. For oppositionen derimod blev sprængningen den begivenhed, der understregede, at dens taktik var ved at lykkes, og at det storpolitiske mål var inden for rækkevidde. Højre var begyndt at falde fra hinanden.

»De 8«s brud kom naturligvis til at præge den resterende del af rigsdagsmødet, men især efter årsskiftet kom også bevidstheden om det forestående folketingsvalg til at spille ind i de politiske overvejelser. I april 1901 udløb den 3-årige valgperiode. Taktiske udspil fra begge sider med det formål at tækkes vælgerne blev i højere grad end før fremherskende på bekostning af udspil, der blot havde til formål at lade sig realisere.

Da det den 21. marts offentlig bekendtgjordes, at valgdagen var fastsat til den 3. april, var valgkampen allerede forlængst begyndt. Oppositionen havde lagt den an på »et for eller imod ministeriet Sehested« og skyede i den forbindelse ikke noget middel for at vise vælgerne, hvor de skulle placere deres stemme. Dominerende blev således en række personlige angreb på ministre – ikke mindst trafikminister Juul-Rysensteen. Denne havde meget lidt heldigt tilkendegivet en pakmester Pedersen, at det var uforeneligt med dennes stilling som tjenestemand at modtage valg til rigsdagen. Og dertil kom endnu en sag, hvor trafikministeren havde tilkendegivet en trafikassistent Ohlson, at han ikke kunne være stiller for en af oppositionens kandidater. Disse indgreb i den politiske frihed førte til voldsomme angreb i pressen⁵, og da spørgsmålet rejstes i folketinget den 18. marts af socialdemokraten Lyngsie, måtte ministeren modtage

---

vil kunne bringes i orden til terminen, og man endvidere ville svække vor anseelse i udlandet.

Juul foreslår at opløse folketinget nu, hvorved vi formentlig ville blive fri for Scavenius og Dinesen (der som højrefolketingsmedlemmer til regeringens og det ministerielle højres harme var gået sammen med folketingsflertallet i den af folketinget nedsatte skattekommission, som havde arbejdet sommeren igennem – (udgiverens bemærkning)). Man kunne så få tid til at overveje landbrugs-toldbeskyttelse.

Det synes endnu ikke tilstrækkeligt konstateret, at der skal drives visnepolitik for folketinget. Man må vist se tiden lidt an endnu.«

5. Se f. eks. Politiken 19/3, 20/3, 31/3, 1/4 samt 2/4 1901 og Socialdemokraten 3/4 1901.

et enstemmigt mistillidsvotum⁶. En af højres folketingskandidater, professor Ellinger, så sig kort før valget nødsaget til under indtryk af de stærke angreb at udsende en officiel erklæring, hvori han tog afstand fra Juul-Rysensteen og hans handlemåde⁷.

Næsten lige så voldsomme angreb og en lige så vanskelig stilling kom justitsminister Goos ud i. Også han måtte i folketinget indkassere en misbilligelse, fordi han ikke havde gjort noget for at fremme den hårdt tiltrængte retsplejeform, således som tinget tidligere havde opfordret til⁸. Spørgsmålet var blevet rejst på baggrund af en række sager, hvori det var kommet for dagen, at domstolene havde dømt på et forkert grundlag. Det drejede sig bl. a. om sagen vedrørende Nelly Andersen, der i 1895 som tjenestepige hos daværende justitsminister Nellemann var blevet anklaget for tyveri af en guldkæde og flere andre værdigenstande. Senere kom disse så for dagen på en måde, der viste, at Nelly ikke kunne have haft noget med tingenes forsvinden at gøre. Men forinden var hun blevet anholdt og havde udstået 53 dages varetægtsarrest. Denne sag kom nu frem nogle uger før valget og blev slået stort op i pressen. At forhenværende justitsminister Nellemann var en af sagens hovedpersoner, gjorde den ikke mindre egnet i politisk henseende.

For justitsminister Goos betød endvidere hans udnævnelse af en søn til overfængselsinspektør – en stilling som han selv havde beklædt, inden han trådte ind i regeringen – at der blev skabt øget grundlag for angreb fra oppositionens side⁹. Også højrefolketingskandidater, deriblandt professor Ellinger, tog afstand fra denne handling og gav Goos skylden, hvis de ikke blev valgt.

Hverken Juul-Rysensteen eller Goos forblev upåvirket af angrebene. Begge skrev de i slutningen af marts til konsejlspræsidenten og bad om at måtte træde tilbage. Juul-Rysensteen gjorde det med en henvisning til, at en minister, der savner tilhold alle steder, ikke kunne forblive i sin stilling¹⁰. Og Goos skrev, at han ikke kunne finde sig i den ydmygelse,

6. Ft. 1900–1901, sp. 4423–4444. De 7 højrefolk, der var til stede, undlod at stemme.

7. Politiken 2/4 1901.

8. Ft. 1900–1901, sp. 4899.

9. Se f. eks. Politiken 30/3 1901 og Socialdemokraten 30/3 og 3/4 1901.

10. Brev fra Juul-Rysensteen til Sehested af 25/3 1901. HSM. Sidste del af brevet lyder således:

»Når henses til, at jeg har fået et mistillidsvotum i folketinget, hvilket jeg ikke bryder mig om, og nu skulle vises en så decideret mistillid i landstinget, der selv har forlangt lovens udløb (der sigtes til lovforslaget om forhøjelsen af jernbanetaksterne – (udgiverens bemærkning)), vil De indrømme, at min stilling er aldeles uholdbar. I sagens behandling har jeg intet at bebrejde mig.

det var, at flere af højres folketingskandidater havde krævet, at han skulle afstå fra at udnævne sin søn til overfængselsinspektør. Det ville være en tilståelse af, at han havde gjort en forkert handling. Efter hans mening var hans søn den eneste kvalificerede, og skulle han dertil bære skylden for, at flere af højres folketingskandidater ikke blev valgt, så han ikke anden udvej end at tilbyde sin demission. Kunne Ellinger ikke tales til rette, og fandt konsejlspræsidenten og de øvrige ministre, at denne løsning var den rette, måtte han træde tilbage ¹¹.

Det foreligger ikke direkte oplyst, hvad der gjorde, at Juul-Rysensteen og Goos desuagtet forblev i deres stillinger, men da Juul-Rysensteen ikke havde noget at bebrejde sig selv i sagen, og Goos ville bøje sig, hvis de øvrige ministre fandt, at hans tilbagetræden var uacceptabel, har ingen af dem sandsynligvis været utilbøjelige til at lade sig overtale til at fortsætte. Det forestående valg tillod ikke den indrømmelse til oppositionen, det ville være, at en eller to ministre gik af som følge af den kritik, man udsattes for fra den kant. Efter valget synes ingen af de to at have hørt til blandt dem, der var mest villige til at gå af. Men de to tilbud om demission afspejler ikke desto mindre den virkning, oppositionens angreb havde i ministeriet. I sin politiske årsoversigt ved nytårsskiftet 1901–02 beklagede højrebladet »Nationaltidende«, at det var disse angreb, der kom til at dominere valgkampen »i stedet for de vigtigere ting som skatte- lovene, forsvarsvæsenet, underofficerernes lønninger og alt det andet, som venstre havde ladet visne for at få ministeriet bort« ¹².

Valget blev et sviende nederlag for regeringen og højre, der blev halveret fra 16 mand til en lille gruppe på 8. De moderate faldt fra 23 til 16, mens socialdemokraterne vandt 2 kredse og fik 14 mandater, og venstre reformpartiet blev den store sejrherre med en gevinst på 13 og herved kom op på 76 pladser i det nye ting. For oppositionspresen var der ingen tvivl om, hvilken konsekvens valgets udfald skulle have: Ministeriet måtte gå ¹³.

En minister, der savner tilhold alle steder, kan ikke blive, men jeg skal nok støtte Deres ministerium efter bedste evne bagefter og Bramsen kan jo overtage affærerne (han havde som indenrigsminister i Hørrings kabinet også haft trafikministeriet under sig – udgiverens bemærkning) – så jeg er ikke uundværlig.«

11. Brev fra Goos til Sehested af 27/3 1901. HSM. I dette brev uddyber Goos »efter nattens grublerier« de synspunkter vedrørende sin politiske situation og konsekvenserne deraf, som han allerede i et brev af 26/3 1901 havde givet udtryk over for Sehested. HSM.
12. Nationaltidende 2/1 1902.
13. Se f. eks. Politiken 4/4 1901, Frederiksborg Amts Avis 7/4 1901 og Socialdemokraten 7/4 1901.

Dettes stilling var efter folketingsvalget dårligere end nogensinde. Det kunne se tilbage på en rigsdagssamling, hvor dets initiativer i stort omfang var blevet mødt med en afvisende holdning, og hvor det derfor kun havde formået at udrette meget lidt. Det havde haft alvorlige frafald i egne rækker og dertil kom nu et folketingsvalg, hvis udfald uundgåeligt – på trods af den estrupske teori om, at regeringen først og fremmest var kongens og ikke folkeflertallets – måtte føles som et slag i hovedet, især da valgkampen havde formet sig som en kamp for eller imod dette ministerium.

Og et håb om, at der fremover skulle vise sig nogen mulighed for, at ministeriets vanskelige forhold skulle bedres, måtte forekomme illusorisk. Efter dette folketingsvalg ville oppositionen i den kommende rigsdagssamling føle sig endnu mere sejrssikker og blive endnu mere umedgørlig og i øvrigt satse på at berøve ministeriet dets spinkle flertal ved det ordinære landstingsvalg i 1902. Chancerne herfor ville være store, og en højre regering uden flertal i landstinget var en meningsløshed.

Det ville på den baggrund have været forståeligt, om regeringen Sehested havde erklæret, at den ikke ønskede at fortsætte længere, men det skete ikke. På det første ministermøde efter valget, der blev afholdt den 9. april, drøftede man bl. a., hvad man skulle lade højrepressen udtale i anledning af valgets udfald, og man enedes om at lade den tilkendegive, at ministeriet ikke havde til hensigt at gå for folketingets sammensætning¹⁴. Den artikel, som højres generalkorrespondent derpå udsendte dagen efter, blev indledt med, at situationen ikke var en sådan, at der ville ske nogen forandring i nogen retning. Udfaldet af folketingsvalget kunne ikke have afgørende betydning, og ministeriets forbliven var som hidtil afhængig af den holdning, landstinget havde¹⁵.

Denne linie blev fulgt op halvanden måned senere med en lang artikel i det officielle regeringsorgan »Berlingske Tidende«. Dette blad havde forståeligt nok været meget tavs i politiske spørgsmål efter valget, men nu bragte det den 17. maj en artikel, der hed »Kronens ret og højres kamp«, og da det var det officielle regeringsorgan, der bragte den, måtte ministeriet stå bag. Den begyndte med at omtale et højremøde, der var indkaldt til næste dag, hvorfor artiklen sikkert også var ment som et forsøg på at lægge pres på dette mødes deltagere. Dernæst blev det fremført, at nu måtte den usikkerhed og tvivl, der siden valget havde hersket i højrekredse, have lagt sig, så der kunne tales roligt om sagerne. Valgets udfald skyldtes partiets organisatoriske svaghed, og et venstreministerium kunne der ikke blive tale om alene på grund af personspørgsmålet.

14. Ministerrådsprotokol. HSM. 9/4 1901.

15. Aarhus Stiftstidende 11/4 1901.

Endvidere hed det: »Overhovedet turde man fra alle sider gøre klogt i for en overskuelig fremtid at regne med Hs. Majestæts nuværende ministerium. Det er efter Hs. Majestæts ønske trådt til i vanskelige tider, hvor mange veje har vist sig ufarbare, og så længe det nyder kronens uforanderlige tillid, vil det utvivlsomt ikke undslå sig for at fortsætte sit brydsomme hverv«¹⁶. Herved var det igen tilkendegivet, at ministeriet ikke agtede at gå af, men i modsætning til artiklen i april var vægten nu lagt på kronens vilje som den afgørende for regeringens forbliven.

Som det vil ses af nedenstående kilder fra Hannibal Sehesteds ministerarkiv, blev det kronens vilje, der blev den afgørende. Nogle dage efter, at artiklen i »Berlingske Tidende« var kommet frem, meddelte kongen Sehested, at han efter sin hjemkomst fra sin ferierejse til Wiesbaden – fra 23. maj til 15. juli – ønskede ministeriets demissionsbegæring, idet han agtede at lade venstre komme til roret.

Valgets udfald havde gjort stærkt indtryk på den gamle konge, og kredse såvel inden som uden for kongehuset forsøgte i den følgende tid at lægge pres på ham for at få ham til at tage et venstreministerium¹⁷. En hel del tyder på, at han allerede i løbet af april 1901 skulle være kommet til den opfattelse, at venstre skulle til¹⁸. Alligevel har han tøvet med at iværksætte denne beslutning og meddele den til Sehested. Dels må han have kviet sig ved at tage dette skridt over for de ministre, som han for blot et år siden indtrængende havde opfordret til at indtage deres pladser, og som han politisk set selv stod nærmest. Dels havde

16. Berlingske Tidende (a) 17/5 1901.

17. Om det indtryk, valgets udfald gjorde på kongen, se: Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger 1858–1901, bd. II, udg. af Hans Lund, Kbh. 1925 (fork. Høgsbro), 8/4 1901 og Fortrolig skrivelse fra J. C. Christensen til venstres redaktører og rigsdagsmænd af 29/5 1901. S. Bergs arkiv. RA.

Inden for kongehuset kan nævnes kongens søn, prins Valdemar, dennes kone, prinsesse Marie, kongens bror, prins Hans og kongens to døtre, kejserinde Dagmar af Rusland og dronning Alexandra af England som personer, der var virksomme for et systemskifte. Socialdemokraten 17/4 1901, Høgsbro 11/4 1901, En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901, bd. II, Kbh. 1962, udg. af Institut for dansk kirkehistorie. Brev fra P. Munch til J. P. Jacobsen af 26/7 1901 og Henrik Cavling: Journalistliv. Kbh. 1930, side 284.

Af personer uden for kongehuset kan nævnes overpræsident Valdemar Oldenburg, kabinetssekretær Rosenstand, fhv. konsejlspræsident Hørring og bankdirektør A. Heide. Se: Overpræsident Valdemar Oldenburgs henvendelse til Christian IX i april 1901. »Et bidrag til systemskiftets historie« aftrykt i »Jyske Samlinger«, ny række V, 1 side 80–87 (fork. »Et bidrag«), Høgsbro 21/9 1901. AF. RA. Valdemar Frederikssens beretning, Marcus Rubins beretning og Heides beretning.

18. Se især »Et bidrag«, men også AF. RA. Erik Skrams beretning og Heides beretning samt en kronik skrevet af Deuntzer i Politiken 24/7 1911.

han besluttet, at skiftet i påkommende tilfælde først skulle udføres efter hans hjemkomst fra ferien, hvorfor det ikke havde hastværk med at give Sehested marchorden. Endvidere kan han have tøvet, fordi han savnede et påskud.

Det fik han den 18. maj, da der som nævnt i København blev afholdt et møde i højre. Om formiddagen samledes repræsentantskabet, og om eftermiddagen var der derpå møde mellem dette og højrepressen samt højres organisationsformænd for at drøfte den politiske situation. Begge møder var absolut fortrolige, og ingen af dem tog samlet stilling til, om man ønskede ministeriets forbliven, således at det i et vist omfang måtte blive op til den, der skønnede, hvilket udfald man ville sige, det havde fået vedrørende dette spørgsmål. Af referaterne af de mange taler fremgår det, at meningerne var stærkt delte¹⁹. Mange slog direkte til lyd for et systemskifte, mens andre mente, at der måtte være andre udveje. Under alle omstændigheder måtte det konstateres, at de antiministerielle toner i partiet aldrig før havde været så fremherskende, og at der kunne sættes et stort spørgsmålstegn ved den støtte, ministeriet fremover kunne regne med fra partiet.

Af det brev, som Juul-Rysensteen den 22. maj 1901 sendte til Sehested (se nedenfor) ses det, at kongen i sin argumentation for at bede ministeriet gå af havde fremført, at han havde andre referater af højremødet end Juul-Rysensteen og Sehested. Med andre ord er det sandsynligt – når der henses til, i hvilken retning kongens tanker vedrørende et ministerskifte allerede tidligere var gået – at han i den aktuelle situation bl. a. benyttede dette mødes antiministerielle holdning som et påskud til at give Sehested meddelelse om sin beslutning.

Det var altså kongen, der tog initiativet til, at ministeriet Sehested skulle gå af, og ikke ministeriet selv. Dets rolle i systemskiftets forhistorie kan da siges at have to sider: Indirekte kom det til at bane vejen for et systemskifte, fordi det i den ene rigsdagssamling, det sad, ikke kunne stille noget op over for oppositionens angreb og taktik og derfor ikke magtede at udrette noget videre. Herved afsløredes det, at højre havde spillet fallit som regeringsparti. Men direkte blev ministeriet Sehested, da det nu en gang var der, den sidste alvorlige hindring, der skulle fjernes, for at folketingsflertallet kunne komme til. Stædigt blev ministeriet siddende i en håbløs politisk situation med et vakkende tilhold i rigsdagen og med frafald og udtalt modvilje i regeringspartiet. Som det vil ses, stod der dog ikke et enigt ministerium bag denne holdning.

---

19. Talerne er refereret i »Protokol for Højres Forretningsudvalg 1897–1903«. RA. 18/5 1901.

Ortografien i nedenstående kilder og i de citerede stykker er moderniseret. Første gang der i en note optræder en hyppigt anvendt henvisning, er der bag denne anbragt en forkortelse i parentes, som derpå anvendes sidenhen.

Brev fra Bramsen til Sehested af 4/4 1901.

4/4 1901. Skærtorsdag.

Kære konsejlspræsident.

Valgene er ikke blot for mig selv²⁰, men også i det hele taget, faldne således ud, at de yderst vanskelig forhold under hvilke ministeriet har arbejdet hidtil, ville blive så vanskelige, at jeg ikke ser, hvorledes De vil kunne komme igennem, alt naturligvis set i belysning af hovedsagen, den uforudsete spaltning i landstingets højre, hvortil endnu i nærmeste fremtid efter mit skøn kommer højrepressens frafald²¹ eller i alt fald angreb på et enkelt medlem af ministeriet²².

Men jeg anser mig ikke for berettiget til at give Dem det råd, at De med os alle in pleno gik til kongen og bad ham tage et ministerium Alberti, rent venstre, der straks ville føre til en deling imod det overmodige socialdemokrati af det nu så uensartet sammensatte oppositionsflertal i folketinget²³.

Men må jeg have lov til for min egen person at bede Dem om nu at udvirke min afsked som minister. Jeg vil intet kunne udrette, idet jeg politisk set er særlig forhadet af venstre og vil blive endnu stærkere angrebet, efter at jeg forgæves har søgt valg. Jeg har i længere tid været ved

20. Bramsen var den eneste af ministeriets medlemmer, der var opstillet ved folketingsvalget, og han faldt for venstrereformpartiets kandidat, Alfred Bentzon, i Københavns 2. kreds.
21. Af højreblade, der under indtryk af folketingsvalgets udfald direkte slog til lyd for et systemskifte, kan nævnes Slagelse-Posten, Korsør Avis, Sjællands-Posten og Vestlollands Avis. Se Slagelse-Posten 9/4 1901.
22. Her tænkes utvivlsomt på trafikminister Juul-Rysensteen. På selve valgaftenen tog Bramsen afstand fra ham og hans handlemåde over for pakkemester Pedersen og trafikassistent Ohlson (Socialdemokraten 10/4 1901). Valdemar Frederiksen, der var fuldmægtig i Ritzaus Bureau og muligvis har haft sine oplysninger fra kultusminister Bjerre, skrev i august 1901, at Bramsen i ministeriets egne konferencer skulle have udtalt, at han under ingen omstændigheder ville blive siddende sammen med Juul-Rysensteen. AF. RA. Valdemar Frederiksen's beretning.
23. Højesteretssagfører (senere justitsminister) P. A. Alberti var leder af højrefløjen inden for venstrereformpartiet – den fløj, hvis kerne bestod af »de 15 afhøp-pere« ved forliget i 1894.

vaklende helbred og er for nærværende tid særlig angreben. I min famili-
 lig ved De, at jeg har en stor sorg: Henseende til min hustru, og jeg har
 dog i over 1 1/2 år næsten intet kunnet være for mit hjem.

De vil, som sagerne ligger, ligefrem ikke kunne få nogen ringere in-
 denrigsminister end jeg er – jeg, som i længere tid, kun har næret det ønske
 at kunne trække mig tilbage, og nu har jeg taget min beslutning.

Jeg tror, at kongen ikke vil modsætte sig at opfylde mit ønske, når De
 forklarer ham det på rette måde, nærmest således, at jeg er legemlig og
 sjælelig syg og ikke har de fornødne nerver, som dengang jeg i 1899 med
 friskt mod begyndte min gerning. Jeg har også fået ikke så lidt udrettet
 i min embedstid, og jeg vil sikkert senere, hvis indenrigsministeriet skulle
 ønske det, kunne være det til nytte på områder, hvor jeg ved, at man
 stundom er og i den nærmeste fremtid ligefrem vil komme i forlegenhed
 for kræfter (kommissioner, arbejdsråd, arbejderforsikringsråd, livsforsik-
 ringsråd m. m.). Der er dernæst sikkert flere dygtige amtmænd, såsom
 Jonquières, Simony, Dreyer eller Ahnfeldt, som både ville og kunne tage
 min portefølje, og så kunne det hele jo gå ganske stille af ²⁴.

Jeg ved naturligvis, at De ikke vil blive glad ved at modtage dette og
 min anmodning om afsked, derfor har jeg da også tilbageholdt den eller
 antydninger om den (idet jeg ikke kunne gå under rigsdagssamlingen).
 Men når jeg nu efter nøje overvejelse fremsætter den, vil jeg også fastholde
 den. Og jeg vil være Dem taknemmelig, hvis De så snart som muligt vil
 opfylde den ²⁵.

Deres ærbødigst hengivne

L. Bramsen.

---

24. Frederik Lindam Godefroi de Dompierre de Jonquières. Amtmand i Odense
 1898–1909.

Johan Frederik Simony. Amtmand i Thisted 1900–1909.

Carl Vilhelm Johannes Drejer. Amtmand i Århus 1895–1915.

Johan Heinrich Ahnfeldt. Amtmand i Ålborg 1899–1905.

25. Ifølge en bladnotits (Socialdemokraten 17/4 citerende højrebladet Horsens
 Avis) bekræftes det, at Bramsen havde indgivet sin demissionsbegæring, og det
 hed videre: »det er ligeledes faktisk, at minister Bramsen har været hos kongen
 og for Hs. Majestæt udtalt ønsket om at træde ud af ministeriet. Kongen bad
 ham imidlertid indtrængende om at blive, og for dette ønske bøjede inden-
 rigsministeren sig«. Senere skrev Socialdemokraten (18/5 1901), at Bramsen ef-
 ter at have indgivet sin demission kun havde indvilliget i at blive foreløbig,
 da ministerspørgsmålet snart ville komme til en afgørelse. Også landbrugsmini-
 ster Friis skulle efter valget have besluttet sig for at gå af (Politiken 12/4
 1901). Smlg. endvidere Valdemar Frederiksens beretning. AF. RA.

Brev fra Juul-Rysensteen til Sehested af 22/5 1901.

22/5 aften.

Kære Sehested. Hvis jeg ikke træffer Dem, dette:

Jeg kan ikke få kongens ord »at han har modsatte referater af delegeretmødet end vores« ud af hovedet. Både Nielsen, Stilling og Hammerich har refereret²⁶, de 2 sidste vidtløftig, at mødet endte med, at alle stoledede på ministeriets forbliven, om der end i øvrigt var modsatte meninger²⁷; hvor kan man så få anden tro, end at der lyves med vilje for kongen, som der blev løjet for os, og vel også for ham, i alle årene fra 1894 til 1900.

Hammerich sagde, at P. G. C. var den eneste, der måtte og som havde mandat til at fortælle os om mødet²⁸; derfor har han vel søgt Dem og mig i søndags. Var det nu ikke bedst, at De telefonerede til ham i morgen tidlig, at De *snarest* ønskede en samtale?

Kom vi så til vished om, at vort referat til kongen er det rigtige, er det jo ligefrem pligt at vise løgneren fra kongens side snarest muligt, og der er jo ikke det mindste i vejen for, at De kan skrive til kongen en efter mødets ønske givet fremstilling og samtidig meddelelse om, at vi ikke er i stand til, uden at vi alle stemples som uvederhæftige, at indgive vor demission, da vi har virket og talt, som om vi var opfordret til at blive, uden at nogetsomhelst var sket, der kunne siges af Dem som grund til at fremtvinge demission.

Han kan jo sans façon afskedige os, og vi kan jo med sandhed skrive, at vi personlig intet ønsker hellere end at blive uansvarlige, men vor ære måtte vi holde på.

Jeg har aldrig tænkt mig, at vi kunne komme i en sådan situation som vor nu, dertil har jeg haft for megen kærlighed og tro til kongen.

26. Det har ikke været muligt at fastslå, hvilken »Nielsen«, der tænkes på. Bagermester J. F. Herman Stilling. Landstingsmand 1890–1918. Ingeniør Holger Hammerich. Folketingsmand 1890–1915.

27. Der tænkes her på de to højremøder lørdag den 18. maj (jfr. indledningen) eller rettere på mødet om eftermiddagen. Ifølge referaterne i Protokol for Højres Forretningsudvalg 1897–1903 (RA) må det siges at være en noget ensidig vurdering at hævde, at mødet endte med, »at alle stoledede på ministeriets forbliven« – et forhold, som Juul-Rysensteen da også synes at være blevet klar over senere. Jfr. note 35.

28. Højsteretssagfører P. G. C. Jensen. Landstingsmand og formand for højres repræsentantskab. Han gjorde det på begge møder klart, at disse var absolut fortrolige, men tilføjede, at han som repræsentantskabets formand dog anså det som sin pligt bagefter at meddele ministeriet, hvorledes mødedeltagerne skønnede, at den politiske situation var.

Lad os endelig få fat i P. G. C. hurtigst, helst i morgen.

Deres hengivne
Juul-Rysensteen.

Brev fra Scharling til Sehested af 26/5 1901.

p. t. Vapnagård 26/5 1901.

Kære excellence!

Da jeg er blevet noget betænkelig ved det råd, jeg har givet Dem, foreløbig ikke at meddele vores kolleger, hvad De i torsdags meddelte Goos og mig, føler jeg mig forpligtet til at sige Dem dette. Det forekommer mig nemlig, at det måske vil blive vanskeligt for Dem, når De senere giver dem denne meddelelse, at forklare, hvorfor De ikke har givet den før og navnlig ikke i det første ministermøde. Jeg vil derfor *henstille* til Dem, om det ikke kunne være rigtigt, at De drøftede dette spørgsmål nærmere med Goos og mig, *inden* De afholder almindelig ministermøde, og at det til denne uge (torsdag) berammede derfor blev aflyst ²⁹.

Såfremt De ved nærmere overvejelse måtte finde dette rigtigt, kunne vi tre da måske torsdag holde et lille møde – og mulig kunne vi så derefter samme dag få et møde med kammeradvokaten angående de vestindiske spørgsmål (sukkerkogerierne) ³⁰.

Som sagt – dette *henstilles* ganske til Deres overvejelse og afgørelse. Jeg møder altså i hvert fald på torsdag kl. 10 1/2 i udenrigsministeriet.

En glædelig pinse og en ærbødig hilsen til Hendes Nåde.

Deres hengivne
Will. Scharling

29. Ifølge »ministerrådsprotokollen« blev der intet ministermøde afholdt torsdag den 30/5 1901, hvorfor Sehested kan have fulgt Scharlings henstilling. Da »ministerrådsprotokollen« imidlertid ikke for de følgende ministermøder den 4. juni, 28. juni og 12. juli indeholder oplysninger, hvoraf det fremgår, at kongens beslutning om, at ministeriet skulle demissionere ved hans hjemkomst fra hans ferie til fordel for venstre, skulle have været forelagt, kan det ikke fastslås præcist, hvornår »de øvrige« ministre har fået meddelelsen. Af optegnelserne fra den 12. juli fremgår det dog indirekte, at alle ministre har været klar over, hvad der skulle ske, idet man drøftede flere af disses stilling »efter at de var trådt tilbage som ministre«. Det ses, at Goos og Scharling fik meddelelsen torsdag den 23. maj – samme dag som kongen rejste på ferie, og at Scharling åbenbart ikke har været klar over, at Juul-Rysensteen allerede den foregående dag havde fået kongens beslutning meddelt.

30. Sehested, Goos, Scharling og Juul-Rysensteen udgjorde tilsammen det ministerudvalg, der tog sig af »det vestindiske spørgsmål«.

Brev fra Scharling til Sehested af 27/6 1901.

27/6 1901.

Kære chef!

Da Bjerre har ønsket at tale med mig om ministerspørgsmålet, forinden han på mandag havde audiens hos kronprinsen, og jeg ikke var i stand til at få en samtale med ham, har jeg – efter konference med Goos – skrevet til ham ³¹: »Jeg vil da kun meddele Dem, at ministerspørgsmålet faktisk er afgjort af kongen og vil blive definitivt afgjort efter hans hjemkomst, så at det vil være rigtigst *ikke* at komme ind på dette spørgsmål over for kronprinsen ³². Videre har jeg ingen bemyndigelse til at sige; det vil være konsejlspræsidentens sag at give Dem nærmere besked, men jeg ved, at han ikke har anset det for rigtigst at skrive mere«.

Hvilket jeg anser det for bedst at meddele Dem.

I hast!

Deres hengivne

Will. Scharling.

Et udkast med H. Sehesteds håndskrift til ministeriets demissionsbegæring eller evt. til den tale, der skulle holdes ved indgivelse af denne ³³. Udateret.

Ved Deres Majestæts bortrejse til udlandet behagede det Ds. Maj. aller-nådigst at tilkendegive mig, at Ds. Maj. havde taget den beslutning

31. Kultusminister Bjerre, hvis virke som minister blev præget af hans tiltagende sygdom, der lagde ham i graven i september 1901, var i slutningen af maj rejst på en rekreatjonsrejse til Karlsbad. Han var netop vendt tilbage nogle dage, før dette brev er skrevet, hvorfor han ikke havde fået kongens beslutning meddelt.

32. Med denne henstilling til Bjerre sigtede Scharling utvivlsomt til såvel Sehesteds diskretionsløfter til kongen (se nedenstående optegnelser af Sehested om hans ministeriums ophør) som til det alt andet end fortrolige forhold, der herskede mellem kongen og kronprins Frederik. Den gamle konge vågede skinsygt over, at hans utvivlsomt bedre politisk begavede søn ikke blandede sig mere end højst nødvendigt i hans dispositioner.

I øvrigt hørte kronprins Frederik ikke til blandt dem, der varmest gik ind for et systemskifte på dette tidspunkt. Han havde sommeren 1900 i sin fars fravær holdt en tale på den 18. landmandsforsamling i Odense, hvori han kraftigt havde opfordret til at slutte op bag ministeriet Sehested (Berlingske Tidende (m) 4/7 1900) og havde på den måde bundet sig stærkt til netop denne regering. Høgsbro 1/1 1901 og 21/9 1901 samt »Et bidrag«.

33. Dette udkast er i modsætning til de øvrige breve og optegnelser, der er skrevet med blæk, udfærdiget med blyant og har i det hele taget en meget skitsemæs-

ved hjemkomsten fra denne rejse at entledige mig og mine kolleger fra de stillinger, vi i fjor efter Ds. Maj.s opfordring overtog.

I medfør af denne tilkendegivelse³⁴ tillader jeg mig herved at ansøge om, at det måtte behage Ds. Maj. allernådigst at modtage ministeriets demission.

Brev fra Scharling til Sehested af 19/6 1902.

Vodroffsvej 10, 19/6 02.

Kære Sehested!

Jeg har ærgret mig grundigt i disse dage over vor gode baron Juul-Rysensteens udtalelser om ministerskiftet³⁵, som vi tit nok har advaret ham imod at komme frem med, og som kun har – som forudset – givet land-

---

sig karakter. Angående tidspunktet for ministeriets demission oplyste Valdemar Frederiksen i august måned (AF. RA. Valdemar Frederiksens beretning), at Sehested ledsaget af kultusminister Bjerre allerede den 16. juli 1901 om formiddagen – dagen efter kongens hjemkomst fra ferierejsen – kørte til Bernstoff slot »og overgav kongen ministeriets afskedsbegæring, som det behagede kongen at modtage, dog således, at kongen anmodede ministrene om at fungere indtil videre«.

34. På dette sted er der i håndskriften indskudt følgende, som er overstreget: »har jeg hermed den ære at indstille til Ds. Maj., at Ds. Maj. ville entledige samtlige ministre fra de dem betroede ministerposter, nemlig ansøge om.« Denne sidste passus, men også hele tekstens ordlyd synes at give et berettiget grundlag for den antagelse, at der virkelig er tale om et udkast til selve ministeriets demissionsbegæring. På den anden side synes der heller ikke at være noget til hinder for, at det er manuskriptet til den tale, der skulle holdes ved indgivelsen. Senere skrev Sehested, at han ikke var i besiddelse af ordlyden fra demissionsbegæringen. (Nedenstående optegnelse af Sehested af 9/1 1908).
35. På et grundlovs-møde i Århus den 5. juni 1902 holdt Juul-Rysenstein en tale, hvori han efter at have skildret den politiske udvikling siden 1894 og omtalt ministeriet Sehesteds virke udtalte: »Men så kom der et svagt punkt, der er ejendommeligt for højre: Vi vil så gerne kritisere, men vi vil hellere kritisere vore egne meningsfæller end vore modstandere. Der blev i København afholdt et møde af højres repræsentantskab og højreforeningernes formænd, og der var dem, der lod det forlyde fra dette møde, at der havde hersket stor splid og vist sig stemning for et venstreministerium. Muligvis var det sådanne forlydender, der førte til, at kongen, før han tiltrådte sin årlige baderejse, forlangte at modtage ministeriets demission ved sin hjemkomst, hvad der også skete . . .« (Jyllands-Posten 6/6 1902).

Allerede i august 1901 havde Juul-Rysenstein udtalt sig om ministerskiftet. Jyllands-Postens redaktør havde henvendt sig til ham i anledning af en artikel, som Politiken havde bragt, hvori det var blevet oplyst, at det var kongen, der alene havde taget bestemmelse om at afskedige ministeriet. Redaktøren ønskede nu enten at bekræfte eller benægte denne meddelelse, og Juul-Rysenstein sagde, at han kunne bekræfte det. Om denne samtale skrev han den 24. august til

brugsministeren lejlighed til et lige så perfid som genialt angreb på ministeriet Sehested ³⁶. Jeg havde tænkt på at få en antikritik af den sidste tale ind i et af vore højreblade med angivelse af den *rette* forståelse af vor stilling til spørgsmålet om et ministerskifte: at vi, der kun efter kongens udtrykkelige ønske og opfordring havde påtaget os at danne ministeriet, ikke ensidig kunne frasige os dette hverv, fordi vi fandt det vanskeligere og ubehageligere, end vi havde forudset, særlig fordi vi svigtedes af en del af vort eget parti, men måtte afvente det øjeblik, da kongen selv fandt tidspunktet kommet til at fritage os fra den forpligtelse, vi havde påtaget os. Men ved nærmere overvejelse – og samtale med en højre-redaktør – kom jeg til den erkendelse, at man herved hendrog stor opmærksomhed på denne sag, og at et sådant forsvar for vor holdning for

Sehested og spurgte ham, om han havde noget imod sådanne udtalelser. Efter Juul-Rysensteens opfattelse havde kongen, da han alene havde truffet beslutningen, blot demonstreret sin ret til frit at vælge sine ministre, hvorved hans handling snarere blev en bestyrkelse af denne hans ret end en anerkendelse af folketingsparlamentarismen. (Brev fra Juul-Rysensteen til H. Sehested af 24/8 1901. Det sehestedske familiearkiv. RA.) Jyllands-Posten bragte meddelelsen den 31. august 1901, og det hed bl. a.: »Om ministerskiftet er det blevet fortalt i nogle blade, at ministeriet Sehested var kørt træt og derfor havde anmodet om sin afsked og samtidig anbefalet et venstreministerium. Politiken derimod har for nylig . . . antydnet, at demissionen blev ministeriet »afkrævet«. DENNE SIDSTE VERSION ER DEN RIGTIGE. Fra en kilde, der er pålidelig underrettet om begivenhederne, ved vi, at ministerskiftet skete udelukkende efter Hans Majestæts egen frie beslutning uden nogen som helst påvirkning eller tilskyndelse fra den daværende regerings side. Og vi har tidligere med samme sikkerhed kunnet oplyse, at ministeriet Sehested hverken er blevet spurgt eller har givet råd angående sine efterfølgere«. Den 9. juni 1902 skrev Juul-Rysensteen igen til Sehested og spurgte, om han stadig ikke havde noget imod disse udtalelser om ministerskiftet. Han skrev endvidere, at efter hans opfattelse var årsagen til, at man havde forsøgt at skjule sandheden om afskedigelsen af ministeriet, at man ville have det til at se ud, som om ministeriet og højre havde opgivet ævred – hvad regeringen ikke havde. (Brev fra Juul-Rysensteen til H. Sehested af 9/6 1902. Det sehestedske familiearkiv. RA.)

36. Den 15. juni 1902 holdt den første venstre regerings landbrugsminister, Ole Hansen, en tale i Herthadalen, hvori han bl. a. sagde: »Ved valget i 1901 led højre det sidste knusende nederlag. Det estrupske højre fik i virkeligheden kun én trofast mand valgt ind i folketinget. Til trods herfor beredte ministeriet Sehested sig til at fortsætte, idet et af dets medlemmer jo netop for nylig udtalte, at det ikke var frivilligt, det gik. Det gjaldt ikke om, hvor mange tilhængere man havde, men om, hvad man repræsenterede. Han glemte at tilføje, hvad det var, disse herrer repræsenterede, i virkeligheden var det såre lidet. En kendsgerning er det i alt fald, at der ikke fandtes en eneste folketingskreds, hvor et ministeriumsmedlem kunne blive valgt. Med al ønskelig åbenhjertighed tilføjede baron Rysensteen: »Vi vedtog alligevel at fortsætte, men kongen anmodede ministeriet om at indgive sin afskedsbegæring«. Så vidt skulle det altså komme, at kongen ligefrem måtte sige: Vær så god! Pak sammen og forsvind!«. (Kolding Folkeblad 16/6 1902).

mange kun ville gøre det indtryk: »Det er altså sandt, at de ikke ville gå, men at kongen selv måtte opfordre dem til at slippe taburetterne!« Det er derfor vist nok bedre at lade sagen glide hen i forglemmelse, – men jeg har dog følt trang til at give luft over for Dem og vil derfor bede Dem, så vidt mulig, sørge for, at baron Juul ikke oftere – især³⁷ på det forestående delegeretmøde – kommer med lignende udtalelser, der, om de skulle frembringe den rette virkning, måtte fremføres med en del større behændighed og en videre beregning af, hvad der skal siges, end der nu engang ligger i hans natur at anvende.

I øvrigt håber jeg, at De har det godt og nyder Deres sommer på det smukke Broholm. Selv er jeg dygtig *træt* og længes efter ferie, men kan dog først sidst i næste uge flytte til Vapnagård.

Med ærbødigst og venligst hilsen til Deres frue

Deres hengivne
Will. Scharling.

Brev fra Scharling til Sehested af 9/12 1907.

Vodroffsvej 10, 9/12 07.

Kære Sehested!

Jeg havde godt lagt mærke til den passus i »Vort Lands« artikel fra 18/11, som De sendte mig; men jeg mente og mener fremdeles, at der *ikke* er grund til at modsige den, men at den der fremsatte opfattelse – i alt fald indtil videre – helst må stå uimodsagt. Helt urigtig er jo grundopfattelsen ikke; det var netop »højres utroskab«, ikke blot de frikonserveratives frafald, men også det egentlige højres modløshed og »forsvarsvennernes« svigten, som væsentlig bidrog til at skaffe »systemskiftets« talsmænd øre hos den gamle konge³⁸. Faktisk var det jo ganske vist ikke os, men ham, der tog initiativet til en forandring; men der var dog også

37. Muligheden for fejltydning af dette ord foreligger.

38. I anledning af højres 25 års jubilæum bragte dagbladet Vort Land i november 1907 en længere artikelserie: »Højre gennem 25 år«, og det er den 10. i denne serie »Utroskab« fra den 18/11 1907, der her sigtes til. Først omtales ministeriet Sehesteds vanskelige forhold, og de grunde som Scharling her anfører opregnes. Derefter fortsættes: »Under disse omstændigheder ønskede ministeriet Sehested ikke at gå en ny rigsdagssamling i møde. I midten af maj 1901 besluttedes i et ministerråd ministeriets fratræden i princippet, men kongen ønskede ikke på dette tidspunkt at modtage demissionen, idet majestætens årlige

inden for selve ministeriet dem, der ønskede sig fritagne for videre arbejde og ansvar – og måske også bidrog til at bane vej for ministeriets afgang.

Da Juul-R. i sin tid protesterede mod en lignende udtalelse, var det, fordi det var ham magtpåliggende at imødegå, at det skulle kunne siges, at *vi* havde svigtet højres og kongens sag ved at begære ministeriets demission. Man forstod slet ikke denne protest, – fordi man vistnok overhovedet ikke har tænkt på at rette en sådan sigtelse imod os. Dengang opnåede han kun, at det i venstreblade blev sagt: »De klyngede sig altså i den grad til porteføljerne, at kongen selv måtte påbyde dem at gå«. En ny protest fra vor side vil endnu føre til samme resultat. Tiden er efter min mening endnu ikke kommen til at opklare sagens rette sammenhæng således, at den virkelig bliver *forstået*.

Til alt det anførte kommer endnu, at en protest *nu* ville forekomme besynderlig allerede af den grund, at der snart er gået 4 uger, siden artiklen i V. L. kom frem, – og en avisartikel lever ikke så længe, når den ikke netop holdes i live ved modsigelse.

Jeg har opsat at besvare Deres brev, fordi jeg gerne ville have talt med Goos om sagen, men jeg har ikke kunnet træffe ham. Vent nu i hvert fald, til De atter træffer ham i rigsdagen – vis ham så dette brev – jeg er ret sikker på, at han vil være af samme mening som jeg – »quiéta non movere«³⁹.

Venligst hilsen! Sagen har i alt fald den gode side, at lade mig høre fra Dem!

Deres hengivne

Will. Scharling.

---

udenlandsrejse var forestående. Da kongen den 15. juli vendte tilbage, forebragte konsejlspræsidenten straks påny sagen, og da Hs. Majestæt i mellemtiden havde taget sit parti, underskrevs kabinettets afskedsbegæring næste dag på Bernsdorff«. Denne udlægning er ganske på linie med, hvad bladet skrev i 1901. (Vort Land 18/7 1901). Med »forsvarsvennernes svigten« hentydede Scharling til, at organet for forsvarsbevægelsen »Vort Forsvar« i januar 1901 sadlede om og gav sig til at arbejde for et systemskifte.

39. Quiéta non movere: Man skal ikke bevæge det faststående. – Denne brevveksling med Scharling har muligvis for Sehested betydet, at han har ladet sagen stå i bero med hensyn til en offentliggørelse »af den rette sammenhæng«, men på den anden side forekommer det sandsynligt, at det netop var denne brevveksling og artiklen i Vort Land, der gav stødet til, at Sehested en måned efter udfærdigede nedenstående optegnelse fra 9/1 1908.

I Sehesteds ministerarkiv findes der med Sehesteds hånd en afskrift af Scharlings brev, og tanken hermed har utvivlsomt været, at han selv kunne beholde et eksemplar, når han »viste« Goos Scharlings brev.

Optegnelse af H. Sehested af 9/1 1908 vedrørende hans ministeriums ophør ⁴⁰.

En dag kort førend Christian 9. skulle rejse til Wiesbaden (datum kan jeg ikke opgive, men det må have været i maj 1901 ⁴¹) lod han mig kalde og meddelte mig, at han havde besluttet at tage et ministerium af venstre for at prøve, om han ikke på denne måde kunne få sagerne til at gå. Han takkede mig varmt for den tid, jeg havde været hans minister og udtalte mange smukke ord om, hvor tilfreds han havde været med mig og mine kolleger. Han bad mig foreløbig ikke omtale denne samtale for nogen. Når han kom hjem fra rejsen, kunne jeg indgive ministeriets demission. Jeg spurgte ham, om han ikke tillod, at jeg meddelte hans beslutning til mine kolleger og til min hustru. Han gav mig straks tilladelse til at sige det til min hustru. Men først efter megen betænkning tillod han mig at give mine kolleger underretning med udtrykkelig pålæg om, at der ikke måtte komme noget ud derom ⁴².

Jeg sammenkaldte straks ministrene til et møde og meddelte dem, hvad der var passeret ⁴³.

Kongen kom tilbage fra rejsen mandag den 15. juli. Jeg søgte audiens så hurtigt som muligt for at høre, hvorledes jeg skulle forholde mig med indgivelse af demissionen. I henhold hertil indgav jeg begæring om ministeriets demission med udtrykkelig påberåbelse af, at det var efter kongens ønske. Ordlyden af denne skrivelse og dens datum er jeg ikke i besiddelse af.

I en tidligere samtale havde kongen udtalt, at det måske kunne være det rigtigste at prøve på, om ikke et venstreministerium kunne få statsskibet til at glide. Jeg udtalte mig straks derimod og bemærkede, at forfatningen gav kongen forskellige midler til at modstå det pres, som venstre udøvede ⁴⁴. Han svarede, at han følte sig for gammel til at optage

40. Originalen til denne tekst findes såvel i en med blyant skrevet kladder som i en renskrift med blæk. De er stort set identiske.

41. Ifølge brevet fra Juul-Rysensteen til Sehested af 22. maj 1901 kan det fastslås, at datoen må have ligget mellem den 19. maj og den 22. maj, da kongen i sin argumentation havde henvist til højremødet den 18. maj, og Juul-Rysensteen kendte beslutningen den 22. maj.

42. Kongen havde været meget pinligt berørt over, at hans udtalelser til overpræsident Valdemar Oldenburg i april måned, om at han selv havde tænkt på et venstreministerium, og at »nu kan vi jo se i løbet af sommeren«, via pressen var kommet til offentlighedens kundskab. (»Et bidrag«).

43. Ifølge Scharlings brev til Sehested af 26/5 1901 kan denne oplysning ikke være rigtig, hvis Sehested hermed har ment, at han sammenkaldte alle ministrene.

44. Her tænkes på en provisorisk lovgivning. Mulighederne for, at en sådan ville lykkes, må imidlertid betegnes som yderst ringe, men alternativet for ministeriet

denne kamp; han havde begyndt sin regering med en hård kamp, det ville han ikke gentage i sit livs sidste år, men hellere se, om man ikke kunne komme frem med det gode. Jeg bad ham til slutning betænke, at hvis han nu tog et venstreministerium, ville han aldrig kunne komme af med det igen.

(I mine optegnelser om, hvad der foregik på ministermøderne, finder jeg den 24. april, at jeg begyndte at referere en samtale, jeg havde haft den foregående dag med kongen om situationen. Det er formodentlig den, jeg her har omtalt ⁴⁵).

Nedskrevet 9. januar 1908.

Hannibal Sehested.

Optegnelse af H. Sehested af 30/3 1909 vedrørende hans ministeriums ophør ⁴⁶.

Mit ministeriums ophør.

Heldigst ville det have været, om jeg havde nedskrevet denne beretning straks, efter at begivenhederne havde fundet sted, mens alle detaljer endnu stod levende for min erindring. Nu efter 8 års forløb er meget glemt, og andet står så uklart, at jeg ikke tør slå det fast.

Når jeg kom til kongen om formiddagen kl. 11 og havde forebragt ham, hvad jeg havde at tale med ham om, plejede han gerne at beholde mig en times tid. Han talte med mig om mange slags ting, fortalte mig om vanskelighederne ved sin regeringstiltrædelse, meddelte mig mange episoder fra sin lange regeringstid, berettede om store ubehageligheder, han havde haft med adskillige af sine ministre og udtalte sin glæde over nu at have fået mænd om sig, som han havde fuld tillid til og i alle henseender var tilfreds med. I løbet af foråret 1901 udtalte han sig jævnlige om de store vanskeligheder, vi havde at kæmpe med fra oppositionens side, udtalte sig straks misbilligende om »de ottes« færd, især de to kongevalgte, Reedtz-Thott og H. N. Hansen, og kom et par gange frem med den tanke, om det ikke måske kunne være det rigtigste at for-

---

var at gå af uden kamp. Ad den normale parlamentariske vej havde det jo kun formålet at udrette meget lidt.

45. I »ministerrådsprotokollen« står der i pkt. 1 fra mødet den 24. april: »Meddelelse fra Sehested om en samtale med kongen igår, som var søgt for at tale om situationen. Diskussion om situationen«.

46. Som note 40.

søge, om ikke en regering af venstre kunne løse opgaven⁴⁷. Jeg gjorde ham opmærksom på, at det kunne blive et farligt eksperiment, da han måtte erindre, at tog han først et venstreministerium, var et tilbageskridt umuligt, og han ville aldrig kunne slippe det igen.

Så en dag kort før han skulle rejse til Wiesbaden, lod han mig kalde og sagde mig, at han havde besluttet sig til at tage et ministerium af venstre. Han følte, at som forholdene var, kunne han ikke nå et resultat uden kamp. Han havde måttet begynde sin regering med kamp, og mange kampe havde han siden måttet føre igennem. Nu følte han sig for gammel til at tage en kamp op påny. Han ville ende sin regering i fred og derfor prøve at komme igennem med det gode, og derfor ville han gøre dette forsøg. Han takkede mig i varme og hjertelige ord, fordi jeg i sin tid havde givet efter for hans indtrængende anmodning om at være hans konsejlspræsident, og udtalte sig anerkendende om min og mine kollegers virksomhed, mænd som han alle havde lært at sætte pris på.

Denne meddelelse bad han mig foreløbig ikke at omtale for nogen, men da han definitivt havde taget sin beslutning, havde han ikke villet undlade at give mig meddelelse herom. Først når han kom tilbage fra Wiesbaden, ville han tage fat på udførelsen, og bad mig indtil da vedblive som hidtil.

Dette var altså en meddelelse om en fattet beslutning, der ikke tillod nogen diskussion. Jeg indskrænkede mig derfor til at bede kongen om tilladelse til at gøre mine kolleger bekendte med hans bestemmelse, da det ville være en meget pinlig situation for mig at arbejde sammen med dem, uden at andre end jeg kendte en for os alle så vigtig beslutning.

Efter nogen betænkning gav han dog sit samtykke hertil. Kongen var meget bevæget, da han sagde mig farvel og takkede mig atter i varme ord for den tid, jeg havde været hans minister.

Jeg sammenkaldte så ministrene til et møde dagen efter⁴⁸, hvor jeg gav meddelelse om kongens beslutning med pålæg om absolut diskretion, indtil kongen kom tilbage fra Wiesbaden.

Nedskrevet 30/3 1909.

Hannibal Sehested.

---

47. Reedtz-Thott var ikke kongevalgt. Derimod H. C. Steffensen. Kongens synspunkt var, at de to kongevalgte af »de 8« burde have rådført sig med ham, forinden de var gået med til landstingshøjres sprængning. (Høgsbro 1/1 og 8/4 1901).

48. Som note 43.

OPTAKTEN TIL DEN FØRSTE VERDENSKRIG

Af Viggo Sjøqvist

Omstændighederne ved 1. verdenskrigs udbrud har i de senere år fået fornyet aktualitet. I første afsnit af overarkivar i Udenrigsministeriet, dr. phil. Viggo Sjøqvists afhandling behandles de danske gesandtskabers indberetningsvirksomhed op mod krigen, hvorved navnlig belyses udenrigstjenestens effektivitet og nogle af dens ledende mænds standpunkter. I afhandlingens andet afsnit drøftes krigsskyldspørgsmålet ud fra den nyeste forskning og egne studier; der konkluderes i, at de tyske ledere bevidst tog risikoen for en storkrig.

I. INDBERETTET OG KOMMENTERET AF DEN DANSKE UDENRIGSTJENESTE

Den årelange og til tider meget intense diskussion om Danmarks forsvars- og udenrigspolitik, der for alvor tog fart omkring århundredskiftet, nåede kulminationen med vedtagelsen af de nye forsvarslove i efteråret 1909. Derefter indtrådte en naturlig antiklimaks, og det blev nu de indenrigspolitiske spørgsmål – fra slutningen af 1911 især grundlovssagen – der fangede offentlighedens opmærksomhed. Interessen for udenrigspolitikken gled noget i baggrunden; men helt kunne den ikke forsvinde. Internationale begivenheder som den anden Marokkokrise og Balkankrigene i 1912–1913 skulle nok holde liv i spekulationerne om Danmarks stilling under en verdenskrig. I pressen såvel som i tidsskriftartikler og pjecer blussede fra tid til anden diskussionen op om de udenrigspolitiske problemer¹.

Fra slutningen af oktober 1909 til marts 1920 havde Danmark i realiteten kun to regeringer: det radikale ministerium Zahle, der sad fra den 28. oktober 1909 til den 4. juli 1910, derefter venstreministeriet Klaus Berntsen til den 20. juni 1913 efterfulgt af det andet ministerium Zahle. Skønt de to regeringer havde helt modsatte opfattelser af de forsvarspolitiske problemer, så var de for udenrigspolitikens vedkommende ganske enige om een ting: en krig mellem England og Tyskland ville bringe Danmark i en yderst farlig situation.

Departementschef Zahle, der var leder af den politiske afdeling i Uden-

---

1. I tre-året før krigens udbrud kan der fastslås i hvert fald 5 presdebatter: i sommeren og efteråret 1911 i anledning af Rubins artikel i »Preussische Jahrbücher«. I februar-marts 1912 i forbindelse med interpellationen i Folketinget 14.2 om Dmks. udenrigspolitik. I dec. 1912 til februar 1913 i anledning af den frivillige forsvarsindsamling. Januar-marts 1913 en alm. diskussion om dansk udenrigspolitik. Februar-marts 1914 efter Hegermann-Lindencrones artikel i »Tilskueren«.

rigsministeriet, holdt i februar 1910 på tilskyndelse af udenrigsminister Erik Scavenius et foredrag i Krigsvidenskabeligt Selskab om Nordsø- og Østersødeklarationernes betydning². I betragtning af Erik Scavenius' interesse i foredragets afholdelse kan det formodes, at Zahle har sørget for, at de synspunkter han fremsatte har været i overensstemmelse med udenrigsministerens.

Skønt de omtalte deklamationer var ganske intetsigende, tillagde foredragsholderen dem dog nogen betydning for styrkelsen af freden. Han erkendte ganske vist, at de ikke kunne forhindre stormagterne i at benytte dansk territorium, ifald de under en krig mente, at situationen gjorde dette nødvendigt. Men han trøstede sig med, »at samtlige magter binder sig til ikke at foranstalte nogen egentlig okkupation af vort territorium, og det synes dog at være en temmelig stor ting«. Om vort lands stilling under en europæisk storkrig hed det, at »den politiske situation som er farligst for Danmark, vel sagtens den eneste politiske situation i Europa, som virkelig kan siges at være farlig for Danmark, er en eventuel tysk-englisk krig«³.

Synspunktet var uimodsigelig rigtigt, og derfor var man i Udenrigsministeriet på vagt over for alle tendenser, der i mindste måde kunne øge den tyske regerings mistro og uvilje mod Danmark. Da oberstløjtnant Dalhoff-Nielsen i februar 1911 skrev en artikel i »Militært Tidsskrift«, hvori han antydede, at en tysk-russisk tilnærmelse kunne rejse det spørgsmål, om Danmark var bedst tjent med at følge en neutralitetspolitik, greb udenrigsminister Ahlefeldt-Laurvig ind og fik gennemført, at tidsskriftet ikke i fremtiden bragte artikler om udenrigspolitiske forhold, før de var nøje prøvet af Krigsministeriet og Udenrigsministeriet. Nogle russiske og tyske aviser havde nemlig opfattet artiklen som en skjult opfordring om en dansk tilnærmelse til England⁴.

I betragtning af den vanskelige stilling Danmark befandt sig i, var det kun naturligt, at regeringen benyttede enhver passende lejlighed til at fastslå, at Danmarks udenrigspolitik hed: den ubetingede neutralitet. En sådan lejlighed bød sig i februar 1912, da regeringen besluttede at bringe diskussionen om generaldirektør Marcus Rubins artikel i »Preussische Jahrbücher« om Nordslesvig til en afslutning, efter at visse ophedede gemytter havde anklaget regeringen for at føre en »tyskerkurs«⁵.

2. Undertegnet 23.4.1908 mellem Danmark-Sverige-Frankrig-England-Holland-Tyskland og Danmark-Rusland-Sverige Tyskland; man tilsagde hinanden fredelig forhandling, hvis magtforholdene omkring de to have truedes.

3. Udenrigsministeriets akter 5 D 9. (Forkortelse: UM. 5 D 9).

4. Udenrigsministeriets akter 5 D 3.

5. Artiklen var billiget af UM., og regeringen Klaus Berntsen vedstod officielt

Den 14. februar 1912 fandt der en kort debat sted i Folketinget om Danmarks udenrigspolitik, efter at folketingsmand H. L. Møller som repræsentant for de to højregrupper i Rigsdagen havde rettet en forespørgsel til udenrigsministeren. Selve debatten blev en temmelig tam affære, thi såvel forespørgsel som svar var blevet nøje aftalt i forvejen. Men den gav Ahlefeldt-Laurvig lejlighed til at fastslå, at »der hersker i Danmark fuld enighed om, at målet for dansk udenrigspolitik . . . under konflikter mellem andre stater indbyrdes (er) absolut neutralitet. Vi er hverken direkte eller indirekte bundne ved mundtlige eller skriftlige aftaler endsige ved traktater eller alliancer. Regeringen er i den bedste forståelse med alle andre regeringer, og ingen af disse har forsøgt at bringe os til at fravige vor fuldkommen upartiske holdning«⁶.

Denne stærke fremhævelse af den ubetingede neutralitet fik lidt senere på året det russiske blad »Novoje Wremja« til spydigt at skrive, at den danske regering på ny havde gentaget »den chablonmæssige frase om neutraliteten. Vi tvivler aldeles ikke om danskernes ønske om at iagttage denne neutralitet, men hvori består de midler, med hvilke de kunne beskytte denne neutralitet mod den overordentlig mægtige nabos tilbøjeligheder?«⁷.

Det russiske blad havde åbenbart ikke gennemskuet, at den megen danske tale om »fuldstændig«, »absolut« eller »ubetinget neutralitet« i praksis skulle forstås som en neutralitet, der var velvillig over for Tyskland⁸.

Danmarks vanskelige og risikable enegang stillede store krav til udenrigstjenestens evne til nøje at følge, rapportere og kommentere de storpolitiske forviklinger i Europa for derigennem at give regeringen mulighed for at danne sig et indtryk af de faremomenter, der truede freden. Men her stødte man på den alvorlige hindring, at de danske diplomater havde

---

dette. Hovedpunktet i artiklen var, at tyskerne burde opgive deres forsøg på at germanisere den dansksindede befolkning, og at Danmark anerkendte Tysklands ret til Nordlesvig.

6. UM. 5 D 7.

7. UM. 5 D 11.

8. Så vidt man kan læse det ud af datidens danske debatter og diskussioner var det ret få, der gennemskuede dette forhold. En af dem, der gjorde det, var dr. polit. K. A. Wieth-Knudsen, der i et foredrag, han holdt i sept. 1914, påviste, at »Venstre lider under et modsætningsforhold mellem deres opfattelse af neutralitetspligten og ordningen af værnet«, idet partiet i 1909 vedtog »en forsvarsordning, der prisgav os til det i geografisk henseende nærmest liggende land, idet vi . . . ikke havde nogen udsigt til at bevare vor handlefrihed over for et mere eller mindre diplomatisk tryk fra vor sydlige nabo«. K. A. Wieth-Knudsen: Danmark under Verdenskrisen, København 1914, s. 15.

betydelige vanskeligheder ved at skaffe sig nøjagtige oplysninger om forhandlinger mellem stormagterne, de intriger, der udspillede bag kulisserne, eller de overvejelser, der fandt sted i de forskellige landes udenrigsministerier. Dette skyldes ikke blot, at det danske korps af diplomater var lille, og at den hjælp, der stod til deres disposition, var den mindst mulige, ej heller at gesandternes kvalifikationer var stærkt svingende. Alt dette spillede vel en rolle; men det afgørende var, at neutralitet for et lille land var ensbetydende med isolation. Stormagternes regeringer og diplomater følte ganske enkelt ingen forpligtelse eller tilskyndelse til at holde det neutrale Danmark underrettet om begivenhedernes gang. Hvad de danske diplomater kunne skaffe sig af oplysninger, afhang i første række af deres personlige forbindelser med fremmede ministre, politikere, embedsmænd og diplomater; men ikke af at de var Danmarks officielle repræsentanter, thi det betød kun lidet.

Der var dog eet forhold, der hjalp de danske gesandter, og det var kongehusets fyrstelige forbindelser. Før 1914 var diplomaterne knyttet til hofferne på en måde, som nutiden har vanskeligt ved at forstå. Det var ikke uden grund, at de danske og norske legationer i London i årene op til den første verdenskrig blev kaldt »the Family Legations«⁹. Denne ganske specielle forbindelse gav gesandterne en mulighed for at komme i kontakt med ledende personligheder, hvem de ellers ikke så nemt kunne have nærmet sig.

Da den første Balkankrig mellem Montenegro–Serbien–Bulgarien–Grækenland og Tyrkiet stod for døren i efteråret 1912, følte det som noget ganske naturligt, at den danske regering benyttede sig af sin særlige forbindelse til kong Georg af Grækenland for at erfare, hvorledes kongen vurderede den farlige situation, der måske kunne føre til en storkrig, ifald Rusland og Østrig–Ungarn blev draget ind i den.

Kong Georg havde opholdt sig i Danmark hele sommeren 1912, efter at han havde deltaget i broderen Frederik VIII's begravelse i maj.

Konseilspræsident Klaus Berntsen og formentlig udenrigsminister Ahlefeldt-Laurvig havde haft flere samtaler med ham om den udenrigspolitiske situation, inden han i september rejste syd på¹⁰. Kort efter begyndte de første mere konkrete efterretninger om den spændte Balkansituation

9. F. Irgens: *En norsk diplomats liv. Johannes Irgens 1869–1939*. Oslo 1952, s. 56. Direktør Peter Vedel karakteriserede på sin noget sarkastiske facon det danske diplomatis beskedne rolle, da han i sommeren 1901 sagde til professor Deunzer, der godt kunne tænke sig at blive udenrigsminister: der er såmænd ikke en politiker i udlandet, der lægger mærke til, hvem der er dansk udenrigsminister, og det kan således ikke skade, at det bliver en professor.

10. Klaus Berntsens erindringer, København 1925, bd. III s. 199 ff.

at indløbe, og Danmarks nye gesandt i Wien, Erik Scavenius, blev instrueret om at søge audiens hos kongen, der opholdt sig nogle dage i den østrig-ungarske hovedstad. Den 3. oktober talte Scavenius med kong Georg, der ikke lagde skjul på, at han betragtede situationen med megen bekymring. Det var hans opfattelse, at kom det til krig på Balkan, kunne det ikke forventes, at den kunne lokaliseres. Den russiske regering var svag over for den panslavistiske bevægelse, og der var heller ingen grund til at tro på Østrigs højt bedyrede fredskærlighed; thi tronfølgeren, ærkehertug Franz Ferdinand, og militærpartiet tørstede efter at kaste sig over Serbien. »Hvis Serbien rykker ind i Sandschaket, må østrigerne følge efter, og når østrigerne sætter sig i bevægelse, kommer også russerne«¹¹.

Dette var unægtelig dystre udsigter, og da udtalelsen kom fra en mand, der gennem et halvt århundrede var blevet en kender af de indviklede Balkanforhold, kunne man ikke tage den let. Men det viste sig dog hurtigt, at kong Georg havde været for pessimistisk. Allerede den 11. oktober kunne den danske gesandt i Skt. Petersborg, Harald Scavenius, indberette om en samtale, han havde haft med udenrigsminister Sazonov, der netop var vendt hjem fra en rejse til Frankrig, England og Tyskland. Sazonov kunne straks berolige gesandten. Ganske vist anså han en almindelig Balkankrig for uundgåelig, men forsikrede samtidig, at »Ruslands eneste opgave under disse omstændigheder var at søge at hindre, at krigen fik videre rækkende følger uden for Balkan, og det var i så henseende et glædeligt resultat af hans rejse, at der atter var tilvejebragt et godt forhold mellem Rusland og Østrig«¹².

Fra de danske gesandtskaber i Berlin, London, Paris og Wien indløb snart lignende optimistiske efterretninger, der viste, at stormagterne var enige om, at krigen på Balkan skulle lokaliseres, d. v. s. at ingen stormagt måtte tage aktiv del i den. Selv da situationen skærpedes i anden halvdel af november, fordi Østrig-Ungarn og Rusland foretog del-mobiliseringer, drev faren hurtigt over, og i december 1912 trådte stormagternes ambassadørkonference sammen i London for at mægle i konflikten¹³.

Danmark havde udstedt sin neutralitetserklæring den 25. oktober; men i modsætning til Sverige fandt regeringen det ikke nødvendigt at skærpe det militære beredskab¹⁴. Situationen blev dog anset for så utryg, at både

11. Indb. fra ges. Wien 3.10.1912. UM. 6 F 11.

12. Indb. fra ges. Petersborg 11.10.1912. Um. 6 F 11.

13. Indb. fra ges. Berlin 16.10, 23.11, 15.12 og 22.12, fra London 8.10, 11.0, 6.10, 27.10, 5.12, fra Paris 6.10, 8.10, 26.11 og 20.12, fra Wien 10.10, 22.10., 15.11., 30.11., 5.12., 10.12. og 17.12., fra Petersborg 22.10, 26.11, 30.11 og 28.12.1912, UM. 6 F 11.

14. UM 10 D 11 og 13 D 21.

Danmark og Sverige besluttede at færdiggøre de nye neutralitetsregler, som man havde forhandlet om siden Balkankrisen i 1909.

Når disse forhandlinger var trukket i langdrag, skyldtes det dels, at den svenske regering modsatte sig Norges deltagelse, dels en dansk-svensk uenighed om Flinterenden i Øresunds østlige del befandt sig på svensk søterritorium, eller om den var halvt dansk og halvt svensk. Desuden troede den svenske regering, at den danske var uinteresseret i at håndhæve den frie gennemsejlingsret for hele Øresund. På dette punkt tog svenskerne nu fuldstændig fejl. Allerede i forsvarskommissionens betænkning af juli 1908 havde venstre klart udtalt sig mod enhver befæstning i Storebælt med den begrundelse, at »når passagen gennem Bæltet, som den bør være, er fuldkommen fri, kan vi gøre os håb om, at fremmede flåder under krigsforhold vil passere Bæltet uden at fortrædige os«. Dette synspunkt, der deltes af de radikale, gjaldt også for Sundet, selv om det ikke blev sagt direkte. Forsvarsordningen af 1909 regnede ikke med en spærring af gennemsejlingsfarvandene, og følgelig var der ikke anskaffet materiel til dette formål ¹⁵.

Efter at denne misforståelse var blevet opklaret, og den svenske regering var gået med til at lade Norge deltage, lykkedes det i løbet af oktober-november 1912 at nå til enighed, således at de nordiske neutralitetsregler kunne offentliggøres den 20. december 1912. Men forinden havde man fra dansk side sikret sig, at Tyskland ikke havde indvendinger at fremføre, og Ahlefeldt havde benyttet lejligheden til at forsikre den tyske gesandt, grev Brockdorff-Rantzau, at Danmark ikke ville påtage sig nogen lodsningspligt. Dette skulle forstås på den måde, at Danmark ikke under nogen omstændigheder ville komme i den situation at skulle være forpligtet til at lodse en engelsk flåde gennem Storebælt under en engelsk-tysk krig. Derfor hed det i § 1 pkt. 6a: »De krigsførende magters krigsskibe skal anvende de statsautoriserede lodser ved indsejlingen til og udsejlingen fra dansk havn og rhed; men det er dem i øvrigt forment at anvende de danske statsautoriserede lodser undtagen i tilfælde af nød for at undgå en overhængende søfare«. De nye neutralitetsregler blev notificeret de europæiske stormagter i slutningen af december 1912 og i begyndelsen af januar 1913, dog uden at vække større opsigt ¹⁶.

Til gengæld følte den danske regering en virkelig lettelse over, at der

15. Forsvarskommissionens Betænkning I s. 19; L. Dornonville de la Cour: »Spærringen af de danske Gennemsejlingsfarvande i August 1914«. Særtryk af Tidsskrift for Søvæsen, 1930. Mineudlæggningen i august 1914 klarede man ved at bruge det materiel, der var beregnet for de indre farvande.

16. UM. 10 D 5, F. Lindberg: Den svenska utrikespolitikens historia III, 4 1872-1914, s. 240 ff og 276 ff.

nu forelå klare regler, der straks kunne komme i anvendelse i tilfælde af en verdenskrig. Også på et andet område kunne dette nye nordiske samarbejde opvise praktiske resultater, idet de tre lande enedes om at udveksle fortrolige oplysninger angående de forsvarsforanstaltninger, de besluttede at træffe. For Danmarks vedkommende blev dette aktuelt, da Krigsministeriet i midten af januar 1913 beordrede overførsel af visse troppestyrker vest for Storebælt til Sjælland for at styrke forsvaret af hovedstaden. Der var dog kun tale om at fremskynde en ordning, der ifølge hærloven af 1909 skulle iværksættes til april flyttedag 1913¹⁷.

Årsagen til denne forcering af beredskabet var utvivlsomt den forværing af situationen på Balkan, der førte til en genoptagelse af krigen den 3. februar. Den designerede overgeneral J. V. C. Gørtz fandt den 7. februar situationen så truende, at han frygtede den kunne føre til »udbruddet af en europæisk krig, i hvilken vort land kan blive inddraget«. Han bad derfor om Udenrigsministeriets vurdering, og den fik han tre dage senere i en skrivelse underskrevet af Ahlefeldt-Laurvig. Denne skrivelse er i flere henseender et ganske interessant dokument. Det forklaredes først, at indberetninger fra de danske repræsentationer i udlandet »giver gennemgående ingen grund til at tro, at den situation, i hvilken den europæiske storpolitik i nærværende øjeblik befinder sig, er alvorligere end eller så alvorlig som flere af de kriser, som i de sidste åringer har fundet en fredelig løsning«. Dernæst fastslog Ahlefeldt, at »den for Danmark mest prekære storpolitiske situation indtræder imidlertid, når England griber ind i krigen . . . det øjeblikkelige politiske forhold mellem England og Tyskland giver dog ingen anledning til at tro, at en sådan indgriben fra britisk side vil blive en nødvendighed, i hvert fald ikke i krigens første stadier«. Derefter hed det, at de senere tiders udvikling af Tysklands sømagt med den største sandsynlighed syntes at ville føre til, at krigsskuepladsen, »som tidligere antoges at ville falde inden for danske farvande i alle tilfælde i begyndelsen af krigen, nu vil blive forrykket længere mod vest. Der er derfor heller ikke længere nogen grund til at tro, at udbruddet af en krig mellem England og Tyskland skulle medføre et kapløb mellem disse stormagter for at komme først til en besættelse af de vigtigste strategiske punkter i det danske monarki«¹⁸.

Bemærkningerne om en vis tilnærmelse mellem England og Tyskland er her af ganske særlig interesse, fordi den skulle komme til at præge de danske regeringers opfattelse og vurdering af Danmarks stilling lige indtil julikrisen i 1914. De første tegn på en ændring af forholdet mellem de

17. UM. 13 D 21.

18. UM. Fortrolig sag nr. 55 (1913).

to lande mente gesandten i Berlin, grev Carl Moltke, at kunne konstatere i begyndelsen af december 1912 under den udenrigspolitiske debat i den tyske Rigsdag. I hans indberetning af 3. december hed det: »Med almindelig tilfredsstillelse kan man hilse (udenrigsminister) herr von Kiderlens omtale af forholdet mellem Tyskland og England, som han sagde havde vist sig »besonders vertrauensvoll« i løbet af den sidste internationale krise. Det samme er fornylig udtalt af (den tyske ambassadør) fyrst Lichnowsky i London, og disse overensstemmende udtalelser kan tyde på begyndelsen til en udvikling, som det vel er værd at følge«¹⁹.

Udviklingen i de følgende uger syntes virkelig at tyde på en venligere atmosfære mellem de to lande. Helt nede fra Wien kunne Erik Scavenius indberette, at den græske delegerede ved Londonkonferencen havde betroet ham, hvor iøjnefaldende det gode forhold var mellem England og Tyskland. Scavenius egen kommentar lød: »Jeg kan ikke tænke mig nogen for os mere kærkommen efterretning, og det er at håbe, at der derved må udøves en beroligende virkning på den nervøse stemning hjemme«²⁰.

Ahlefeldt havde således et solidt grundlag for sine udtalelser til overgeneralen. Derimod er det vanskeligere at se, hvad han støttede sig til, da han erklærede, at Tysklands voksende sømagt kunne medføre, at krigsskuepladsen ville blive forlagt fra de danske farvande mod vest, d. v. s. til Nordsøen. Denne vurdering var ganske vist fuldstændig korrekt, thi det var dette, som den engelske udenrigsminister Sir Edward Grey fortalte Sazonov, da han i september 1912 var i England²¹. Men det har ikke været muligt at finde noget bevis på, at Ahlefeldt eller et andet medlem af den danske udenrigstjeneste har kendt indholdet af denne hemmelige samtale. Man kan derfor ikke afvise den mulighed, at Ahlefeldt ud fra en ren personlig vurdering af situationen selv har draget denne konklusion femten måneder før Erik Scavenius kom til det samme resultat.

Skrivelsen til overgeneralen sluttede med et afsnit, der er ganske karakteristisk for den optimisme, der begyndte at brede sig blandt europæiske politikere, fordi stormagterne for første gang i umindelige tider stod sammen om at bevare freden. Ahlefeldt skrev, at man ikke kunne se bort fra, at den nuværende krise kunne berede overraskelser. Men i »den foreliggende krises *hidtidige* forløb og den så ofte af stormagterne for dagen lagte i så høj grad skærpede ansvarsfølelse for folkenes vel, folkenes egen voksende fredskærlighed, regeringernes voksende magt til at modarbejde ansvarsløse stemninger og endelig ikke mindst deres af fasthed og enighed

19. Indb. 3.12.1912 fra ges. Berlin, UM. 5 G 12.

20. Indb. 8.2.1913 fra ges. Wien, UM. 6 F 11.

21. British Documents on the Origin of the War 1898–1914, vol. IX, 1 s. 761.

prægede konkrete optræden vækker imidlertid en berettiget tro til, at den nuværende krigstilstand kan vedblive at lokaliseres, og at der er gode udsigter for en løsning uden sådanne forviklinger, der ville sætte Danmarks neutralitet i fare«.

Fjorten dage efter at han havde sendt denne skrivelse, rejste Ahlefeldt med kongeparret på officielt besøg i Berlin. Her fik han lejlighed til at forhandle med generalstabschef H. von Moltke, rigskansler von Bethmann Hollweg, den nylig udnævnte udenrigsminister von Jagow og understatssekretær Zimmermann. Det vigtigste resultat af forhandlingerne var ikke så meget Ahlefeldts løfte om, at Danmark ville forblive neutral under en krig mellem England og Tyskland. Det var langt vigtigere, når de tyske herrer kunne forsikre, at Balkankrisen næppe ville føre til en almindelig europæisk krig. Jagows bemærkning om, at hans mission som minister ville være at få England til at stille sig neutral (d. v. s. i tilfælde af en europæisk krig), var ligeledes af den største betydning for Danmark²². Man kunne måske derfor have ventet, at de danske gesandter nu var blevet instrueret om nøje at rapportere alle omstændigheder vedrørende det engelsk-tyske forhold. Det skete imidlertid ikke, og hvad gesandterne af egen drift indberettede om dette spørgsmål var spredt og tilfældigt.

Danmarks repræsentant i London, H. Grevenkop Castenskjold, der havde overtaget stillingen i oktober 1912, gjorde dog i en indberetning af den 17. marts 1913 forholdet til genstand for en længere indberetning. Det var hans opfattelse, at »siden min tilbagekomst til England efter 7 års fraværelse har jeg ikke kunnet andet end at blive slået af den mistillid, hvormed mange mennesker her ser fremtiden i møde. Den tidligere urokkelige selvtillid er borte, og trods »Ententen« har man den bestemte følelse, at Tyskland for hvert år, der går, bliver en farligere modstander af det britiske verdensrige, og det tilmed på det gebet, der tidligere var ligesom reserveret for Storbritannien – nemlig havet –. Mange mennesker her have den faste tro, at Tyskland kun lurer på en passende lejlighed for at bibringe den britiske verdensmagt et uopretteligt knæk. Andre europæiske magter tæller i grunden ikke noget i det britiske publikums bevidsthed. Under disse forhold har jeg det indtryk, at ikke så få englændere finde, at denne »splendid isolation«, som de Forenede Kongeriger indtog i dronning Victorias regerings tid, i grunden var at foretrække for kong Edwards entente-politik, der har bragt øriget i berøring med alle kontinentets tvistemål uden nogen synlig fordel for det. At der under disse

22. Ahlefeldts referat af 28.2.1913, UM. nr. 55, jvf. T. Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909, Århus 1959 s. 326 ff.

omstændigheder kan fremspire et ønske om muligvis at komme på en bedre forståelse med Tyskland er ikke underligt, og dette ønske er umiskendeligt til stede nu hos mange mennesker i England«.

Under Balkankrisen havde det været påfaldende, med hvilken uskrømtet glæde såvel Parlamentet som pressen havde fremhævet, hvorledes Tyskland og England arbejdede hånd i hånd på fredens bevarelse. Man måtte dog ikke derfor tro, at England ville kaste ententepolitikken over bord, men det var gesandstens overbevisning, »at der i England ville være stemning for, såfremt Tyskland for alvor efter den nuværende krises ophør viste tilbøjelighed til at komme på en mere kordial fod med England, at møde en sådan tilnærmelse med oprigtig og ublandet tilfredshed«²³.

Men bortset fra sådanne spredte bemærkninger suppleret med enkelte oplysninger fra Berlin er dette vigtige emne kun lidet berørt i de officielle indberetninger. Gesandterne var først og fremmest optaget af krigen på Balkan og de akutte, men kortvarige kriser, der kom til udbrud i løbet af foråret og sommeren 1913, indtil der endelig blev sluttet fred i Bukarest i august 1913 og i Adrianopel et par måneder senere.

Det var især Erik Scavenius, der fra observationsposten i Wien kunne rapportere betydningsfulde og interessante begivenheder. Da general Conrad von Hötzendorf i december 1912 udnævntes til chef for den østrig-ungarske generalstab, stod det ham klart, at denne udnævnelse ikke varslende godt for fremtiden; thi Conrad var lederen af det lille, men indflydelsesrige parti, der agiterede for, at man skulle påbegynde en præventivkrig mod Serbien. På grund af det særlige ry, som Conrad havde erhvervet sig, blev der givet forskellige forklaringer på årsagen til hans udnævnelse, hvilket fik Scavenius til at bemærke, at »hvad end grunden er, har man ved det skete forøget den snart lange række af demonstrationer, der i indlandet opskræmmer publikum og i udlandet næppe kan undgå at indgyde mistillid til Østrigs fredelige hensigter«²⁴.

Scavenius ville ikke anerkende, at der ligefrem fandtes et krigsparti i Wien, men han erkendte, at der særlig blandt militæret var en udbredt mening om det heldige i en præventivkrig mod Serbien. Han ville dog ikke tillægge disse tendenser nogen virkelig betydning. Derimod tillagde han forholdet mellem Tyskland og Østrig-Ungarn en ganske afgørende vægt. Det var ikke undgået hans opmærksomhed, at Tyskland i vinteren 1912–13 havde forholdt sig skeptisk og kølig over for Dobbeltmonarkiets Balkanpolitik, og i april 1913 tog han situationen op til vurdering. Han stillede det spørgsmål, om Tyskland, der ligesom England havde arbejdet på

23. Indb. 17.3.1913 fra ges. i London. UM. 5 E 8.

24. Indb. 12.12. og 17.12.1912 fra ges. Wien. UM. 6 F 11.

fredens opretholdelse og som formentlig satte pris på at bevare det nye venskab med England, ville følge Østrig ind i en ny aktiv Balkanpolitik. Hvad der kunne tale her for var, at Østrig på denne måde kunne fastholdes i den gamle afhængighed af Berlin; thi det ville være ugørligt for Østrig at gennemføre en sådan politik på egen hånd. De nye tyske rustninger syntes at tyde på, at man i Berlin havde taget sit parti²⁵.

Scavenius havde her berørt et meget centralt problem, thi en aktiv østrig-ungarsk politik på Balkan krævede tysk støtte for at kunne gennemføres, da kun Tyskland kunne give Østrig-Ungarn rygdækning over for Rusland. Det var netop dette forhold, der skulle vise sig at blive afgørende i foråret og sommeren 1914.

Gennem hans indberetninger får man ikke umiddelbart noget indtryk af, at han betragtede Østrig-Ungarn som et land, der truedes af indre opløsning. Men han bemærkede, at der herskede en dårlig stemning mellem Monarkiets sydslavere, d. v. s. beboerne i Kroatien, Bosnien og Herzegovina. Man kunne derfor ikke se bort fra, »at der i dette forhold ligger gemt en eventuel fremtidig fare for Monarkiet, hvis man da ikke finder vejen til en forsoning«²⁶. I juni 1913 blev Erik Scavenius kaldt hjem for at indtræde i det andet ministerium Zahle som udenrigsminister. Dermed standsede en række interessante og oplysende indberetninger fra det urolige hjørne i Europa, der skulle blive arnestedet for udbruddet af den første verdenskrig.

Den nye tyske oprustning, der kom til offentlighedens kundskab i marts 1913, efterfulgtes snart af øgede franske og russiske rustninger. Dette var et emne, der ganske naturligt optog de danske gesandter. At denne udvikling ikke kunne virke fremmede på freden, var indlysende nok. Alligevel kan man ikke sige, at tonen i indberetningerne var særlig pessimistisk; den afgørende kendsgerning var, at Balkankrigene fik lov til at rase ud, uden at det kom til en konflikt mellem stormagterne²⁷.

Da det engelske Underhus sluttede sin samling i august 1913, holdt Sir Edward Grey en tale, hvori han konstaterede, at en af de gamle prøvede påstande ikke længere gjaldt: »It has been an axiom of diplomacy for many a year past that if ever a war broke out in the Balkans it would be impossible, or almost impossible to prevent one or more of the Great Powers being dragged into the conflict«²⁸. Gennem hele talen kunne man

25. Indb. 5.2. og 8.2.1913 og 17.4.1913 fra ges. Wien, UM. 6 G 11 og UM. 6 F 11.

26. Indb. fra ges. Wien 10.4.1913, UM. 6 G 11.

27. Indb. fra ges. Berlin 29.3., 1.7.1913, fra Paris 17.2., 18.2., 7.3. og 7.8.1913, fra Wien 12.8., 15.10.1913, UM. 13 E 9, 13 G 8, 13 N 11.

28. Indb. fra ges. London 16.8.1913, UM. 6 G 12.

fornemme den lettelse, som ikke blot taleren, men også tilhørerne følte, fordi freden var blevet bevaret, og man nu kunne se fremtiden i møde med større fortrøstning.

De samme følelser gav den russiske udenrigsminister Sazonov udtryk for i slutningen af oktober 1913, efter at han var vendt hjem fra et besøg i Paris og Berlin. I et interview til et Moskva-blad fortalte han, at han i Berlin havde forhandlet med Bethmann Hollweg og understatssekretær Zimmermann og derfor kunne fastslå, »at den tyske politik følger samme mål som den russiske, nemlig fredens bevarelse i Europa og på Balkanhalvøen samt opretholdelsen af status quo i det tyrkiske Asien«. Såvel Tyskland som Rusland anså det for ønskeligt, at der blev indført reformer i Tyrkiet, og der var enighed mellem Rusland og Tyskland i dette spørgsmål. »Situationen på Balkanhalvøen så ministeren fortrøstningsfuldt på og udtalte håbet om, at tiden ville bringe den mellem de forskellige stater herskende modvilje ud af verden. Det stod endvidere også til at håbe, at den endelige løsning af de endnu ikke afgjorte spørgsmål af international betydning ikke ville frembyde alvorlige besværligheder, samt at det måtte være muligt at tilvejebringe overensstemmelse mellem de interesserede landes interesser og rettigheder og det almindelige europæiske standpunkt«²⁹.

I slutningen af december 1913 udtalte finansminister Lloyd George til bladet »Daily Chronicle«, at nu måtte øjeblikket være kommet til at ned-sætte udgifterne til flåden, da forholdet mellem England og Tyskland var blevet så langt bedre end hidtil. Han karakteriserede de nuværende rustninger som »rent vanvid«. Det var klare ord; men de var rigtignok i direkte modstrid med marineminister Churchills tale i Guildhall den 10. november 1913, hvor han netop havde forberedt Parlamentet på, at flåderustningerne måtte øges, fordi Tyskland havde afvist hans forslag om en »naval holiday«³⁰.

Dette mørke punkt samt de øvrige kaprustninger i Europa kunne dog ikke kvæle den optimisme, der gjorde sig gældende i adskillige lande ved indgangen til året 1914. Det var denne stemning, der prægede den artikel, som J. C. Christensen skrev i sit tidsskrift »Tiden« kort før jul 1913. Det hed bl. a., at kun den blinde kunne tvivle om, at verdensfreden nærmede sig, og sortseerne ville få uret, fordi de undervurderede fredsarbejdet³¹.

Den samme tillid til fremtiden kom til udtryk i en artikel, som den tidligere gesandt i Berlin, J. Hegermann-Lindencrone, offentliggjorde i »Til-

29. Indb. fra ges. Petersborg 29.10.1913, UM. 5 K 2.

30. Indb. fra ges. London 13.1.1914, UM. 137 D 1.

skueren« i februar 1914. Han kaldte den ganske fordringsløst: »Nogle Betragtninger«, og den ledende tanke var følgende: Det var blevet gjort stærkt gældende, at Danmark befandt sig i en meget udsat stilling, og at en stormagtskrig ville medføre fare for dets fremtid og eksistens. Denne påstand måtte dog anses for lidet sandsynlig; thi de to eneste lande, der kunne tænkes at true Danmarks beståen, var Sverige og Tyskland, og fra ingen af dem truede nogen fare. Dette var selvindlysende for Sveriges vedkommende, og hvad Tyskland angik, så havde to af de mest indflydelsesrige militærpersoner sagt til Hegermann, at Tyskland var velsindet mod Danmark og ønskede det almulig godt. Bygningen af Kielerkanalen havde i høj grad formindsket – ja næsten helt fjernet – Tysklands interesse i at beherske Sundet og Bælterne. Der var heller ingen grund til at tro, at stormagterne skulle tvivle om Danmarks ret til at eksistere som selvstændig stat, og danskerne selv burde heller ikke tvivle herom. »Den, som skriver dette, troer selv og finder, at enhver dansk bør tro, at ligesom vort fædreland trods de ulykker, som have ramt det og trods de fejlgreb som vore statsmænd have begået i de alvorligste øjeblikke, har ret til at ansee sig selv for hidindtil at have fyldt sin plads i verden vel, kan det i tillid til de egenskaber hos dets folk, som have bragt det agtelse og anseelse, see lyst og med fortrøstning på dets nutid og dets fremtid«³².

Denne mærkeligt naive fremstilling og svage argumentation gjorde ikke umiddelbart indtryk af at være skrevet af en gammel og erfaren diplomat, og den fik en temmelig blandet modtagelse i pressen. De radikale og socialdemokratiske blade var særdeles tilfredse, fordi de opfattede den som et indlæg mod »vore mest pågående forsvarsrumlere«, som »Socialdemokraten« udtrykte det den 9. februar 1914. I højres presse blev den til gengæld udsat for en skarp kritik, og »Fyens Stiftstidende« spurgte, hvordan en gammel og trænet diplomat kunne tillægge udtalelser af tyske militærer nogensomhelst værdi ud over det rent personlige³³.

Efter alt hvad der var sket i Europa i de senere måneder, kunne Hegermanns optimisme dog ikke forekomme ganske ubegrundet, og der var visse omstændigheder i den videre udvikling, der set fra et dansk synspunkt kunne synes at bestyrke det lysere syn på fremtiden.

I maj 1914 ledsagede Erik Scavenius kongeparret på dets officielle rejse til London og Paris. Den 11. maj havde han en samtale med Sir Edward Grey. Ved denne lejlighed erklærede den engelske udenrigsmini-

31. Citeret efter T. Kaarsted: *Hvad skal det nytte. De radikale og forsvaret 1894–1914*, Århus 1958, s. 86.

32. *Tilskueren* 1914 s. 97 ff.

33. UM. 5 D 21.

ster: »Det er vor hensigt ikke at foretage noget, der måtte være egnet til at skaffe Dem vanskeligheder i forholdet til Tyskland. Det er Englands ønske, at ikke alene Danmark, men også de andre mindre stater i det nordlige Europa (Sverige, Norge, Holland og Belgien) må beholde deres neutrale stilling uantastet, og vi vil intet foretage, der kunne skabe vanskeligheder derfor. Der er i Tyskland bleven udtalt frygt for, at der fra engelsk side kunne udgå skridt, der ikke ville være forenelige med Deres lands neutrale stilling, men jeg kan sige Dem, at sligt ikke ligger inden for vore tanker«. Scavenius var klar over, at disse lidt kryptiske ord skulle fortolkes på den måde, at den engelske flåde havde opgivet sine interesser i de danske farvande. Hans svar gik ud på, at »den megen tale om Danmarks udsatte stilling mellem England og Tyskland var jo nu lykkeligvis døet hen som følge af det forbedrede forhold mellem de to magter«. I en indberetning en halv snes dage senere gav han udtryk for sin optimisme med disse ord: »Den glædelige omstændighed, hvorom jeg allerede har kunnet indberette fra London, at de ledende politikere i det vestlige Europa i øjeblikket ser med mere ro på udviklingen af de internationale forhold end tidligere. Med andre ord at den store politik i hvert fald for Vesteuropas vedkommende befinder sig i en détente til trods for de stærkt forøgede rustninger, der for tiden iværksættes«³⁴.

Der skulle dog kun gå nogle få uger, før det viste sig, at denne optimisme ikke havde rod i virkeligheden, at den blev narret af de krusninger, der fandtes på overfladen, og ikke lod sig påvirke af de mørke og farlige strømninger, der bevægede sig i dybet. Der var her to forhold, der skulle blive af afgørende betydning, da julikrisen brød ud: det voksende fjendskab mellem Tyskland og Rusland og den stigende krigeriske stemning i Tyskland. Om begge disse forhold havde de danske gesandter i Skt. Petersborg og i Berlin vigtige ting at berette.

I slutningen af oktober 1913 havde Harald Scavenius indberettet fra den russiske hovedstad, at Tyskland og Rusland var enige om, at der måtte gennemføres reformer i Tyrkiet. Men da den russiske regering kort efter erfarede, at disse reformer bl. a. ville gå ud på en fuldstændig reorganisering af det tyrkiske militærvæsen efter tysk mønster og ledet af tyske officerer, blandt hvilke general Liman von Sanders ville få kommandoen over Dardanellerne, reagerede den med en voldsomhed, der viste, hvor meget den frygtede en tysk kontrol over Stræderne.

34. Indb. af 11.5. og 21.5.1914, UM. 5 D 22. Jvf. Greys version af samtalen i B. D. X, 2 s. 743. E. Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, København 1948, s. 14–15.

Denne kontrovers førte i begyndelsen af 1914 til en alvorlig forværring af det tysk-russiske forhold. I marts 1914 brød en hæftig pressekampagne løs mellem de to lande, efter at »Kölnische Zeitung«s korrespondent i Skt. Petersborg i en længere artikel havde hævdet, at den russiske oprustning udelukkende skete med henblik på en krig med Tyskland, der ville komme til udbrud i løbet af nogle år, når oprustningen var fuldendt³⁵.

Det røre, som denne sag vakte i Europa, fik Harald Scavenius til at forsøge en vurdering af den russiske oprustning. Men det var en vanskelig opgave, fordi pressen og offentligheden ikke måtte omtale militære spørgsmål, og oplysninger måtte derfor skaffes ad anden vej. Gennem stormagternes militærattachéer, især den tyske, lykkedes det gesandten at skaffe sig en del informationer. Disse gik ud på, at der skulle oprettes fire nye armékorps og flere nye kavalleriregimenter. Mandskabet ville blive forøget ved flere afdelinger, og bygningen af strategiske jernbaner skulle fremskyndes. Artilleriet blev helt omorganiseret, og nyordningen ville snart være gennemført. Til en modernisering og udvidelse af flåden var der blevet bevilget $\frac{1}{2}$ milliard rubler.

Det var dog ikke blot på det militære område, der var sket store fremskridt. I begyndelsen af februar 1914 skrev Harald Scavenius: »For den, der har levet her før, under og umiddelbart efter krigen og urolighederne (d. v. s. i 1904–05), er modsætningen mellem nu og da simpelthen uhyre. I de 10 år grev Kokovtsov har stået i spidsen for finanserne, er budgettets indtægtsside steget med 75 %, og det er ikke længere nødvendigt at gøre årlige lån for i det hele taget at få budgettet til at balancere. Ganske vist er nogle gode høstår kommet finanskassen til gode, men på den anden side må det ikke glemmes, at i nævnte tidsrum af 10 år falder likvidationen af krigen og revolutionen samt genrejsningen af hær og flåde«³⁶.

Den danske gesandt lagde ikke skjul på, at forholdet mellem Rusland og Tyskland var spændt; men der var dog efter hans opfattelse på ingen måde tale om en eenstemmig fjendtlig indstilling mod det tyske Rige. Den nationalistiske russiske presse bragte nok mange hadefulde artikler mod Tyskland (og Østrig-Ungarn); men på den anden side agiterede den konservative fløj af pressen for et forbund med Tyskland. Bladet »Semschina« skrev i maj 1914, at Rusland ingen nytte havde af forbundet med det dekadente Frankrig, men det ville have al mulig fordel af at slutte sig til det stærke Tyskland på grund af den lange åbne (russiske) vestgrænse. Det var også gesandtens opfattelse, at den russiske regering søgte at føre

35. Indb. af 6.3.1914 ges. Petersborg, UM. 5 E 1.

36. Indb. af 18.3. og 15.2.1914 ges. Petersborg, UM. 13 L 3 og 133 F 2.

en moderat politik over for Tyskland. Dette kom åbent til udtryk i Sazonovs forsonlige tale i rigsdumaen den 23. maj 1914 ³⁷.

I Berlin havde den danske gesandt, greve Carl Moltke, det indtryk, at der i februar 1914 begyndte at gøre sig en vis bekymring gældende i regeringskredse over for Rusland, og at der i det hele herskede en sindsstemning, »som mere retter sin brod imod Rusland end som i fjor imod Frankrig«. Men han erkendte, at udenrigsminister Gottlieb von Jagows taler i rigsdagen i slutningen af april og midten af maj havde været konciliente i tonen ³⁸.

Da indtraf der i begyndelsen af juni en pludselig skærpelse i Tysklands holdning over for Rusland. Den 8. juni indberettede Moltke: »Forholdet mellem Rusland og Tyskland har i den senere tid antaget en karakter, der har foranlediget Herr von Jagow til at udtale sig med stor bitterhed til en af mine kolleger i disse dage. Det er mindre de direkte relationer mellem Petersborg og Berlin, der giver anledning til denne stemning hos statssekretæren end den omstændighed, at Tyskland i henhold til Herr von Jagows ytringer fandt Rusland spærrende vejen for sig på flere punkter uden for Rusland selv« ³⁹.

Moltke sagde ikke noget om, hvilken kollega udtalelsen var fremsat over for; men det var øjensynligt, at han selv var ved at blive meget urolig over den udvikling, det tysk-russiske forhold var ved at tage. I midten af juni skrev han underhånden til udenrigsminister Erik Scavenius for at henlede hans opmærksomhed på en antitysk artikel i et russisk blad og navnlig forhøre sig om forholdet mellem Danmark og Rusland. Scavenius svarede den 18. juni, at den tyske gesandt i København, grev Brockdorff-Rantzau, over for ham havde givet udtryk for en vis nervøsitet med hensyn til Ruslands hensigter og arbejde i Danmark, og at gesandten syntes at støtte sin mistanke på visse foreliggende efterretninger. Derefter hed det: »Det synes således, som om der på tysk side i øjeblikket findes en ikke ringe nervøsitet m. h. t. Ruslands hensigter. Det må håbes, at den nuværende tysk-russiske modsætning ikke for vort vedkommende må føre til den samme ophidsede tilstand, som var en følge af den tysk-engelske modsætning«. En halv snes dage senere, altså lige omkring tidspunktet for begivenhederne i Serajewo, referede Moltke en samtale, han havde haft med en dansk kaptajn, der havde været på tjenesterejse i Tyskland. Kaptajnen fortalte, at tyske officersudtalelser stadig gik ud på,

37. Indb. af 6.3. og 25.5.1914 ges. Petersborg, UM. 5 E 1, 5 K 2.

38. Indb. af 27.2., 29.4. og 16.5.1914 ges. Berlin, UM. 5 E 1, 5 G 12.

39. Indb. af 8.6.1914 ges. Berlin, UM. 5 E 1. Jagow tænkte især på Rumænien.

at Tysklands udenrigspolitik ikke førtes energisk nok, og at man nærede uro for Ruslands planer ⁴⁰.

Det var et gennemgående træk i de her citerede udtalelser, at der knapt nok var tale om konkrete klagepunkter mod Rusland. Det var selve forholdet – om man vil: magtforholdet – mellem de to stater, der i ugerne før Serajewo gav anledning til den tyske udenrigs- og militærledelses uro. Og dette moment skulle blive af afgørende betydning under julikrisen.

Men der var også et andet forhold, som i disse forårsmåneder foruro-ligede den danske gesandt i Berlin. Det var den indre udvikling i det wilhelminske kejserrige, især det spændingsforhold, der i løbet af de sidste årtier var vokset frem på grund af modsætningerne mellem et forældet politisk-socialt system og det moderne industrialiserede, demokratiske samfund, der var under dannelse. Carl Moltke havde et ganske klart blik for den betydning, som striden mellem en konservativ statsledelse og en voksende demokratisk bevægelse var ved at antage. Den 14. februar 1914 referede han en tale, Bethmann Hollweg havde holdt, og hvori rigskansleren rettede »et kampsignal imod socialdemokratiet og opfordrede til sammenslutning imellem alle »besonnenen und vom Staatsbewusstsein getragenen Elemente«. Gesandten bemærkede i indberetningen, »at de konservative selv anser kampen for hård, ja endog en kamp for livet; thi det er denne følelsesmåde, som afføder den aktion, som har sin interesse for øjeblikket«. Moltke vendte flere gange tilbage til dette motiv, og den 27. juni 1914 citerede han en artikel fra »Kreuzzeitung« om »Die konservative Staatsauffassung und das preussische Herrenhaus«. Artiklen konkluderede i, at den parlamentariske liberalisme var uforenelig med den preussiske statsopfattelse, hvorfor der måtte skabes et overhus som regulator ved siden af Rigsdagen.

Moltkes kommentar gik ud på, at den »staatserhaltende Bewegung« i det forløbne halve år havde slået liberalismen føleligt over næbbet og hensat socialdemokratiet i en tilstand af impotens og rådvildhed. Derefter hed det, at »den svære og i sammenligning med det øvrige Europa enestående kamp, som føres om konservatismens interesser indadtil, og den kendelige uro, der gør sig gældende over for den østlige nabo, er de to faktorer, hvis udvikling det er vigtigst at følge« ⁴¹.

Denne afvisende holdning over for demokratiet ledsagedes af en voksende kritik fra konservativ side mod kejserens person. Man beskyldte ham for at være »fredselskende«, hvilket åbenbart var en særdeles alvorlig

40. Ges.arkivet Berlin: politiske dépêchekopier og indb. 29.6.1914 ges. Berlin, UM. 13 T 45. Bemærk datids-formen: som *var* en følge . . .

41. Pol. indb. VIII af 14.2.1914 ges. Berlin og 27.6.1914, UM. 5 G 12.

beskyldning i datidens Tyskland. Carl Moltke var bekymret over disse angreb og deres virkning på kejserens sindsstemning og modstandsevne. Det var hans opfattelse, at »den stadig tættere cernerende konservative aktion om kejseren, rummer en fare for fremtiden«⁴².

Det var et ganske særegent træk ved den indre tyske udvikling i månederne før krigsudbruddet, at den var præget af uligevægtighed og nervøsitet. Moltke bragte flere eksempler på de uhyrlige udtalelser, som repræsentanter for den tyske overklasse kunne få sig selv til at fremsætte; thi det var ikke blot Wilhelm II, der blamerede sig. Her skal citeres et enkelt eksempel, som Moltke har fundet opsigtsvækkende nok til at indberette. I januar 1914 var legationssekretær J. C. W. Kruse i sin egenskab af chargé d'affaires deltager i et officielt selskab, hvor *værten* fandt det passende at sige til Danmarks repræsentant: »Die Dänen haben wir einmal gehauen, und wir werden sie schon wiedermal hauen«⁴³.

Trods sine sympatier for Tyskland og tyskerne forstod Carl Moltke meget vel hvilken fare, den tyske chauvisme frembød. Han fulgte den omhyggeligt og søgte ikke at skjule, at den altyske propaganda i høj grad havde udenrigsledelsens og militærledelsens bevågenhed. I maj 1914 fortalte han, hvorledes Auswärtiges Amt gjorde brug af de altyske bestræbelser »for så vidt som disse kan udnyttes i den for tiden så stærkt herfra pousserede »Weltpolitik«s tjeneste, en politik som i mangt og meget minder om den amerikanske »dollar diplomacy«, og som jo går ud på at fremme Tysklands økonomiske interesser i oversøiske lande . . . samt i Lilleasien, og på at erhverve et større kolonirige i Afrika (uden dog derved at træde England for nær) – men på den anden side vil den udenrigske ledelse altid i højere grad end krigsstyrelsen skyde altyskerne fra sig«⁴⁴.

Halvanden måned senere og nøjagtig otte dage før Serajewo fremkom der i »Lokal-Anzeiger« en artikel, der kort og godt hed: »Ist Deutschland krieglüstern?«. Artiklen var formet som et interview med en fremmed diplomat, der forblev anonym. Carl Moltke kunne oplyse, at diplomaten var den franske ambassadør Jules Cambon. Der var dog ikke tale om et egentligt interview, men derimod om en række uofficielle udtalelser, han gennem længere tid havde fremsat over for franske journalister, der havde ladet dem gå videre til tyske kolleger. I den omtalte artikel erklærede Cambon, at han i og for sig ikke tvivlede på den tyske regerings fredsvilje. »Men vi frygter de omstændigheder, der en dag kan tvinge den til at opgive sine fredelige hensigter. »Die politische Lage im Südosten Europas

42. Pol. indb. VIII af 14.2.1914 ges. Berlin.

43. Indb. 28.1.1914 ges. Berlin, UM. 7 E 124.

44. Indb. 7.5.1914 ges. Berlin, UM. 140 D 4.

zeigt nach wie vor einen hippokratischen Zug. Für Deutschland muss die Frage der nächsten Zukunft der Doppelmonarchie und die in dieser Frage schlummernden Probleme der Gegenstand banger und wachsender Sorge sein«. Han omtalte også faren fra den tyske chauvinisme, navnlig fordi den havde sit tilhold i de dannede klasser. Han nævnede den fare, der lå i, at Tyskland nu gennemlevede en udvikling, som de øvrige vestlige folk havde overvundet, nemlig »en ny tids fremstormen mod gamle eller forældede indretninger og anskuelser i stat og samfund. Mod denne fremstormen, der også gælder militarismen og dens privilegier, kæmper netop de klasser og kredse, som jeg oven for har betegnet, med vild energi. Den kampstemning, der er opstået ved rivningerne mellem partierne bidrager ikke til at mildne den tyske nationalismes bestræbelser, men driver den tværtimod til virksomhed udad«.

Moltke var ganske enig med Jules Cambon: »Hele tendensen i hans udtalelser kan jeg kun slutte mig til«, skrev han i en indberetning af den 20. juni. Og en uge senere opsummerede han sin mening i disse ord, at selv om der nok var en vis sandhed i, »at det tyske folk, de arbejdende klasser og den brede middelstand, er fredelig sindet, så må med lige så stor bestemthed fastholdes 1) at disse klasser ingensomhelst bestemmelsesret har over, hvor når en krig skal føres eller ej, 2) at den . . . fremmede diplomat har fuldstændig ret, når han fremhæver, at faren ved den tyske chauvinisme netop ligger i, at den har sit sæde i de dannede klasser«⁴⁵.

Disse ord blev skrevet, netop som fyrstemordene i Serajewo fandt sted. At denne begivenhed skulle give anledning til en verdenskrig, kom helt bag på Carl Moltke. Den 3. juli mente han tværtimod at »Børsernes absolutte ubevægelighed efter mordet taler et endnu tydeligere sprog og er at udtyde derhen, at det nu afbrudte livsløb er ensbetydende med fjernelsen af mange kilder til uro og usikkerhed«⁴⁶.

At dette var en fejl vurdering, behøver ingen nærmere påvisning; men grev Moltke delte den med adskillige fremtrædende folk i Europa, der betragtede det som en fordel for freden, at den østrig-ungarske tronfølger var blevet fjernet fra den internationale skueplads (se nærmere i afsnit II).

I de ca. fire uger, der forløb mellem skuddene i Serajewo søndag den 28. juni og offentliggørelsen af det østrig-ungarske ultimatum til Serbien i løbet af formiddagen den 24. juli, foreligger der kun få indberetninger fra de danske repræsentationer. Flere af diplomaterne var på sommerferie, og de øvrige fik meget lidt at vide⁴⁷.

45. Indb. 20.6. og 29.6.1914, ges. Berlin, UM. 5 G 12.

46. Indb. 3.7.1914 ges. Berlin, UM. 2 I 9.

47. Gesandten i London var på ferie fra 15.6. til 28.7.1914, Lerche i Wien rejste

De eneste indberetninger af nogen interesse kom fra grev Moltke i dagene den 10. og 12. juli. I den første meddelte han, at von Jagow så mindre pessimistisk på forholdet mellem Østrig og Serbien, end Moltke havde ventet. I Berlin havde man ellers det indtryk, at situationen var ret betænkelig. I den anden indberetning hed det, at efter hvad Moltke havde hørt fra forskellige sider, skulle man i Auswärtiges Amt have instrueret pressen efter følgende retningslinje: »De ved mordet i Serajewo trufne kulturelle og monarkiske interesser er at hæve udover de specielt østrig-ungarske, og et ideelt europæisk interessefællesskab er at konstruere her udaf. Tyskland for sit vedkommende er beredt til at støtte ethvert fra Wien for nødvendig anset skridt over for Serbien, og det uden at optræde som mægler.

En sådan fast holdning fra Tysklands side vil efter den her gældende mening være den bedste garanti for freden; men samtidig er man her af den opfattelse, at der må gøres en ende på den storserbiske agitation, og hertil ønsker man her en kraftig optræden fra Wien. Denne kan imidlertid blive vanskeliggjort, dersom det skulle vise sig rigtigt – Auswärtiges Amt havde endnu i dag ingen bekræftelse herpå – at Tripleententens magter havde gjort et skridt med samme formål i Belgrad«.

Dette lød unægtelig truende; men det var ikke specielt af den grund, Carl Moltke indberettede disse forlydender. Årsagen var en helt anden, nemlig den indignation, det vakte i vide kredse, da redaktør Frejlif Olsen i »Ekstrabladet« den 30. juni skrev: »Vil vi forsvare forbrydelsen? mordet? blodåden? – Ja – på ære: ja, vi vil forsvare den . . . Der er en stor og ædel tanke i dette dobbeltmord«.

Derfor hed det til slut i Moltkes indberetning, at når han henledte udenrigsministerens opmærksomhed på den tyske holdning i denne sag, »så sker det ikke alene til almindelig information, men tillige med henblik på den overordentlig uheldige virkning, som »Ekstrabladet«s skandaløse artikel om nævnte mord har haft her, idet den er blevet reproduceret i talrige blade som hidrørende fra et den kongelige regering nærstående organ. At man ikke til enhver tid kan forhindre den art udbrud af degenererede intellektuelle, forstår man meget vel; men man forstår ikke, at det her omhandlede udbrud ikke er blevet skarpt tilbagevist af regeringen selv«⁴⁸.

Fra den 24. juli udviklede situationen sig med eksplosiv fart, men

---

på ferie ca. 5.7. og beordredes tilbage den 25.7., Bernhoft i Paris rejste til Danmark den 20.7., og Moltke i Berlin var til konference i København om optantspm., da det østrigske ultimatum blev afleveret i Belgrad.

48. Indb. 10.7. og 12.7.1914 ges. Berlin, UM. 5 L 2, 2 I 9.

skildringen af begivenhederne i disse dage falder uden for dette emne, der kun har beskæftiget sig med optakten til den første verdenskrig. I den følgende artikel vil spørgsmålet om ansvaret for udbruddet af denne krig blive diskuteret.

II. OM ANSVARET FOR KRIGENS UDBRUD

Diskussionen om ansvaret for den første verdenskrigs udbrud i august 1914 er lige så gammel som krigen selv. Så snart fjendtlighederne var en kendsgerning, begyndte stormagterne gennem udsendelse af officielle aktsamlinger at fralægge sig det. Tyskland kom først med en »Weissbuch« af den 3. august, endnu før krigen var blevet til en verdenskrig. I denne hvidbog søgte den tyske regering at bevise, at Rusland havde hovedansvaret. Siden fulgte de engelske blåbøger, de franske gulbøger, de østrig-ungarske rødbøger og de russiske orangebøger, der alle gik ud på det samme, nemlig at modparten måtte bære skylden for krigen.

Ved Versaillesfreden af 28. juni 1919 pålagde de allierede med den ret, en sejrherre kan tiltage sig, Tyskland ansvaret for »alle de tab og al den skade, de allierede og associerede regeringer og deres statsborgere har lidt som følge af den krig, der er blevet dem påtvunget ved Tysklands og dets forbundsfællers angreb«. (art. 231).

Denne »Schuldanklage von Wersailles« blev i Tyskland mødt med eenstemmig afvisning, og den gav stødet til, at det tyske udenrigsministerium gennem oprettelsen af en særlig afdeling (Die Kriegsschuldreferat) i årene 1922 til 1927 udsendte den kæmpemæssige aktsamling i 40 bind: »Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes«. Før dette værk udkom, havde Karl Kautsky i 1919 udsendt et firebinds værk: »Die deutschen Dokumente zum Kriegausbruch 1914« (2. udvidet udgave 1922).

Den tyske nationalforsamling og senere den tyske rigsdag nedsatte særlige undersøgelsesudvalg, der fremkom med bindstærke værker om krigsskyldsspørgsmålet.

De andre magter blev ikke tyskerne svar skyldig. Den britiske regering begyndte i 1926 at udsende sin dokumentsamling om årsagerne til verdenskrigen. I 1929 udsendtes første bind af den franske aktudgave og i

1930 kom hele den østrig-ungarske. I Rusland havde det kommunistiske regime allerede i december 1917 udsendt den første samling af dokumenter fra det zaristiske udenrigsministerium med det udtrykkelige formål at »afsløre det kapitalistiske diplomati«. Igennem tyverne kom adskilligt russisk materiale for dagens lys, men en systematisk udgave af dokumenter for tiden 1878–1917 blev først påbegyndt omkring 1930. I juni 1930 blev der truffet aftale med »Die Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas« om at udsende en tysksproget udgave omfattende tiden 1. januar 1911 til november 1915. Denne udkom i Berlin i årene 1931–1943, men nåede aldrig at blive fuldført ¹.

Hele dette officielle materiale suppleredes i tyverne og trediverne af en overvældende mængde memoirer, biografier, dagbøger og anden historisk litteratur af og om de ledende personligheder i årene før og under den første verdenskrig. En fortræffelig oversigt og vurdering af dette vældige materiale findes i den engelske historiker G. P. Goochs bog: »Recent Revelation of European Diplomacy«, der kom i 4. udgave i 1930. Oversigten fører således kun frem til slutningen af tyverne, men på dette tidspunkt havde hovedparten af den litteratur, der udkom før 1939, set dagens lys.

Alle forudsætninger skulle da tilsyneladende være til stede for at forskerne en gang for alle skulle kunne nå til en definitiv vurdering af skyldspørgsmålet. Dette blev dog ikke tilfældet. Selve omfanget af det indtil da offentliggjorte kildemateriale gjorde ikke problemet mere overskueligt, snarere tværtimod. Og synsfeltet blev yderligere gjort uklart af de mange underordnede spørgsmål, der blev behandlet vidt og bredt i såvel de officielle aktsamlinger som i de historiske fremstillinger. Dertil kom, at de nationale synspunkter om ansvaret vedblivende farvede de publikationer, der fremkom i de tidligere krigsførende lande.

I een henseende nåede man dog et skridt frem. Man begyndte at se lidt mindre følelsesbetonet på spørgsmålet om ansvaret. Man erkendte, at der var begået fejl, og at der var misforståelser på begge sider. Der var voksende enighed om, at såvel monarkerne som deres ministre og generaler snarere var ofre for et politisk system, de ikke magtede at styre, end skyldige i med overlæg at have fremkaldt en verdenskrig. Lloyd George

---

1. De vigtigste aktudgaver er foruden Die Grosse Politik følgende: British Documents on the Origin of the War 1898–1914. London 1926 ff. Forkortet: B. D. Documents Diplomatique Français 1871–1914. Paris 1929 ff. Forkortet D. D. F. Österreich-Ungarns Aussenpolitik 1908–1914. Wien 1930. Forkortet ÖU. Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung. Reihe I–III. Berlin 1931 ff. Forkortet: Int. Bez.

kom i sine »War Memoirs« til dette resultat: »The impression left on my mind is one of utter chaos, confusion, feebleness and futility, especially of a stubborn refusal to look at the rapidly approaching cataclysm. The nations backed their machines over the precipice. Amongst the rulers and the statesmen who alone could give the final word which caused great armies to spring from the ground and march to and across frontiers, one can see now clearly that not one of them wanted war«². De »tumlede ind i krigen«, har han sagt et andet sted.

Det var en formulering mange kunne anerkende i datidens Europa, hvor Versaillesfreden blev skarpt kritiseret, og tyskerne nød en ikke ringe sympati efter den uvilje, de havde været udsat for under krigen. Den gjorde alle deltagerne i julikrisen lige skyldige og lige uskyldige. Ingen var blevet drevet af den onde vilje, men alle var blevet ofre for manglende evner til at beherske situationen og bedømme den klart. De kunne alle tilgives; thi de vidste ikke, hvad de gjorde. G. P. Gooch har i sit store værk fra 1938 »Before the War« udtrykt det således: »The ultimate cause of the explosion was the European Anarchy, the absence of international machinery, the doctrine of the unfettered sovereign national state, the universal assumption that the grave disputes could only be settled by the Sword«. (Vol. II s. VI).

Med disse synspunkter standsede diskussionen i årene før den anden verdenskrig. Man fik nu andre og mere nærliggende problemer at tænke på. Krigen kom og den fulgtes af en urolig og oprivende efterkrigstid, der ikke virkede fremmende på lysten til at tage et så gennemdebatteret emne som den første verdenskrig op til fornyet behandling. Men da man var kommet ind i halvtredsernes mere rolige farvand, og da det nu blev muligt for enkelte forskere at opnå adgang til akterne fra det tyske udenrigsministerium og andre tyske administrationsarkiver, der var blevet de allieredes krigsbytte, vågnede interessen igen. Den fandt sit mest opsigtsvækkende udtryk i den tyske professor Fritz Fischers bog fra 1961: »Griff nach der Weltmacht«. Hovedparten af denne bog handler om de tyske krigsmål i tiden fra september 1914 til september 1918, og det er især for denne periodes vedkommende, at der er blevet bragt nyt materiale frem fra de tyske arkiver. Men i de indledende kapitler skildres optakten til krigen. Og her anlagde Fischer en hel ny vurdering af det gammelkendte materiale suppleret med enkelte nye oplysninger, idet han hævdede, at det kejserlige Tysklands forsøg på at drive »Weltpolitik« havde udløst tre farlige kriser i 1905, 1909 og 1911. Med den anspændte situation, der

---

2. David Lloyd George: War Memoirs. London 1933. Vol. 1 s. 55.

eksisterede i 1914, måtte enhver begrænset (lokal) krig i Europa, hvori en stormagt var deltager, uundgåelig øge faren for en almindelig krig. Fischers konklusion er den: »Da Deutschland den österreich-serbischen Krieg gewollt, gewünscht und gedeckt hat und, im Vertrauen auf die deutsche militärische Überlegenheit, es im Jahre 1914 bewusst auf einen Konflikt mit Russland und Frankreich ankommen liess, trägt die deutsche Reichsführung einen erheblichen Teil der historischen Verantwortung für den Ausbruch des allgemeinen Krieges. Diese verringert sich auch nicht dadurch, dass Deutschland im letzten Augenblick versuchte, das Verhängnis aufzuhalten«³.

Denne klare standpunkt, der giver Tyskland hovedansvaret for krigens udbrud, har vakt hele krigsskylds-diskussionen fra tyverne til live igen. Fischers thesis er blevet skarpt imødegået af en række tyske forskere med Gerhard Ritter i spidsen. De har i alt væsentligt stillet sig på det gamle standpunkt, at Rusland og Østrig-Ungarn må bære hovedansvaret for begivenhederne i 1914. Tysklands ansvar kommer i anden eller tredje række. En lille kreds af tyske historikere anført af Imanuel Geiss har dog sluttet op om Fischer, og diskussionen for eller imod hans thesis går videre i Tyskland⁴.

Denne meningsudveksling, der nu har stået på i mere end et halvt århundrede, er som en hedebrand, der det ene øjeblik synes bragt under kontrol for kort efter at blusse op igen. Og det er forståeligt; thi med den første verdenskrig sank en tidsalder i graven, og en ny voksede frem, der endnu ikke har fundet sin endelige form. Derfor vil diskussionen om årsagerne til denne krigs udbrud endnu i lang tid være af fundamental interesse for Europas folk.

Men kan der overhovedet siges noget nyt om dette problem? Dertil er at sige, at der stadig dukker nye ting op. Så sent som i februar 1966 har Egmont Zechlin i tidsskriftet »Der Monat« offentliggjort udenrigsminister von Jagows referat af en samtale i foråret 1914 med chefen for den tyske generalstab, Helmuth von Moltke. Og vi venter stadig på udgivelsen af de dagbøger, som rigskansler Bethmann Hollwegs privatsekretær Riezler førte i sommeren 1914. Det må dog anses for overvejende sandsynligt, at der i fremtiden næppe vil fremkomme ret meget nyt materiale. Hvad der måtte være blevet skjult efter den første verdenskrig, ville i alt væsentligt være blevet bragt for dagen efter den anden. Dette gælder i særdeleshed

3. Fischer: Griff nach der Weltmacht, 3. udg. Düsseldorf 1964, s. 104.

4. En samling af de vigtigste indlæg findes i »Deutsche Kriegziele 1914-1918«, Ullstein Bücher, Frankfurt/M-Berlin 1964 og i »Journal of Contemporary History«, Vol. 1, number 3. London 1966.

de offentlige arkiver i Tyskland, og det er de vigtigste. Men forskerne har også rigeligt i det materiale, der er offentliggjort. Hvad det gælder om, er først og fremmest at prøve på at anskue problemerne ud fra synsvinkler, der hidtil ikke har været genstand for særlig megen opmærksomhed. I det efterfølgende skal der gøres et sådant forsøg.

Ved en diskussion om årsagerne til den første verdenskrig vil det formentlig være nyttigt at skelne mellem to sæt årsager: de middelbare, der var resultatet af en lang udvikling, og de umiddelbare, der udløste selve eksplosionen. Det må erkendes, at en så skarp skelnen ikke er helt i overensstemmelse med virkeligheden, fordi der er en nær forbindelse mellem visse årsager i begge grupper. Men for klarhedens skyld vil forsøget blive gjort.

De årsager, der var resultatet af en lang udvikling, var især følgende: den tysk-franske strid om Elsass-Lothringen, spændingen mellem England og Tyskland på grund af den tyske flådeoprustning og den voksende konkurrence om verdenshandelen og kolonierne. Der var Ruslands og Østrig-Ungarns strid om magten på Balkan, og der var modsætningerne mellem Tyskland og Rusland dels på Balkan, dels i Tyrkiet. Dertil kom Tysklands og Østrig-Ungarns frygt for princippet om nationernes selvbestemmelsesret, der truede Dobbeltmonarkiets eksistens og det tyske Rige, sådan som det var blevet skabt i 1871. Endelig må nævnes frygten for det moderne demokrati, der fik det politiske og sociale liv i Tyskland, Østrig-Ungarn og Rusland til at tage sig ud som overleveringer fra en svunden tid.

Alle disse faktorer udgjorde det sprængstof, der eksploderede i august 1914. Men hvad var den umiddelbare årsag – den brændende lunte – der udløste eksplosionen netop på dette tidspunkt? Svaret ligger lige for: mordet i Serajewo den 28. juni 1914 på den østrigske tronfølger og hans gemalinde. Dette skal dog ikke forstås på den måde, at det var selve ugerningen, der hidførte katastrofen. Efter at den første ophidselse og forfærdelse over denne udåd havde lagt sig, sporedes der såvel i Østrig-Ungarn som i det øvrige Europa en vis lettelse over, at man var blevet af med Franz Ferdinand, der betragtedes som noget af en »troublemaker«. Det er almindelig kendt, at kejser Franz Joseph betragtede mordet som en retfærdig straf fra himlen på grund af tronfølgerens morganatiske ægteskab, og han sørgede for, at bisættelsen fandt sted med skandaløs hast og de færrest mulige ceremonier. Magyarerne og tyskøstrigerne var lettede over hans forsvinden, og det samme var tilfældet i Rusland. I Italien erklærede udenrigsminister San Giuliano: »Forbrydelsen er afskyelig, men

verdensfreden vil ikke beklage den«. Den engelske understatssekretær, Arthur Nicolson, anså det for sandsynligt, at den nye tronfølger ville blive mere populær end Franz Ferdinand. Fra Berlin indberettede den sachsiske gesandt efter samtaler, han havde haft i Auswärtiges Amt om forholdet mellem Tyskland og Østrig-Ungarn, at »darin würde aber vielleicht den Tod des Erzherzogs mit seinen unruhigen und unsteten Plänen eine Besserung eintreten«. Den danske gesandt i Berlin var af samme opfattelse ⁵.

Kort sagt, mordet i Serajewo var nok en udåd, men ikke en katastrofe, der behøvede at true Europas fred. Adskillige indsigtsfulde folk mente tværtimod, at ærkehertugens dødelige afgang var en gevinst for freden. Faren lå i, at visse kræfter kunne udnytte situationen til at ændre magtforholdene på Balkan.

Om aftenen den 29. juni 1914 havde den østrig-ungarske generalstabschef, Conrad von Hötzendorff, en samtale med udenrigsminister, grev Berchtold. Conrad erklærede, at begivenhederne i Serajewo var et attentat mod selve Monarkiet, »dem ein *sofortiger* Schritt folgen müsse Meiner Ansicht nach bestünde er in der Mobilisierung gegen Serbien«. Efter at Berchtold havde forsøgt nogle indvendinger, endte samtalen med, at »auch Graf Berchtold meinte, dass allerdings der Moment zur Lösung der serbischen Frage vorliege und er mit Seiner Majestät darüber sprechen würde« ⁶.

I dette udtryk: »die Lösung der serbischen Frage« har vi nøglen til forståelsen af det, der skete i 1914. Hvad mente man da i østrigske regeringskredse med udtrykket »det serbiske spørgsmål«? Også her kan vi lade general Conrad tale, den mand der var lederen af det parti, der ønskede at knuse Serbien med militærmagt. Den 8. februar 1913 havde han skrevet til Berchtold, at han regnede med Monarkiets krigeriske indskriden mod Serbien, »weil ich dem Grosswerden dieses Staates eine entscheidende Gefahr für die Monarchie erblicke« ⁷.

Det var i årene op imod 1914 blevet et aksiom for regeringen i Wien, at et Storserbien ville betyde en dødelig fare for Dobbeltmonarkiets eksistens, dels fordi det ville virke som en magnet på de to slaviske provinser Bosnien og Herzegowina, dels fordi Rusland støttede det i kampen for at hævde uafhængigheden over for Østrig-Ungarn. Dette forhold trådte

5. I. Geiss: Juli 1914. Dokumente. DTV. 1965 s. 43, jvf. s. 30. B. D. XI s. 15, 55 ff, 28. Int. Bez. I, 4 s. 37. Indb. fra Lerche, Wien, 30.6.–4.7.1914, H. Scavenius, Petersborg, 2.7.1914, Carl Moltke, Berlin, 3.7.1914, UM. 2 I 9.

6. Conrad von Hötzendorff: Aus meiner Dienstzeit, Bd. IV s. 33 f Wien, Leipzig, München 1922.

7. ÖU Bd. V s. 677 f.

ganske klart frem under Balkankrigene i 1912–1913, da Serbien gik sejr- rigt ud af kampene med Tyrkiet og Bulgarien og fik sit landområde for- øget med ca. 35.000 km² og sin befolkning med ca. 1,5 millioner mennesker.

I Wien havde man med ængstelse fulgt denne udvikling, og allerede i november 1912 besluttede regeringen at foretage en delvis mobilisering, der straks efterfulgtes af en tilsvarende russisk. I tiden indtil midten af marts 1913, da Østrig–Ungarn og Rusland enedes om at demobilisere, bestod der en akut fare for, at de to stormagter ville tørne sammen i et væbnet opgør. Hvorfor kom dette da ikke i vinteren 1912–13, men først i sommeren 1914?

I løbet af august–september 1912 begyndte det at trække op til krig mel- lem de små Balkanstater og Tyrkiet, der endnu besad store landområder i Mellem- og Sydbalkan. Den 8. oktober 1912 åbnede Montenegro fjendt- lighederne, og kort efter gik også Serbien, Bulgarien og Grækenland i aktion. Til stor overraskelse for det øvrige Europa led Tyrkiet omgående en række nederlag, og de tyrkiske tropper blev trængt tilbage til egnene omkring Adrianopel. *Alle* de europæiske stormagter var fra begyndelsen enige om, at denne krig absolut måtte lokaliseres, d.v.s. at ingen stormagt måtte tage del i den; thi skete det, risikerede man en europæisk storkrig på grund af de alliancesystemer, der delte Europa i to grupper.

Her blev det af afgørende betydning, at såvel Tyskland som Rusland var enige om at bevare freden, thi så længe dette var tilfældet, kunne den russiske regering holde Serbien i tømme, medens den tyske kunne holde Østrig–Ungarn tilbage. Den tyske udenrigsminister, Kiderlen Wächter, gav i oktober 1912 klart udtryk for regeringens synspunkt, da han over for kejser Wilhelm anbefalede, »dass wir uns . . . jeder Demarche anschlies- sen konnte, welche die Gewähr dafür bot, dass der ausbrechende Krieg lokalisiert bleibt und die Grossmächte in den Konflikt nicht einbezogen werden«⁸.

Den russiske udenrigsminister, Sazonov, gav på sin side et lige så klart udtryk for Ruslands fredsvenlighed. I november 1912 instruerede han den russiske ambassadør i Berlin om at meddele Kiderlen, hvor ønskeligt det ville være, om Tyskland kunne påvirke Østrig–Ungarn til at indtage en moderat og imødekommende holdning over for Serbien. »Dabei haben wir im Auge, eine für den europäischen Frieden gefährliche Gegenüber- stellung der Interessen des Dreibundes und des Dreiverbandes zu vermei-

---

8. Grosse Politik Bd. 33 s. 178 f. Wilhelm II.s kommentar: Richtig! Hauptsache!

den und in Zukunft Missverständnisse zwischen den Grossmächten wegen der unsteten Sachlage auf dem Balkan aus dem Wege zu räumen«⁹.

Takket være denne tysk-russiske vilje til fred blev risikoen for krig fjernet i første omgang og det til trods for de østrig-ungarske og russiske delmobiliseringer. I midten af december 1912 trådte stormagternes ambassadørkonference sammen i London, hvor man under udenrigsminister Greys ledelse søgte at forhandle sig frem til en acceptabel fredsordning for Balkanstaterne¹⁰.

Men netop på dette tidspunkt blev krigspartiet i Wien styrket ved general Conrads udnævnelse til generalstabschef, og han tøvede ikke med at agitere for en præventivkrig mod Serbien. Han blev dog straks standset af Berchtold, der den 23. december 1912 måtte gøre ham opmærksom på, at en aggressiv politik over for Serbien ville støde på modstand i Berlin (og Rom) og isolere Monarkiet. I februar 1913 måtte Berchtold igen standse den krigeriske generalstabschef¹¹.

Forhandlingerne i London i december og januar førte ikke til nogen løsning, og i begyndelsen af februar 1913 begyndte krigen igen. Denne situation tvang påny den tyske regering til at gøre sig sin stilling klar. Det skete ved rigskansler Bethmann Hollwegs brev af 10. februar 1913 til Berchtold. Det hed heri, at man bestemt måtte regne med, at de kræfter, der i Rusland stod bag den panslavistiske agitation (Hetze), ville få overtaget, hvis Østrig-Ungarn kom i konflikt med Serbien. »Die Folgen eines russischen Eingreifens liegen aber offen zutage. Sie würden auf einen kriegerischen Konflikt des – von Italien voraussichtlich nicht mit grossem Enthusiasmus unterstützten – Dreibundes gegen die Mächte der Tripelentente hinauslaufen, bei dem Deutschland das ganze Schwergewicht des französischen und englischen Angriffs zu tragen hätte . . . Heute bildet England ein vermittelndes Element, durch welches wir immer wieder vermocht haben einen beruhigenden und hemmenden Einfluss auf Russland auszuüben . . . (und) das wir eine Neuorientierung der englischen Politik entgegensehen dürfen, wenn es uns gelingt, ohne Konflikte aus der gegenwärtigen Krisis herauszukommen«¹².

Den tyske generalstabschef von Moltke advarede i et brev af samme dato sin østrigske kollega, og i en samtale af 19. februar med den østrig-ungarske militærattaché i Berlin uddybede Moltke sin advarsel. »Es sei eine noch offene Frage, ob es möglich sein wird, die Verhältnisse auf dem

9. Int. Bez. III, 4 s. 197.

10. B. D. IX s. 187 ff.

11. ÖU. Bd. V s. 239, 655 f.

12. Grosse Politik Bd. 34, 1 s. 347.

Balkan einer definitiven Regelung zuzuführen ohne eine europäischen Krieg . . . »Han formodede, at både Frankrig og England ville undgå en krig« . . . doch glaubte er, dass sich England Frankreich gegenüber durch einen schriftlichen Vertrag zu einer Mitwirkung bei einem Kriege gegen uns verpflichtet habe, daher mit dessen Eingreifen gerechnet werden müsste«¹³.

Tankegangen bag Bethmanns og Moltkes udtalelser i februar 1913 er nøjagtig den samme: en konflikt *nu* mellem Østrig–Ungarn og Serbien vil få Rusland til at intervenere med det resultat, at England og Frankrig sandsynligvis også vil blive draget ind. Dermed vil verdenskrigen være en kendsgerning, og Tyskland vil komme til at bære hovedbyrden. Derfor gjaldt det om at komme ud af den nuværende krise uden konflikt for at vinde tid til at forsøge på at gennemføre en nyorientering af Englands udenrigspolitik, d.v.s. en orientering væk fra Frankrig og Rusland.

En så klar stillingtagen fra den tyske regerings side betød, at man i Wien måtte opgive alle planer om en aktiv optræden mod Serbien. I midten af marts 1913 enedes regeringerne i Wien og Petersborg om at demobilisere. Lokaliseringen af Balkankrigen var blevet gennemført, og freden holdt i resten af året 1913, selv om den et par gange syntes truet.

Desværre betød dette ikke, at spændingen mellem de europæiske stormagter blev mindsket. Udadtil var der ro, ja ligefrem optimisme; men rustningerne fortsatte. For fjerde gang siden den første Marokkokrise havde stormagterne i vinteren 1912–13 befundet sig ansigt til ansigt med risikoen for en storkrig, og udsigten hertil havde fået dem til at føle manglerne ved deres militære udrustning. Tyskland, der betragtede sig som det mest udsatte land, besluttede allerede i december 1912 at forcere rustningstempoet. I Bethmann Hollwegs optegnelse af 14. december 1912 hed det lige ud: »Die Erstarkung der Südslaven, namentlich der Serben, werde bei einem russisch-französisch-deutch-österreichischen Kriege Österreich zwingen, starke Truppenmassen gegen Serbien stehen zu lassen. Die Hilfe, die uns Österreich gegen Russland leisten könne, werde also eine stark verminderte sein. Das zwinde uns zu weiteren Rüstungen«¹⁴. En ny forsvarsplan, der ville forøge hærens fredsstyrke med ca. 136.000 mand, blev nu udarbejdet og forelagt Forbundsrådet, hvor den blev vedtaget i marts 1913. Derefter blev den forelagt i Rigsdagen, der vedtog den i slutningen af juni måned¹⁵.

13. Conrad Bd. III s. 151 ff.

14. Grosse Politik, Bd. 39 s. 145 f.

15. Ibid. s. 177 ff.

Frankrig svarede straks på denne udfordring med et forslag om at forlænge den militære tjenestetid fra to til tre år. Det vedtoges den 7. august 1913. Rusland fulgte efter med nye rustninger om end i langsommere tempo¹⁶. Også de tyske og engelske flåderustninger fortsatte, skønt marineminister Churchill i marts 1913 havde foreslået en etårig »naval holiday«. Denne tyske afvisning stod i mærkelig modsætning til de energiske forsøg, den tyske regering gjorde i løbet af 1913 og de første seks måneder af 1914 på at forbedre forholdet til England. Modsætningen skyldtes, at den tyske hær- og flådeledelse ikke troede på muligheden af at få England til at indtage en neutral holdning i tilfælde af en europæisk storkrig. Det lykkedes dog regeringen i Berlin at opnå visse resultater i forholdet til England. I foråret 1914 enedes de to lande om en ordning af deres interesser i Mesopotamien og ved Den persiske Havbugt (Bagdadbanen), og der forhandlede endnu i sommeren 1914 om en aftale vedrørende deres koloniale interesser i Afrika¹⁷.

Den mere venlige atmosfære mellem de to lande kom tydeligt til udtryk i slutningen af december 1913, da finansminister Lloyd George i et interview i »Daily Chronicle« udtalte, at begge lande nu endelig havde indset, at de intet havde at vinde ved indbyrdes stridigheder. Derfor burde rustningsudgifterne nu indskrænkes¹⁸. Denne udvikling bestyrkede åbenbart det tyske udenrigsministerium i håbet om, at der nu var ved at finde en engelsk »nyorientering« sted, men militæret var stadig skeptisk. Den 12. maj 1914 sagde general Moltke til Conrad von Hötendorff under en samtale om muligheden for en nær forestående krig: »Bei uns erwartet man unglückseliger Weise von England immer eine Deklaration, dass es nicht mithun werde. Diese Deklaration wird England nie geben«¹⁹.

Medens der kunne være delte meninger om forholdet mellem de to nationer, så kunne der kun være een mening om de tysk-russiske relationer: de forværredes dag for dag. Forholdet mellem Tyskland og Rusland havde ikke været godt siden den fransk-russiske tilnærmelse i begyndelsen af halvfemserne. Der var dog ikke tale om en stadig faldende kurve, men derimod om ret stærke udsving til begge sider. Under den russisk-japanske krig havde forbindelserne været så gode, at Rusland roligt havde kunnet trække betydelige troppstyrker væk fra sin vestgrænse til krigsskuepladsen i øst. Den internationale krise i 1908-09 om Bosnien og

16. Indb. fra ges. Paris 7.3. og 7.8.1913, UM. 13 G 8. Grosse Politik, Bd. 39, s. 183 ff. Journal of Contemp. History, Vol. 1 nr. 3, s. 93 ff.

17. Grosse Politik Bd. 39 s. 24 ff, Bd. 37, 1 s. 1 ff og 139 ff. B. D. vol. X, 2 s. 199ff, 421 ff, 690 ff.

18. B. D. vol. X, 2 s. 729 f. Grosse Politik Bd. 39 s. 72 ff.

19. Conrad Bd. III s. 670.

Herzegowina medførte imidlertid en forværring på grund af Tysklands ubetingede støtte til Østrig–Ungarns hårde udenrigspolitik. I slutningen af 1910 indtraf dog en mærkbar bedring, og den holdt sig under Balkan-krigene. Men knap var freden etableret, før forholdet tog en definitiv vending til det værre. Der var to årsager hertil: Den første var kaprustningerne. Tyskland begyndte at frygte konsekvenserne af den russiske oprustning, der nu var ved at tage fart, og som forventedes at ville kulminere omkring 1917. Den anden årsag var den tyske regerings beslutning om at sende en militærkommission under general Liman von Sanders til Konstantinopel for at reorganisere og modernisere det tyrkiske militærvæsen.

Da man i Petersborg i nov. 1913 fik meddelelse herom, reagerede den russiske regering meget kraftigt. Støttet af Frankrig og England lykkedes det den i begyndelsen af januar 1914 at få gennemført en ordning, hvorved Liman von Sanders ikke fik direkte kommando over hærstyrkerne ved Dardanellerne ²⁰.

Den voldsomme russiske reaktion skyldtes frygten for, at den svage tyrkiske overhøjhed over stræderne skulle afløses af et nyt styre, der ville blive dirigeret fra Berlin. Forskrækkelsen var så stor, at der i februar 1914 afholdtes en konference i Petersborg mellem de højeste civile og militære myndigheder. Man diskuterede, hvad der kunne gøres, hvis Tyrkiets kontrol over stræderne gled over på andre hænder, d.v.s. Tysklands. Der var enighed om, at i så fald måtte Rusland forsøge at okkupere stræderne. Oprustningen i Sortehavsområdet måtte fremskyndes mest muligt. Om den russiske oprustning i almindelighed gjaldt det, at der ville gå ca. 2–3 år endnu, før den var gennemført. Forholdet til Østrig–Ungarn bekymrede også den russiske regering, og udenrigsminister Sazonov havde i en beretning af den 20. januar 1914 til zaren erklæret: »In einem bestimmten Augenblick könnte, namentlich wenn Deutschland dazu geneigt wäre, in Österreich–Ungarn die kriegerische Strömung das Übergewicht erhalten, deren Anhänger behaupten, ein Krieg sei vielleicht der einzige Ausweg aus den unlösbaren inneren Schwierigkeiten« ²¹.

Det var således en højst uheldig vending, begivenhederne i Tyrkiet og på Balkan havde bevirket i forholdet mellem Rusland og Tyskland. Hvor meget det tyske efterretningsvæsen har kendt til de interne russiske overvejelser er uvist. Men det forekommer sandsynligt, at det har vidst noget.

20. Grosse Politik Bd. 38, kap. 290. B. D. vol. X, 1 kap. 87. Int. Bez. I, 1 s. 3 ff.

21. Int. Bez. I, 1 s. 283 ff, 48 f. Gooch: Before the War II s. 355. Contemporary History vol. I nr. 3 s. 106 f.

Det er i hvert fald en kendsgerning, at der i den russiske ambassade i London sad en spion, der forsynede Berlin med afskrifter af ambassadens korrespondance²². Og i begyndelsen af marts 1914 indtraf en begivenhed, der vakte stor opmærksomhed i samtiden og som syntes at vise, at tyskerne var godt underrettet.

Den 2. marts offentliggjorde »Kölnische Zeitung« en længere artikel fra sin korrespondent i Petersborg, dr. Ulrich. Artiklen der kort og godt hed »Russland und Deutschland« gik ud på, at den russiske regering vel ikke i øjeblikket var i stand til at understøtte politiske trusler med våbenmagt; men forholdet ville ændre sig i løbet af 3–4 år. På det tidspunkt ville såvel den russiske marine som hæren være blevet meget stærkt udbygget og reorganiseret. »Vor zwei Jahren scheute man sich noch, jetzt spricht man es offen aus, sogar in amtlichen militärischen Zeitschriften, dass *Russland zum Kriege gegen Deutschland rüste*«. Korrespondenten skildrede også Ruslands økonomiske ekspansion og stræben efter at erhverve mere land i den nære Orient, d.v.s. i Persien og Tyrkiet. »In diesen Gebieten liegt heute der Brennpunkt der russischen Politik. Dass es um der angeblich in Konstantinopel sich kreuzenden deutsch-russischen Interessen zwischen den beiden Mächten zu einem Zusammenstoss kommen werde, ist seit dem Berliner Kongress den meisten Russen unbestreitbare Wahrheit«. Korrespondenten spurgte, om Tyskland virkelig havde så vigtige interesser ved Dardanellerne, at det var villig til at gøre en tysk-russisk krig populær (i Rusland). Korrespondenten mente det ikke og fandt, at Englands interesse i stræderne var større end Tysklands. Ikke des mindre sluttede artiklen med at anbefale en meget fast holdning over for de russiske statsmænd, så de altid kunne regne med en bestemt tysk vilje, »dass das Angefangene unbedingt durchgeführt würde, unbekümmert um Nervositäten und Verärgerungen«²³.

Da »Kölnische Zeitung« for den 2. marts nåede frem til Skt. Petersborg den 4., fremkaldte den en sådan panik på børsen, at det russiske finansministerium så sig tvunget til at udsende en erklæring om, at artiklen var det rene opspind. Den tyske ambassadør Pourtalés fralagde sig ethvert ansvar for den, og det samme gjorde hans chef, udenrigsminister von Jagow. Der er da heller ingen grund til at tro, at de to herrer personligt har haft noget med den at gøre. Men i diplomatiske kredse følte man sig overbevist om, at den i hvert fald indirekte måtte hidrøre fra den tyske

22. Gooch: *Recent Revelations of European Diplomacy* s. 98.

23. Indb. fra Petersborg 6.3.1914, UM. 5 E 1.

ambassade, og Sazonov hævdede med bestemthed, at artiklen var inspireret af den tyske ambassaderåd ²⁴.

Den famøse artikel gav anledning til en så kraftig pressepolemik mellem de to lande, at von Jagow blev alvorlig bekymret og søgte at standse den ²⁵. Det var tydeligt, at man i Auswärtiges Amt var noget foruroliget over den vending, udviklingen var ved at tage. Ved to lejligheder forsøgte von Jagow at gøre den skete skade god igen ved at anslå en forsonlig og venlig tone over for Rusland. Første gang var i slutningen af april 1914, da han talte om Tysklands udenrigspolitik i rigsdagens budgetudvalg, og anden gang var den 14. maj i rigsdagen. Denne holdning mødte også anerkendelse fra det russiske udenrigsministeriums side. Sazonov holdt den 23. maj i rigsdumaen en tale, der kunne opfattes som et svar til von Jagow. Han fremhævede bestræbelserne for at opretholde de gamle venskabelige forbindelser med Tyskland og henstillede, at man helt standsede den nytteløse pressepolemik ²⁶.

Men hvor betydningsfulde disse udtryk for gensidig forsonlighed end var, så led de af den svaghed, at de stod næsten helt alene. I Tyskland var man i forårsmånederne 1914 ganske optaget af de mange påstande om den voldsomme russiske oprustning og de følger, den ville få. Chefen for den tyske generalstab, von Moltke, lagde for med et memorandum af 24. februar til von Jagow. Moltke gennemgik enkelthederne i den russiske oprustning og drog den konklusion, at »Aus all dem geht hervor, dass die Kriegsbereitschaft Russlands seit dem russisch-japanischen Kriege ganz ungeheure Fortschritte gemacht hat und heute eine Höhe erreicht hat wie nie zuvor. Ganz besonders aber muss hervorgehoben werden, dass sie sich in einigen Punkten über die Kriegsbereitschaft der übrigen Grossmächte einschliesslich Deutschlands erhebt« ²⁷.

Den russiske ambassadør i Tyskland indberettede den 12. marts, at Ruslands voksende magt havde vakt de alvorligste bekymringer i Berlin, hvor man i regeringskredse mente, at det russiske belejringsartilleri ville blive færdigt i 1916, hvorefter »Russland der furchtbare Nebenbuhler werden, mit dem Deutschland angeblich schwerlich in der Lage sein

24. Grosse Politik Bd. 39 s. 547 ff. B. D. vol. X, 2 s. 758 f. D. D. F. 3. serie vol. IX s. 516 ff. ÖU. vol. VII s. 941. Int. Bez. I, 1 s. 384. Indb. fra Petersborg 6.3.1914, UM. 5 E 1.

25. Int. Bez. I, 1 s. 384, 428, 435 f. Grosse Politik, Bd. 39 s. 547 ff.

26. Indb. fra Berlin 29.4. og 16.5.1914, UM. 5 G 12, Indb. fra Petersborg 25.5.1914, UM. 5 K 2. Int. Bez. I, 3 s. 54 ff. D. D. F. 3. serie vol. X s. 301, B. D. vol. X, 2 s. 794 ff.

27. Grosse Politik Bd. 39 s. 538 f.

würde, sich zu messen«. Det tyske diplomati kunne fra de europæiske hovedstæder indberette om det indtryk, meddelelserne om den russiske oprustning gjorde ²⁸.

Men da den tyske ambassadør i Petersborg tillod sig at betvivle, at Rusland skulle forberede en krig mod Tyskland i løbet af 3–4 år, blev han skarpt afvist af Wilhelm II i et par af hans berømteste marginalbemærkninger som f. eks. i følgende: evnen til at forudse fremtiden forekommer: »Bei Souverainen öfter, bei Staatsmännern selten, bei Diplomaten fast nie«. Efter kejserens mening skulle ambassadøren hellere have ladet være med at skrive denne indberetning; thi »ich als *Militair* hege nach allen Meinen Nachrichten nicht den allergeringsten Zweifel, dass Russland den Krieg systematisch gegen uns vorbereitet; und danach führe ich meine Politik« ²⁹.

Også i Østrig–Ungarn så man med bekymring på udviklingen, medens man i Frankrig, hvor man også beskæftigede sig med denne sag, naturligt nok nærede modsatte følelser. I virkeligheden var al den megen tale om de vældige russiske krigsforberedelser stærkt overdreven, hvilket begivenhederne i august–september 1914 afslørede. Men efter de offentliggjorte dokumenter at dømme var det kun den britiske marineattaché i Petersborg, commander Grenfell, der så ganske nøgternt på dette problem. I sin indberetning af den 19. marts skrev han til admiralitetet: »The shattering revelations of the Japanese war discovered, not only to us, but to the whole world, the feet of clay of this lumbering colossus; is it, therefore, reasonable to imagine that within the subsequent period of less than ten years, politically marked as they have been, not so much by progress as by reaction, the old corruptive influences formerly at work have already ceased to propagate their evil fruit?« ³⁰.

Dog, hvad hjalp et så nøgternt syn, når den tyske generalstab havde sat sig noget andet i hovedet? Endnu i marts mente general Moltke, at Rusland ikke »zurzeit« ville indtage en aggressiv holdning over for Østrig–Ungarn eller Tyskland. Men da han den 12. maj forhandlede i Karlsbad med Conrad om risikoen for en nærførestående krig, mente han, »dass jedes Zuwarten eine Verminderung unserer Chancen bedeute; mit Russland könne man eine Konkurrenz im Bezug auf Massen nicht eingehen« ³¹.

28. Int. Bez. I, 1 s. 437, I, 2 s. 203. Grosse Politik Bd. 39 s. 539 ff.

29. Grosse Politik Bd. 39 s. 550 ff, 565.

30. B. D. vol. X, 2 s. 772. ÖU Bd. VIII s. 28 f, 66–67. D. D. F. 3. serie vol. IX s. 485, X s. 162 f, 409.

31. Conrad III s. 670.

I begyndelsen af juni var Moltkes bekymring vokset så meget, at han betroede sig til von Jagow. »Die Aussichten in die Zukunft bedrückten ihn schwer. In 2–3 Jahren würde Russland seine Rüstungen beendet haben. Die militärische Übermacht unserer Feinde wäre dann so gross, dass er nicht wüsste, wie wir ihrer Herr werden könnten. Jetzt wären wir ihnen noch einigermaßen gewachsen. Es bliebe seiner Ansicht nach nichts übrig, als einen Präventivkrieg zu führen, um den Gegner zu schlagen, so lange wir den Kampf noch einigermaßen bestehen könnten. Der Generalstabschef stellte mir demgemäss anheim, unsere Politik auf die baldige Herbeiführung eines Krieges einzustellen«³².

Moltkes udtalelse må have vakt stærkt modstridende følelser hos von Jagow og hos Bethmann Hollweg, som vi må formode er blevet holdt underrettet. Ifølge Jagows referat afviste han (Jagow) bestemt tanken om en præventivkrig nu. Dels fordi tidspunktet var forpasset, dels fordi der var håb om, at det engelsk–tyske forhold ville udvikle sig på en sådan måde, at Rusland og Frankrig ikke ville vove at provokere en krig med Tyskland. Denne afvisning lyder rimelig, fordi Moltkes forslag gik imod de bestræbelser, Jagow foråret igennem havde udfoldet for at skabe et bedre forhold til Rusland. På den anden side erkendte Jagow selv, at han ikke var en ubetinget modstander af en præventivkrig. »Ein solcher kann unter Umständen als Defensivkrieg – so wie es Moltke auch jetzt ansah – zur unvermeidlichen Aufgabe einer vorausschauenden Politik werden«³². Dette standpunkt falder ret nøje sammen med Bethmann Hollwegs. Også han var imod en præventivkrig, med mindre det drejede sig om Tysklands »Ehre oder unsere Lebensinteressen«³³.

Denne indrømmelse gjorde de to ministre modtagelige for den propaganda, der fra militærets side førtes, for at Tyskland skulle benytte chancen til at komme Rusland i forkøbet.

Vi kan formentlig finde et vidnesbyrd om de sjælekvaler, som rigskansler Bethmann Hollweg (og rimeligvis von Jagow) gennemlevede i begyndelsen af juni, ved at studere den indberetning, som den bayerske gesandt i Berlin skrev den 4. juni 1914. Han referede en samtale, han havde haft med Bethmann den foregående dag, hvor man bl. a. var kommet ind på »den von vielen Militärs geforderten Präventivkrieg«. Bethmann afviste tanken: tidspunktet var forpasset, og desuden ville kejseren ikke føre en præventivkrig. »Es gebe aber Kreise im Reich, die von einem Krieg

32. »Der Monat« februar 1966, s. 92. Om de kildekritiske problemer ved denne egenhændige, men udaterede notits af von Jagow se Egmont Zechlins indledning ibid. Samtalen med Moltke fandt enten sted den 4.6. eller 20.5.1914.

33. »Der Monat« januar 1966 s. 18 ff.

eine Gesundung der inneren Verhältnisse in Deutschland erwarten, und zwar im konservativen Sinne. Er – der Reichkanzler – denke aber, dass ganz im Gegenteil ein Weltkrieg mit seinen gar nicht zu übersehenden Folgen die Macht der Sozialdemokratie, weil sie den Frieden predigt, gewaltig steigern und manche Throne stürzen könnte«³⁴.

Med Moltkes ord til von Jagow in mente er det næppe for dristigt at antage, at de civile ministre – især rigskansleren og udenrigsministeren – i disse uger har været udsat for et pres fra militære kredse. Russernes holdning gjorde det ikke lettere for Bethmann og Jagow at stå imod. Den 13. juni fremkom en artikel i Petersborg-avisen »Birschewija Wjedomorsti«, der mentes inspireret af det russiske krigsministerium. Artiklen indeholdt en kraftig opfordring til Frankrig om ikke at tøve med at gennemføre den 3-årige værnepligt, og den sluttede med de bombastiske ord: Rusland er færdig, Frankrig må også være det. Baggrunden for denne opfordring var en af de mange politiske kriser i Frankrig, der fik russerne til at frygte, at den forlængede værnepligt ikke ville blive gennemført. Men i Berlin valgte man at opfatte artiklen som et signal til kamp, og Wilhelm II fik en af sine paroxysmer³⁵.

Det var dog ulige alvorligere, at Bethmann Hollweg nu følte sig så hårdt trængt, at han begyndte at se sig om efter hjælp, og den håbede han at finde i England. Da von Jagow var taget på bryllupsrejse, konciperede Bethmann en skrivelse til den tyske ambassadør i London, fyrst Lichnowsky, der blev underrettet om indholdet af den russiske artikel. Derefter hed det: »Waren es bisher nur die extremsten Kreise unter den Alldeutschen und Militaristen, welche Russland die planvolle Vorbereitung eines baldigen Angriffskrieges auf uns zuschoben, so beginnen sich jetzt auch ruhigere Politiker dieser Ansicht zuzuneigen«. Man måtte befrygte en ny oprustningsbølge, og selv om Bethmann ikke troede på, at Rusland planlagde en snarlig krig mod Tyskland, så forudså han en ny Balkankrise, hvor Rusland som følge af sine omfattende militære rustninger ville optræde kraftigere end forrige gang. Hvorvidt det så ville komme til en europæisk krig, ville udelukkende afhænge af Tysklands og Englands holdning. Oprådte de to som garanter for den europæiske fred, så kunne krigen undgås. I modsat fald kunne en ganske underordnet interessemod-sætning mellem Rusland og Østrig-Ungarn tænde krigsfaklen. Dette skulle ambassadøren meddele Sir Edward Grey³⁶.

34. Bayerische Dokumente zum Kriegausbruch . . . München 1922, s. 113.

35. Die Deutsche Dokumente zum Kriegausbruch 1914, Bd. I s. 1 ff, Berlin 1922.

36. Grosse Politik Bd. 39 s. 628 ff.

Det skete også. Grey forsikrede, at han ikke havde den ringeste grund til at tvivle på den russiske regerings fredelige hensigter, og franskmændene havde ikke mindste lyst til en krig. Han ville bestræbe sig efter »mit uns auch ferner Hand i Hand zu gehen und allen auftretenden Fragen gegenüber in enger Fühlung zu bleiben«³⁷.

I Auswärtiges Amt var understatssekretær Zimmermann meget utilfreds med forløbet af denne samtale. Efter hans opfattelse havde Lichnowsky igen ladet sig besnakke af Grey. Men Bethmann havde med denne henvendelse i hvert fald opnået et engelsk løfte om snæver kontakt med den tyske regering, hvis det kom til en ny krise på Balkan³⁸.

Dette løfte var så meget mere værdifuldt, som der i sidste halvdel af juni var en almindelig følelse i de europæiske hovedstæder, at en ny krise var på vej som følge af den omgruppering, der var ved at finde sted på Balkan. Rumænien begynde at orientere sig mod Rusland, medens Bulgarien nærmede sig Østrig–Ungarn. I Wien udarbejdedes omkring den 24. juni et langt memorandum om denne udvikling og dens mulige konsekvenser. I Rumænien kom zaren på besøg den 14. juni, og dagen efter havde Sazonov en længere samtale med udenrigsminister Bratianu om situationen. Bratianu udarbejdede den 17. juni et referat om denne samtale og gav den tyske gesandt en kopi heraf, medens den østrig–ungarske legationssekretær fik en mundtlig redegørelse. I referatet hed det bl. a.: »Il (Sazonov) m'a de même assuré des intentions pacifiques de la Russie envers l'Autriche, mais il a ajouté que sous aucun prétexte la Russie ne pouvait admettre une agression autrichienne contre la Serbie«³⁹.

Således modtog både den tyske og den østrig–ungarske regering kort før den 28. juni klar besked om, at en aggression mod Serbien »sous aucun prétexte« ville betyde krig med Rusland og dermed en alvorlig risiko for en almindelig »europæisk konflagration«. Det burde jo derfor virke beroligende i Berlin, at Tyskland og England på opfordring af den tyske rigskansler netop var blevet enige om at genoptage den snævre kontakt fra vinteren 1912–13.

I løbet af søndag eftermiddag den 28. juni 1914 bredte meddelelsen sig over hele Europa om mordet på den østrig–ungarske tronfølger og hans gemalinde i Serajewo. Kejser Wilhelm opholdt sig på dette tidspunkt om bord i sejlskibet »Meteor« i Kielerbugten, hvor han overværede den årlige regatta, der denne gang havde fået besøg af en engelsk flådeafdeling.

37. Ibid. s. 630 f. Jvf. Greys version i B. D. vol. X s. 4 ff.

38. D. D. I s. 8.

39. Grosse Politik Bd. 39 s. 522, jvf. 524. ÖU. vol. VIII s. 169, 186 ff.

Besøget betragtedes som endnu et bevis på det forbedrede engelsk-tyske forhold.

Kl. ca. 15,00 fik Wilhelm II meddelelsen af admiral von Müller, chefen for det kejserlige marinekabinet; han rådede kejseren til at afbryde opholdet i Kiel og vende tilbage til Berlin. Kejseren fulgte rådet og ankom om eftermiddagen den 29. juni til Potsdam, hvor han blev modtaget af Bethmann Hollweg. De havde en ganske kort samtale, inden Bethmann rejste tilbage til sit gods Hohenfinow i Mark Brandenburg. Admiral Müller, der ledsagede rigskansleren til Berlin, havde ikke indtrykket af, at Bethmann mente, at begivenhederne i Serajewo ville føre til en storkrig ⁴⁰.

Ugen mellem den 29. juni og 4. juli er for Tysklands vedkommende en af de dunkleste i hele førkrigstidens historie. Sandsynligheden taler for, at der i denne periode må være ført interne forhandlinger i Berlin og muligvis i Potsdam, men der findes kun meget svage spor heraf. Det gælder i øvrigt om hele julkrisen, at den langtfra er tilfredsstillende oplyst fra tysk side. Skønt aktudgaven »Die Grosse Politik« har vist, hvilken rigdom af dokumenter, der fandtes i det kejserlige udenrigsministerium i årene fra 1871 til 1914, så er der åbenbare lakuner for juli månedens vedkommende. Efter den 2. verdenskrig er der kun dukket meget få nye dokumenter op, så forskerne må indstille sig på at nøjes med dem, der er offentliggjort.

Af dette materiale synes det at fremgå, at der i Auswärtiges Amt, hvor von Jagow var fraværende til den 7. juli, har gjort sig to tendenser gældende. Den ene, der repræsenteredes af understatssekretær Zimmermann, gik ud på at hindre en forværring af situationen og at formindske risikoen for krig. I dagene mellem den 30. juni og 4. juli talte Zimmermann med den engelske, den russiske, den franske, den østrig-ungarske ambassadør samt den bayerske gesandt, og deres indberetninger giver et indtryk af, hvor stærkt det lå Zimmermann på sinde, at såvel Østrig-Ungarn som Rusland undlod at skærpe situationen. Han fremhævede tilige, hvor nødvendigt det var, at den serbiske regering bidrog af bedste evne til at få mordkomplottet opklaret og de skyldige draget til ansvar for på denne måde at bevise sin uskyld ⁴¹. I Wien arbejdede den tyske ambassadør von Tschirschky på den samme moderate linie. I en indberetning af den 30. juni hed det: »Ich benutze jeden solchen Anlass, um ruhig, aber

40. G. A. von Müller: *Regierte der Kaiser? Kriegstagebücher, Aufzeichnungen und Briefe des Chefs des Marine-Kabinetts Admiral Georg Alexander von Müller 1914–1918*. Berlin 1959, s. 30 f.

41. B. D. vol. XI s. 17, Int. Bez. I, 4 s. 67 f, D. D. F. 3. serie vol. X s. 682, ÖU. Bd. VIII s. 295. Bayer. Dok. s. 118, jvf. Geiss DTV s. 42 f.

sehr nachdrücklich und ernst vor übereilten Schritten zu warnen«⁴². Både Zimmermann og ambassadøren fortsatte her den forsonlige linie, som von Jagow og Bethmann havde ført foråret igennem.

Men der fandtes i Auswärtiges Amt en anden opfattelse, og dens repræsentant synes at have været direktøren for den politiske afdeling von Stumm. Når vi overhovedet ved noget herom, så skyldes det, at Stumm havde en fortrolig, nemlig den kendte publicist, dr. jur. Victor Naumann, der blev benyttet til at foretage uofficielle henvendelser og sonderinger i det østrig-ungarske udenrigsministerium. Den 1. juli 1914 havde Naumann en samtale med kabinetschefen i dette ministerium, grev Hoyos. Naumann fortalte, at man såvel i tyske armé- og marinekredse som i Auswärtiges Amt ikke mere stod så afvisende over for tanken om en præventivkrig mod Rusland. Man troede at have sikkerhed for, at England ikke ville gribe ind i en europæisk krig. Det var Naumanns opfattelse, at det efter ugeringen i Serajewo ville være et eksistensspørgsmål for Dobbeltmonarkiet ikke at lade forbrydelsen usonet, men knuse Serbien. »Eine solche Aktion würde für Deutschland der Prüfstein sein, ob Russland den Krieg wolle oder nicht«. Frankrig ville sandsynligvis være nødsaget til at påvirke Rusland i fredelig retning, »wenn es aber doch zum europäischen Kriege komme, so sei der Dreibund (d.v.s. Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien) jetzt noch stark genug«⁴³.

Den tyske hærledelses bedømmelse af situationen kender vi kun i enkelte glimt gennem indberetninger fra det sachsiske gesandtskab i Berlin. Den 2. juli meddelte gesandten: »Von militärischer Seite wird jetzt wieder gedrängt, dass wir es zum Kriege jetzt, wo Russland noch nicht fertig ist, kommen lassen sollten, doch glaube ich nicht, dass Seine Majestät der Kaiser sich hierzu wird verleiten lassen«. Dagen efter refererede den sachsiske militærattaché en udtalelse af overkvartermesteren i generalstaben, grev Waldersee, »dass wir von heute zu morgen in einen Krieg verwickelt werden könnten. Alles hänge davon ab, wie Russland sich zu der österreichischen-serbischen Angelegenheit stelle. Jedenfalls werden die Verhältnisse auch im Grossen Generalstab eingehend verfolgt. Ich habe den Eindruck gewonnen, dass man es dort als ganz günstig ansieht, wenn es jetzt zu einem Kriege käme. Besser würden die Verhältnisse und Aussichten für uns nicht werden. Dagegen soll S.M. der Kaiser sich für die Erhaltung des Friedens ausgesprochen haben«⁴⁴.

42. D. D. Bd. I s. 11.

43. ÖU. Bd. VIII s. 235 f. Beilagen zu den stenographischen Berichten über die öffentl. Verhandlungen des Untersuchungsausschusses. Beilage I s. 36 ff. Berlin 1920.

44. cit. efter Geiss: Juli 1914, DTV. s. 43 f.

I begyndelsen af juli tegner der sig således trods det spinkle materiale to linier: en moderat forsigtig repræsenteret ved Zimmermann, og en aggressiv ved von Stumm, der kunne støtte sig til generalstaben. Om kejser Wilhelm inden den 2. juli har været enig i sidstnævnte linie, kan ikke siges med sikkerhed. De sachsiske indberetninger tyder ikke derpå. På den anden side har Egmont Zechlin fundet nogle udtalelser af Wilhelm II fra den 21. juni, der kan udlægges, som om han var ved at opgive sin uvilje mod en præventivkrig. Vi ved intet med sikkerhed. Sandsynligvis har han vaklet frem og tilbage, indtil han blev tvunget til at træffe en afgørelse⁴⁵.

Udspillet om, hvad der skulle gøres over for Serbien, lå imidlertid i Wien og ikke i Berlin. Som omtalt på side 572 var det allerede den 29. juni lykkedes lederen af krigspartiet, general Conrad, at vinde Berchtold for en »løsning af det serbiske spørgsmål«, d.v.s. magtanvendelse. Men det var en given sag, at Østrig-Ungarn ikke kunne indlade sig på en sådan aktion, uden at Tyskland havde erklæret sig indeforstået; thi et angreb på Serbien måtte næsten automatisk medføre russisk intervention og dermed risiko for en europæisk krig. Det var denne fare, der havde truet under Balkankrigene 1912–13, men så lykkeligt var blevet undgået, fordi Tyskland havde holdt Østrig-Ungarn tilbage. Så sent som i midten af juni 1914 havde Sazonov advaret både Tyskland og Østrig-Ungarn om denne risiko. Regeringen i Wien måtte derfor være sikker på, at Tyskland ville give det rygdækning over for Rusland. Gennem Hoyos samtale med Naumann den 1. juli havde krigspartiet fået et vink om, at indflydelsesrige kredse i Berlin var parate til at støtte en aggressiv politik. Den 4. juli fik det endnu et vink, denne gang via von Tschirschky, der må være blevet klar over, at i hvert fald kejseren ikke bifaldt hans forsigtige optræden. Da kejseren den 2. eller 3. juli læste ambassadørens indberetning af den 30. juni skrev han uden for de tidligere citerede linier: »Wer hat ihn dazu ermächtigt? das ist sehr dumm! geht ihn gar nichts an, da es lediglich Österreichs Sache ist, was es hierauf zu tun gedenkt . . . Tschirschsky soll den Unsinn gefälligst lassen! Mit den Serben muss aufgeräumt werden, und zwar bald«⁴⁶. Da kejseren skrev dette, var han altså blevet vundet for interventionspolitikken over for Serbien. Efter denne kejserlige viljesytring opgav såvel von Tschirschky som Zimmermann deres moderate politik og arbejdede fra nu af loyalt på at gennemføre den officielle, sådan som den blev udformet i løbet af de følgende dage.

I Wien må man med tilfredshed have bemærket sig, hvorledes det offi-

45. Zechlin i »Der Monat« januar 1966, s. 19 ff. W. II havde sagt til bankier Warburg, »ob es nicht besser wäre, loszuschlagen, anstatt zu warten«.

46. ÖU. Bd. VIII s. 295, D. D. Bd. I s. 11.

cielle Tyskland begyndte at slutte op bag det. Det besluttedes at sende Hoyos til Berlin med en håndskrivelse fra Franz Joseph til Wilhelm II samt det memorandum om Balkansituationen, der var udarbejdet omkring den 24. juni. Dette dokument var holdt i en ret moderat tone, medens håndskrivelsen, der var forfattet efter den 28. juni, var mere aggressiv. Det hed bl. a., at hans regerings bestræbelser »muss in Hinkunft auf die Isolierung und Verkleinerung Serbiens gerichtet sein«, og at Serbien »als politischer Machtfaktor am Balkan ausgeschaltet wird«⁴⁷.

Disse to aktstykker blev den 5. juli overrakt Wilhelm II i Potsdam af den østrig-ungarske ambassadør Szögyeny. Ambassadørens samtale med kejseren er et af de afgørende punkter i forhistorien til den første verdenskrig. Ikke des mindre er den meget dårlig belyst, fordi der ikke synes at foreligge noget samtidigt referat fra tysk side. Vi har kun Szögyenys indberetning. Det synes at være en kendsgerning, at denne og de efterfølgende vigtige forhandlinger, hvor en af de mest vidtrækkende beslutninger blev truffet i det moderne Tysklands historie, fandt sted ganske »sans façon«, uden at så meget som en beskeden notits blev affattet. Selv to så archaiske statsforvaltninger som den russiske og østrig-ungarske, der ikke var mindre autokratisk udformet, havde ganske anderledes orden i deres sager. For Tysklands vedkommende er alternativet, at der har foreligget referater, men at de ikke længere eksisterer. Det er vanskeligt at afgøre, hvilket alternativ, der er mest kompromitterende for den kejserlige statsforvaltning.

Ifølge Szögyenys indberetning læste kejseren skrivelserne igennem, hvorefter han erklærede, at han havde ventet en alvorlig aktion mod Serbien, dog måtte han tilstå, at han »eine ernste europäische Komplikation im Auge behalten müsse und daher vor einer Beratung mit dem Reichskanzler keine definitive Antwort erteilen wolle«. Til trods for kejserens bombastiske marginalbemærkning på Tschischkys indberetning af 30. juni var hans første reaktion på den officielle henvendelse forsigtig tilbageholdenhed. Denne varede dog kun til frokosten var overstået, og Szögyeny påny trængte ind på kejseren; thi nu kastede Wilhelm II al tøven over bord og »ermächtigte mich Seine Majestät, unserem Allergnädigsten Herrn zu melden, dass wir auch in diesem Falle auf die volle Unterstützung Deutschlands rechnen können. Wie gesagt, müsse er vorerst (die) Meinung des Reichskanzlers anhören, doch zweifle er nicht im geringsten daran, dass Herr von Bethmann Hollweg vollkommen seiner Meinung zustimmen werde. Insbesondere gelte dies betreffend eine Aktion unserer-

---

47. ÖU. Bd. VIII s. 186 ff, D. D. Bd. I s. 19 ff.

seits gegenüber Serbien. Nach seiner (Kaiser Wilhelms) Meinung muss aber mit diesen Aktion nicht zugewartet werden. Russlands Haltung werde jedenfalls feindselig sein, doch sei er hierauf schon seit Jahren vorbereitet, und sollte es sogar zu einem Krieg zwischen Österreich–Ungarn und Russland kommen, so könnten wir davon überzeugt sein, dass Deutschland in gewohnter Bundestreue an unserer Seite stehen werde. Russland sei übrigens, wie die Dinge heute stünden, noch keineswegs kriegsbereit und werde es sich gewiss noch sehr überlegen, an die Waffen zu appellieren«⁴⁸.

Med disse ord var »blanco-checken« til Østrig–Ungarn blevet udstedt. Wien havde fået den rygdækning, der var nødvendig, for at angrebet mod Serbien kunne sættes i gang. Dog var der endnu en mulighed for at annullere checken. Rigskansleren, som endnu ikke var blevet spurgt, kunne standse den. Kejseren indtog nok den centrale stilling i den tyske stat i kraft af forfatningen af 16. april 1871; thi kun han kunne repræsentere Riget udad til, erklære krig, slutte fred og indgå overenskomster. Men hans handlinger skulle dækkes af rigskansleren, der dog kun var ansvarlig over for kejseren, som udnævnte og afskedigede ham, men ikke over for Rigsdagen. Teoretisk havde rigskansleren, ifald han var uenig med kejseren, kun den udvej at anmode om sin afsked. Dette våben var imidlertid særdeles formidabelt, især i krisetider og over for en så svag og vaklende karakter som kejser Wilhelm. Rigskansler Bülow havde benyttet det i 1905, da han ønskede at vise kejseren sin misbilligelse på grund af de forhandlinger, Wilhelm II havde ført med Nikolaj II, og som resulterede i den såkaldte »Bjørkøtraktat«. I praksis var der dog flere muligheder for at neutralisere en kejserlig viljesytring. Det viste sig f. eks. i december 1903, da Wilhelm II forsøgte at drive storpolitik over for Christian IX⁴⁹.

Beslutningen afgang altså i sidste instans af Bethmann Hollweg. Kejseren var imidlertid overbevist om, at rigskansleren ville være enig med ham, og deri fik han ret. Men hvordan kunne han være så sikker? Derom tier akterne. Her står vi ved en af lakunerne. De seneste vidnesbyrd om Bethmanns vurdering af den udenrigspolitiske situation stammede fra juni måned, og de gik ud på, at han var imod tanken om en præventivkrig, at han ikke troede på et forestående russisk overfald på Tyskland, og at han opfordrede England til at holde sig i nøje kontakt med Tyskland, for at de to lande i fællesskab kunne afværge følgerne af en ny Balkankrise.

Det var en helt anden holdning end den, kejseren forventede den 5. juli. Hvilken forandring var der da sket i mellemtiden med Bethmanns

48. ÖU. Bd. VIII s. 306.

49. Fink: Ustabil Balance, s. 137 ff, 238 ff. Kbhvn. 1961.

vurdering af den internationale situation? Vi må erkende, at vi intet ved med sikkerhed her om, thi Bethmann selv har ikke efterladt eet ord til forklaring. Ja, problemet synes slet ikke at eksistere for ham i de erindringer, han udgav i 1919, eller i de udtalelser, han fremsatte over for den parlamentariske undersøgelseskommission.

Det synes dog muligt at kaste lys over visse forhold. Da Balkankrisen kom, skete det ganske vist på en anden måde, end han havde ventet; men derfor var situationen ikke mindre alvorlig. Alligevel undlod han fuldstændig at følge sit eget gode forslag om at søge kontakt med England. I stedet fik ambassadøren i London ordre til at anbefale det umulige forslag om en »lokalisering af krigen« på Balkan. Desuden sørgede Bethmann for at sabotere de engelske forsøg på at gennemføre en mægling, indtil det var for sent ⁵⁰.

Dernæst ved vi, at Bethmann kort efter samtalen med Szögyeny den 6. juli betroede sin privatsekretær, Riezler, »kommt der Krieg nicht, will der Zar nicht oder rät das bestürzte Frankreich zum Frieden, so haben wir doch noch Aussicht, die Entente über dieser Aktion auseinander zu manövrieren« ⁵¹.

Endelig hævdede han i erindringerne fra 1919, at han især frygtede to ting: Østrig-Ungarns opløsning og Ruslands vilje til krig. Han skrev: »Ein Gegenmittel gegen Russlands Kriegswillen aber hatten wir nicht. Stellte uns Russland die Schicksalsfrage, dann mussten wir antworten. Durfte Preisgabe Österreichs die Antwort sein? Überliessen wir Österreich-Ungarn dem Zerfall, dann hätte die slawische Welt einen Sieg von säkularer Bedeutung errungen« ⁵².

Af alt dette synes at fremgå, at Bethmann Hollweg i dagene efter den 28. juni har kapituleret over for de kræfter, der anbefalede regeringen i Wien at bruge den hårde hånd over for Serbien, og som var parat til at tage en krig med Rusland (og Frankrig), hvis det vovede at intervenere.

Men selv om Bethmann inden den 5. juli nåede til den samme opfattelse som kejseren, så synes han samtidig at have været irriteret over, at Wilhelm II på egen hånd havde truffet afgørelsen om krig eller fred, før han havde forhandlet med sin rigskansler. Det fremgår af den kendsgerning, at Bethmann såvel over for Szögyeny, der dog kendte sagens virkelige sammenhæng, som i sine erindringer og i udtalelser til undersøgelsesudvalget fremstillede kejserens forhandling med den østrig-ungarske ambassadør på en sådan måde, at den uindviede måtte få det indtryk, at

50. D. D. Bd. I s. 57, 100. Fischer: Griff nach der Weltmacht, s. 77 ff.

51. Fischer s. 107 med »Berichtigungen«, 3. Auflage 1964.

52. Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkrieg. 1. Teil s. 132 f.

det afgørende løfte ikke var blevet givet af kejseren i Potsdam den 5. juli, men derimod af rigskansleren i Berlin den 6. juli ⁵³.

Denne episode har formentlig bestyrket Bethmann i hans beslutning om at få kejseren af vejen, så længe de afgørende forberedelser og forhandlinger stod på. Forfatningen gav jo kejseren en magtstilling, som han slet ikke evnede at udfylde. Hans evige rastløshed, stærkt svingende sindstemninger og dybe uvilje mod alt rutinearbejde gjorde ham ganske uegnet som regent. Både under Marokkokrisen i 1905–06 og Agadirkrisen i 1911 havde hans nerver svigtet i det afgørende øjeblik. Det famøse interview med kejseren i efteråret 1908 i den engelske avis »Daily Telegraph« og Eulenburg-affæren samme år havde i tyske regeringskredse røkket tilliden til kejserens person, og selv om han i det ydre beholdt sin position og stadig blev spurgt til råds, så begyndte man nu lempeligt at skyde ham til side ⁵⁴.

Det var dette, Bethmann nu gjorde. Kejseren skulle som sædvanlig foretage sin sommerrejse til de norske fjorde med sit skib »Hohenzollern«. I betragtning af den alvorlige situation ville han dog helst blive hjemme. Bethmann fik imidlertid sat igennem, at han rejste. Rigskansleren gjorde gældende, at en aflysning nu ville vække uro rundt om i Europa. Wilhelm II glemte aldrig Bethmann Hollweg dette, og han tilgav ham ikke. I sine erindringer omtalte kejseren, hvad der var sket og antydede, at rigskansleren havde været ret kort for hovedet: »von Bethmann erklærede mir kurz und bündig«. Resultatet blev, at kejseren den 6. juli om morgenen kørte af sted i sit særtog til Kiel, efter at han om eftermiddagen den 5. og morgenen den 6. havde haft korte samtaler med repræsentanter for hær og flåde for at forberede dem på, hvad der kunne ske ⁵⁵.

Hvor længe Bethmann havde tænkt, at kejseren skulle sejle rundt ud for Norges kyster, er ikke godt at sige. Endnu den 25. juli foretog han sig intet for at kalde kejseren hjem, og det blev admiral Müller, der sent om eftermiddagen den 25. fik gennemført, at man sejlede tilbage til Kiel, hvortil man ankom den 27. om morgenen. Rigskansleren var åbenbart irriteret over denne uventede tilbagekomst; thi i et telegram af den 26.

53. Ibid. s. 134 f. ÖU. Bd. VIII s. 319 f.

54. I interviewet med »Daily Telegraph«, oktober 1908, havde kejseren fremsat nogle højst uforsigtige udtalelser, bl. a. at han i 1900 havde afslået et fransk-russisk forslag om fælles aktion mod England, og at han havde udarbejdet en plan til brug for dronning Victoria til undertvingelse af boerne. Fyrst Eulenburg var en af Wilhelms nærmeste venner. Han blev født af en kamarrilla, uden at kejseren gjorde noget for at komme ham til hjælp.

55. Wilhelm II: Ereignisse und Gestalten, s. 209, Geiss s. 53 f, Müller s. 31 f. Untersuchungsausschuss, Beilage 1, s. 62 ff.

henstillede han, at kejseren tog direkte til Potsdam og ikke til Berlin. Han ville undgå alt for voldsomme demonstrationer ved kejserens hjemkomst, fordi Rusland kunne udlægge dem som tegn på, at Tyskland ville krig. »Der Zeitpunkt hierzu wäre aber verfrüht, solange Russland gar keine aggressiven Schritte ergreift. Russland aber muss rücksichtslos unter allen Umständen ins Unrecht gesetzt werden«. Wilhelms reaktion var ganske karakteristisk for ham. Han reddede sig efter sin kansler, men udbrød rasende: »Das wird immer toller, jetzt schreibt mir der Mann sogar vor, dass Ich Mich Meinen Volk nicht zeigen darf! . . .«⁵⁶.

I de tre uger kejseren var borte, havde man i Wien forberedt krigen mod Serbien med overrækkelse af et uantageligt ultimatum den 23. juli og forkastelse af det serbiske svar af 25. juli. Krigserklæringen fulgte den 28. juli. For det emne, der behandles her, vil der ikke være grund til at gå nærmere ind på alt dette. Kun to forhold skal omtales lidt mere indgående.

Bethmann Hollweg og von Jagow påstod begge, at de ikke kendte indholdet af den østrig-ungarske note af 23. juli til den serbiske regering. Over for den russiske chargé d'affaires erklærede Jagow den 21. juli, at han ikke vidste, hvad de østrigske fordringer ville gå ud på. Det samme sagde han til den franske ambassadør. Det lød så usandsynligt, at diplomaterne – deriblandt den danske gesandt – havde svært ved at tro det. Den russiske chargé d'affaires hævdede i sin beretning om julebegivenhederne, at Szögyeny havde indrømmet, at »die deutsche Regierung habe nur den endgültigen Text des österreichischen Ultimatum nicht gekannt; dagegen seien diejenigen Forderungen, welche man in dem Ultimatum hatte stellen wollen, dem Berliner Kabinett vorher mitgeteilt worden«⁵⁷.

Denne erklæring synes at komme sandheden nærmest; thi så tidligt som den 10. juli indberettede von Tschirschsky hovedindholdet af den kommende note, og den 18. juli kunne den bayerske chargé d'affaires i Berlin referere en samtale, han havde haft med Zimmermann, og som viste, at man i Berlin var nøje underrettet om overvejelserne i Wien⁵⁸.

Allerede før noten blev overrakt i Belgrad den 23. juli kl. 18, var parolen fra tysk side, at en konflikt mellem Østrig-Ungarn og Serbien skulle »lokaliseres«. Hvorledes dette skulle være muligt, har man fra tysk side aldrig givet nogen acceptabel forklaring på. Krigsfrygten i vinteren 1912–13 beroede netop på den erkendelse, at greb en stormagt ind, kunne krigen *ikke* lokaliseres. Det var dette, Bethmann Hollweg så klart havde

56. »Der Monat«, januar 1966 s. 32, Müller s. 35.

57. Int. Bez. I, 4 s. 301, I, 5 353, D. D. F. 3. serie vol. X s. 783, B. D. vol. XI s. 63. Moltkes indb. 27.7., UM. 5 L 16.

58. D. D. Bd. I s. 49 f, Bayerische Dok. s. 4 f.

givet udtryk for i sit brev af 10. februar 1913 til grev Berchtold, og det var dette, Sazonovs advarsel af 17. juni 1914 gik ud på. Den tyske »lokaliserings-teori« savnede fuldstændig realitet, og ingen har givet klarere udtryk herfor end Tysklands ambassadør i London, fyrst Lichnowsky. Om aftenen den 27. juli telegraferede han til von Jagow bl. a.: »Wie soll ich für Lokalisierung des Konflikts eintreten, wenn hier niemand daran zweifelt, dass durch das Vorgehen Österreich–Ungarns ernste russische Interessen auf dem Spiele stehen, und das Russland sich, falls von uns kein Druck auf Österreich ausgeübt wird, selbst gegen seinen Wunsch zum Einschreiten genötigt sehen wird? Ich errege damit nur heiteres Achselzucken«⁵⁹.

Nej, konflikten kunne ikke lokaliseres, men endnu den 28. juli troede man i Auswärtiges Amt, at den kunne begrænses, fordi England ville forholde sig neutral. Den 29. juli om aftenen blev man revet ud af den illusion. Kl. 21,12 indløb Lichnowskys telegram om en samtale, han havde haft med Sir Edward Grey samme eftermiddag. Grey havde erklæret, at blev Tyskland–Frankrig draget ind i krigen, så ville den britiske regering »unter Umständen sich zu schnellen Entschlüssen gedrängt sehen. In diesem Falle würde es nicht angehen, lange abseits zu stehen und zu warten«. Denne meddelelse fik Wilhelm II til fuldstændig at tabe besindelsen: »Gemeiner Hundsfott,« skrev han, »England *allein* trägt die Verantwortung für Krieg und Frieden nicht wir mehr. Das muss auch öffentlich klagestellt werden.«

Hos Bethmann og von Jagow udløste meddelelsen et desperat og dog halvhjertet forsøg i morgentimerne den 30. på at afværge katastrofen ved at lægge pres på regeringen i Wien, men rigtignok samtidig med at de afviste et russisk forslag om at henvise konflikten til domstolen i Haag.

Nu begyndte krigsmaskinen at sætte sig i bevægelse. Den 31. juli mobiliserede Rusland, den 1. august overrasktes den tyske krigserklæring i Petersborg, den 2. august kom turen til Frankrig, og den 3. august begyndte indmarchen i Belgien. Den 4. august fulgte Englands ultimatum. Ved midnat begyndte fjendtlighederne mellem Tyskland og England. Den første verdenskrig var en kendsgerning⁶⁰.

Balkankriserne i vinteren 1912–13 og sommeren 1914 havde det afgørende punkt til fælles, at de drejede sig om forholdet mellem Østrig–Ungarn og Serbien. I Wien betragtede man det nye Serbien som en trussel mod Dobbeltmonarkiets eksistens, og man ønskede denne trussel fjernet gennem en aktion, der ville reducere Serbien til en østrigsk lydstat. Det

59. D. D. Bd. I s. 256, Geiss s. 123.

60. Müller s. 36, ÖU. vol. VIII s. 909, D. D. Bd. II s. 86, 122, 124 f.

var især krigspartiet under ledelse af general Conrad von Hötzendorff, der blev chef for generalstaben i december 1912, som agiterede for en militær indgriben, medens udenrigsminister, grev Berchtold var mere forsigtig.

I de europæiske hovedstæder – Berlin indbefattet – var man klar over, at et østrig–ungarsk angreb på Serbien sandsynligvis ville føre til væbnet russisk intervention. I erkendelse af, at en sådan intervention ville medføre såvel tysk som fransk og formentlig også engelsk deltagelse i konflikten, lod den tyske rigskansler von Bethmann Hollweg i februar 1913 udenrigsminister Berchtold forstå, at den tyske regering *ikke* ville støtte en aggressiv politik mod Serbien. Derfor kom det ikke til en verdenskrig i vinteren 1912–13.

Efter mordet i Serajewo den 28. juni 1914 ændrede Tyskland helt holdning. Nu lovede ikke blot kejseren, men også rigskansleren at yde Østrig–Ungarn fuld rygdækning under et opgør med Serbien og opmuntrede endda regeringen i Wien til at fremskynde aktionen. Konsekvenserne af en sådan politik kunne de øverste civile og militære tyske myndigheder ikke være i tvivl om. Hvorfor besluttede de så i begyndelsen af juli at sætte ild til den lunte, der fik krudttønden til at eksplodere i august?

Den afgørende årsag synes at have været den forskel i vurderingen af Rusland som modstander, der gjorde sig gældende i Tyskland i vinteren 1912–13 og i foråret 1914. Ruslands voldsomme reaktion mod de tyske planer i Tyrkiet – Liman von Sanders affæren – fik fra februar 1914 den militære ledelse i Berlin til at overvurdere den fare, man mente truede Tyskland fra det russiske riges side. Der opstod en følelse af, at tiden nu arbejdede mod Tyskland, og at 1917 ville blive et ulykkesår, hvis man ikke forinden tog skæbnen i sine hænder. Dertil kom den voksende frygt for, at Østrig–Ungarn under nationalitetsbevægelsernes pres skulle gå i opløsning og efterlade Tyskland helt isoleret i et fjendtligsindet Europa. Der fandtes desuden kredse i Tyskland, der frygtede demokratiets fremmarch og som mente, at man kunne sætte en stopper for denne udvikling gennem en sejrrig krig. Endelig spillede håbet om engelsk neutralitet sandsynligvis en rolle, selv om militæret og rigskansleren var skeptiske over for denne mulighed.

Sammenholder man forløbet af begivenhederne i vinteren 1912–13 og i sommeren 1914, så kan der næppe være tvivl om, at de ledende personligheder i Tyskland mente at vide, hvad de gjorde, da de den 5.–6. juli lovede den østrig–ungarske regering ubetinget støtte under opgøret med Serbien. At begivenhederne fik et andet udfald end ventet, er en anden sag og kun et bevis på, at mennesket ikke har fremtiden under kontrol.

Det argument kan fremføres, at var verdenskrigen ikke kommet i august 1914 på grund af Balkansituationen, så var den kommet på et senere tidspunkt og med en anden foranledning. Dette er vel muligt, måske endda sandsynligt. Men på den anden side kan den mulighed ikke afvises, at udviklingen kunne have taget en ny retning, at konstellationerne kunne have ændret sig. Dette er imidlertid spekulationer. Kendsgerningen er, at verdenskrigen brød ud i august 1914. Det må forekomme en uhildet iagttager overvejende sandsynligt, at man fra tysk og østrig-ungarsk side bevidst risikerede en storkrig i sommeren 1914. De mænd, der tog denne frygtelige risiko, synes at have handlet ud fra en angstpsykose, der gav sig udtryk i åben aggression.

VALGFORKLARINGER

KOMMENTARER TIL AKSEL LASSEN: VÆLGERE PÅ VANDRING

af *Mogens N. Pedersen*.

I oktober 1967 udkom Aksel Lassen: Vælgere på vandring, udgivet i Jysk Selskab for Historie's skriftrække. Lektor ved Institut for Statskundskab, cand. scient. pol. Mogens N. Pedersen fremsætter nedenfor en række kommentarer, som redaktør Aksel Lassens bog giver anledning til. Først redegøres, bl. a. på baggrund af en række udenlandske arbejder, for nogle metodiske problemer i forbindelse med valganalyser, hvorefter disse problemer konkretiseres i en vurdering af Aksel Lassens metode. Der konkluderes i, at denne metode ikke kan føre frem til sikre svar på de spørgsmål, som bogen har rejst.

Vi har alle, dagen efter et folketingsvalg, prøvet at give os selv og andre forklaringer på partiernes mere eller mindre gunstige skæbne. De simple forklaringer, der bruges ved disse lejligheder, gør sædvanligvis god fyldest derved, at de får valgtallene til at falde på plads i et forståeligt og acceptabelt mønster. De er præget af, at valgdagen opleves som en regnskabs dag, hvor partierne belønnes eller straffes for deres indsats i den forudgående valgperiode, eller af, at den opleves som en dag, hvor man giver et parti sin stemme for at det kan indfri de løfter, der er blevet givet under valgkampen.

Når vælgere, journalister og politikere har givet deres valgforklaringer, følger før eller siden andre efter. Historikere søger at kaste lys over et enkelt eller en serie valgudfald, ofte anvendende forklaringer, hvis logiske struktur minder om valgdagens ¹. Politologer og politiske sociologer rykker frem med spørgsmål og forklaringsmønstre, i hvilke henvisninger til forbindelsen mellem partipræference og samfundets socio-økonomiske struktur indtager en fremtrædende plads.

Formålet med denne afhandling er at drøfte en af de farligste faldgruber, som findes for enhver, der giver sig af med valgforklaringer, det være sig som vælger, politiker, journalist, historiker, politolog eller sociolog.

---

1. Drøftelser af historieforskningens valgforklaringer kan findes i *Lee Benson*, »Research Problems in American Political Historiography« (i *Mirra Komarowsky*, ed., *Common Frontiers of the Social Sciences*, (Glencoe, 1957), pp. 113–83), samt i *R. Bower*, »Opinion Research and Historical Interpretations of Elections«, *Public Opinion Quarterly*, vol. 12, (1948), pp. 455–64.

Drøftelsen er foranlediget af redaktør Aksel Lassens nye bog »Vælgere på vandring«². For at underbygge mine kommentarer til bogen vil det være nødvendigt på de nærmest følgende sider helt generelt at drøfte nogle vigtige fejlslutningsproblemer i vælgeradfærdsforskningen, og først derefter er det muligt at tage Aksel Lassens bog op til debat.

Valgforklaringer i landet »Stabilia«

Det kan ofte ved drøftelsen af en kvantitativ problemstilling være frugtbart at tage sit udgangspunkt i en betragtning af et stærk forenklet billede af virkeligheden, for derefter, når problemets grundlæggende struktur er blotlagt i modelræsonnementets form, at trække flere variabler ind i analysen.

Den følgende diskussion af fejlslutninger i valgforklaringer kan således med fordel startes med, at vi foretager en rejse til et meget lille land, som vi kan kalde »Stabilia«. Landet har kun 100 vælgere, der normalt fordeler sig på tre partier, partiet S, partiet B og partiet P. Det betragtes som en borgerpligt at afgive sin stemme, hvorfor valgdeltagelsen altid er 100%. I dette samfund afholdes nu med kort mellemrum tre valg, I, II og III, og da valgene følger så hurtigt efter hinanden, når ingen af vælgerne at dø, ingen emigrerer, ingen immigrerer, og ingen af de yngre borgere opnår stemmeret mellem det første og det sidste valg.

Lad os nu se på valgresultaterne og de kommentarer, der bliver knyttet til dem, da man har fået de tre valg lidt på afstand:

Tabel 1

Vælgernes fordeling på partierne S, B og P ved tre successive valg i »Stabilia«.

Parti	Valg		
	I	II	III
S	40	35	40
B	40	45	40
P	20	20	20
I alt	100	100	100

Her følger så tre kommentarer til disse resultater:

Kommentar 1: Ved valg II gik S's andel af den samlede vælgermasse ned med 5, mens B's andel samtidig steg med 5. Ved valg III steg S's andel med 5, mens B's andel faldt tilsvarende. Ved alle tre valg fik P samme andel af stemmerne. En betragtning af de tre valg viser således en ikke ubetydelig stabilitet i de tre partiers stemmeandele.

2. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 18, Universitetsforlaget i Aarhus, 1967.

Kommentar 2: Ved valg II tabte S 5 stemmer til B, mens P hverken havde tab eller gevinst. Ved valg III genvandt S de tabte stemmer fra B, mens P heller ikke denne gang havde tab eller gevinst.

Kommentar 3: De tre valgudfald viser, at vælgerne i »Stabilia« er meget stabile, for godt nok foretog 5 af S's vælgere ved valg II en udflugt til B, men de kom alle tilbage ved næste valg, og P's vælgere var perioden igennem trofast mod deres parti.

Man ser, hvorledes disse kommentarer strækker sig fra en nøgtern verbalisering af tabellen til en kommentar, der benytter sig af et vist associationskabende billedsprog; set under en anden synsvinkel strækker de sig fra en ren beskrivelse af et valgstatistisk materiale til en kommentar, der »forklarer« tallene, fortæller os noget om vælgernes vandring fra parti til parti, om hvordan nogle af dem fortryder deres handlinger, mens andre er trofaste partigængere.

I både form og indhold er kommentarerne således vidt forskellige, om end de for en overfladisk betragtning kan synes ret identiske. Spørgsmålet, vi skal drøfte, er, om de er lige »korrekte«, m. a. o. om man på grundlag af de foreliggende valgtal er berettiget til at fremkomme med de tre kommentarer, eller om én eller flere af dem indeholder påstande, der ikke logisk gyldigt kan sluttes ud fra valgresultaterne.

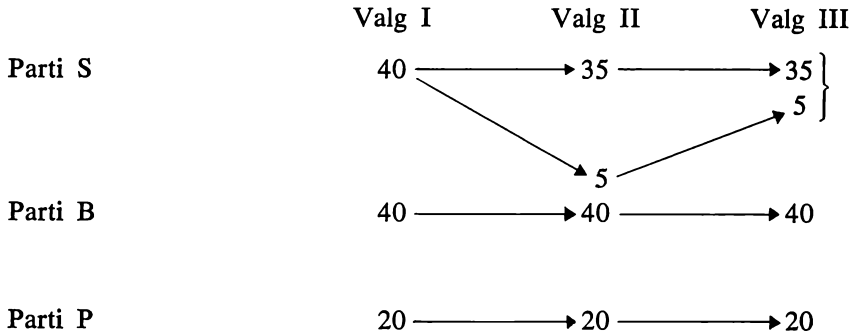
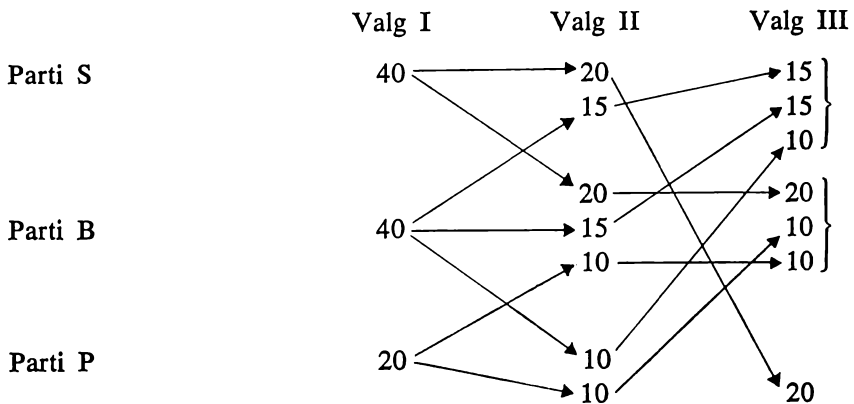
For at nå frem til et svar på dette spørgsmål kan man tænke sig, at vi følger hver enkelt af de 100 vælgere fra valg til valg. Vi kan her nøjes med at betragte to mulige – og *a priori* lige sandsynlige resultater af en sådan undersøgelse; for at lette fremstillingen bruger vi her et såkaldt »pil-skema« (se fig. 1, side 598), der i dette tilfælde viser, hvorledes forskellige vælgere stemte ved successive valg³.

En betragtning af de to resultater, der i øvrigt begge repræsenterer relativt overskuelige muligheder, viser let, at det første harmonerer med alle tre kommentarer, mens derimod det sidste gør de to sidste kommentarer falske. Sagt på en anden måde er netto- og bruttoforskydninger i valgtallene lige store i det første tilfælde, mens der i det sidste tilfælde er tale om et sæt bruttoforskydninger, der mellem det første og det tredje valg omfatter samtlige 100 vælgere.

Man er i moderne vælgeradfærdsstudier opmærksom på, at der er grund til at holde netto- og bruttoforskydninger i stemmetallene skarpt adskilte. Den hollandske politolog Hans Daudt har indført de to begreber »the

---

3. Om anvendelse af »pil-skemaer« i vælgeradfærdsforskning, se *Bernard R. Berelson, Paul F. Lazarsfeld & William N. McPhee, Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*, (Chicago, 1954), p. 281. Jfr. også *Robert E. Lane, Political Life*, (Glencoe, 1959), p. 185–86.

*Eksempel 1.**Eksempel 2.**Figur 1*

Forandringer i vælgeres partipræferencer mellem valg I og valg III.

To mulige situationer.

floating vote« og »the floating voters« netop med henblik på en sådan nødvendig sondring⁴. Daudt har ved hjælp af disse begreber opstillet tre

4. »The floating voters« defineres i et så simpelt system som det her betragtede som det samlede antal vælgere, der skifter partipræferencen mellem to valg; »the floating vote« er defineret som differensen mellem partiskift i de forskel-

situationer, der alle kan tænkes at forekomme i et så simpelt system, som det vi her betragter, og som adskiller sig fra hinanden m. h. t. de kommentarer, der kan knyttes til valgtallene: 1) en situation, hvor antallet af »floating voters« mellem de to valg er lig med »the floating vote«, hvilket netop svarer til det første af de to oven for omtalte mulige resultater; 2) en situation, hvor antallet af »floating voters« er større end »the floating vote«, der selv er større end nul – hvilket netop svarer til forholdene i »Stabilia« mellem valg I og II i det andet eksempel; 3) en situation, hvor der nok kan påvises »floating voters«, men hvor »the floating vote« er nul, fordi de forskellige bruttoforskydninger netop opvejer hinanden – hvilket svarer til situationen i »Stabilia« i det andet eksempel, når man abstraherer fra det midterste valg.

Man kan til denne opregning tilføje en fjerde mulighed, karakteriseret ved, at antallet af »floating voters« = »the floating vote« = nul, dvs. en situation, hvor ingen vælgere overhovedet skifter partipræference mellem valgene. Det kan være af interesse at fremhæve denne principielt mulige situation, fordi den har det lighedspunkt med 3), at nettoforskydninger mellem partierne ikke forekommer i noget af tilfældene; men mens der i det fjerde tilfælde gemmer sig en total stabilitet i vælgerpræferencerne, kan det i det tredje udmærket tænkes, at samtlige vælgere i systemet skiftede partipræference mellem valgene, således som det faktisk var tilfældet i vort andet eksempel. De to situationer adskiller sig således også ganske klart m. h. t. hvilke kommentarer, der gyldigt kan fremsættes.

Når disse forskellige situationer er blevet fremdraget og drøftet her, er det først og fremmest begrundet i, at jeg nedenfor vil hævde, at Aksel Lassen i sin analyse af vælgeradfærden i de langt mere komplicerede systemer i de nordiske lande har draget slutninger om bruttoforskydninger mellem valgene på grundlag af et materiale, der kun indeholder oplysninger om nettoforskydninger i partiernes stemmetal, noget, man som påvist ovenfor kun i to af de bogstavelig talt uendeligt mange mulige situationer er legitimeret til at gøre.

Dertil kommer, at denne fejlslutning er almindeligt forekommende i alle typer valgforklaringer, fra vælgernes til vælgeradfærdsforskernes, hvorfor der kan være god grund til at advare mod den. Generelt vil man kunne finde den overalt, hvor kommentatorer kun besidder oplysninger om egen-

---

lige mulige retninger, m. a. o. nettoforskydningerne mellem valgene. Der gælder i det simple tilfælde, hvor vælgermassen ikke undergår forandringer mellem to valg, den vigtige relation mellem de to begreber, at »the floating vote« er lig med det *minimale* antal »floating voters«, der er nødvendige for at frembringe »the floating vote«. Se *Hans Daudt, Floating Voters and the Floating Vote*, (Leiden, 1961), pp. 13–20.

skaberne hos et kollektiv, men gerne vil hævde noget om egenskaberne hos de i kollektivet indgående individer. Det er netop denne situation, historikere ofte befinder sig i, når de prøver at forklare et valgs udfald, og det vil også være situationen for den politolog eller sociolog, der prøver at etablere generalisationer om vælgeradfærd på grundlag af et valgstatistisk materiale. I økologisk forskning vil fejlslutningen som regel bestå i, at en påvisning af en korrelation mellem to egenskaber hos en population opfattes som også udtrykkende en korrelation mellem de samme egenskaber hos de i populationen indgående individer, i hvilket tilfælde man taler om »den økologiske fejl«⁵. I samfundsvidenskabelig metodedebat ser man den benævnt som »the group fallacy«⁶ eller »the fallacy of the wrong level«⁷.

Efter denne gennemgang af en i valgforklaringer hyppigt forekommende fejlslutning kan vi udbygge model-ræsonnementet, ligeledes med henblik på den følgende drøftelse af Aksel Lassens metode. Vi forenkler vores problemstilling ved at betragte de to første valg i »Stabilia«. Til gengæld forudsættes, at »Stabilia« ved valg I er opdelt i to lige store valgkredse H og Ø, og at der mellem valgene sker en flytning af 5 vælgere fra kreds H til kreds Ø. Vælgerne i de to kredse fordeles sig på partierne, som vist i *tabel 2*.

-
5. Første gang påvist af *W. S. Robinson* i »Ecological Correlations and the Behavior of Individuals«, *American Sociological Review*, vol. 15, (1950), pp. 351–57. Det er bemærkelsesværdigt, at den økologiske fejl er blevet »opdaget« og debatteret under forskellige betegnelser i både psykologi, statistik og økonomi forud for Robinsons ovenfor citerede afhandling, se herom note 35 i *Hanan C. Selvin*, »Durkheims »Suicide« und Probleme empirischer Forschung« i *Ernst Topitsch*, ed., *Logik der Sozialwissenschaften*, (Køln & Berlin, 1966). Om den økologiske fejl generelt, se *Austin Ranney*, »The Utility and Limitations of Aggregate Data in the Study of Electoral Behavior«, i *Austin Ranney*, ed., *Essays on the Behavioral Study of Politics*, (Illinois, 1962), pp. 91–102; *Ole Borre & Jan Stehouwer*, *Social Struktur og Partistyrke i 1960. Økologiske studier i dansk vælgeradfærd I*, (Aarhus, 1968 – under trykning), kap. 3; *Jan Stehouwer*, »Long Term Ecological Analysis of Electoral Statistics in Denmark«, i *Scandinavian Political Studies*, vol. II, (1967), pp. 97–98.
  6. *Erwin K. Scheuch*, »Cross-National Comparisons Using Aggregate Data« i *Richard L. Merritt & Stein Rokkan*, eds., *Comparing Nations*, (New Haven & London, 1966) pp. 131–67, indeholder en dybtgående diskussion; se også *Hayward R. Alker. Jr.*, *Mathematics and Politics*, (New York & London, 1965) pp. 101–05.
  7. *Johan Galtung*, *Theory and Methods of Social Research*, (Oslo, 1967) pp. 45–48. Hverken Scheuch, Alker eller Galtung synes at være opmærksom på, at fejlslutningen er identisk med den fejlslutning, der i den klassiske logik kendes

Tabel 2
 Vælgerens fordeling på partierne S, B og P i »Stabilia«s to kredse H og Ø
 ved valgene I og II.

Parti		Valg	
		I	II
Kreds H	{ S	30	25
	{ B	10	10
	{ P	10	10
Kreds Ø	{ S	10	10
	{ B	30	35
	{ P	10	10
I alt		100	100

Vi kunne nu følge den allerede tidligere anvendte procedure: opstille nogle kommentarer og undersøge deres gyldighed ved at konfrontere dem med mulige resultater af en undersøgelse af bruttoforskydningerne i systemet. Vi ville komme til det samme resultat som før; specielt ville vi se, at den mest nærliggende valgforklaring i dette tilfælde – at fem flyttende vælgere i forbindelse med flytningen skiftede partipræference fra S til B – blot er én blandt mange mulige situationer, der kan frembringe den iagttagne nettoforskydning.

To forhold med særlig relevans for den følgende drøftelse af Aksel Lassens metode må fremhæves i forbindelse med dette sidste eksempel:

For det første ville indførelsen i vort ræsonnement af en sondring mellem nettoflytninger og bruttoflytninger virke i retning af at komplicere analysen. Vi måtte da på ganske samme måde som i det simple ét-kredssystem, regne med fire forskellige typer af situationer, der a priori måtte betragtes som lige sandsynlige⁸. Der ville ved slutninger om bruttoforskydninger ud fra oplysningerne om nettoforskydninger og nettoflytninger så at sige blive tale om fejlslutning i anden potens!

under betegnelsen »the fallacy of division«, jvf. hertil *Max Black*, *Critical Thinking*, (New York, 2. ed, 1952) p. 232 og *Morris R. Cohen & Ernest Nagel*, *An Introduction to Logic and Scientific Method*, (New York, 1934), p. 377.

8. 1) bruttoflyvning = nettoflyvning $\neq$ 0; 2) bruttoflyvning > nettoflyvning $\neq$ 0; 3) bruttoflyvning > nettoflyvning = 0; 4) bruttoflyvning = nettoflyvning = 0; Det ses let, at den mest nærliggende tolkning af valgtallene, gående ud på at 5 flyttende vælgere skiftede partipræference, kun ville være gyldig, såfremt bruttoflytning = nettoflytning = nettoforskydning = bruttoforskydning = 5.

For det andet kan en betragtning af det simple to-kreds-system vise, at faktoren »indenlandske flytninger« kun har begrænset værdi som én-faktorforklaring af forskydninger i partiernes vælgerandele gennem tiden. Tænker man sig den ovenfor beskrevne situation, i hvilken man *gyldigt* er i stand til at forklare en forskydning i vælgerandelene ved en henvisning til en »indenlandsk flytning«, så vil denne situation i et »pil-skema« se således ud: ⁹

		Valg I	Valg II
Kreds H	Parti S	30	25
	Parti B	10	10
	Parti P	10	10
Kreds Ø	Parti S	10	10
	Parti B	30	30
	Parti P	10	10

Figur 2

Forandringer i vælgernes partipræferencer mellem valg I og II under forudsætning af flytninger fra kreds H til kreds Ø. En mulig situation.

Man bemærker her, at det er muligt at forklare såvel forskydningerne i partiernes vælgerandele i hele »Stabilia«, som forskydningerne i de to kredse, gennem en henvisning til, at 5 vælgere ved flytning fra kreds H til kreds Ø skiftede partipræference fra S til B. Men det ses let, at flytningernes forklaringskraft er betinget af, at man tillader et skift i partipræference. Hvis man havde indført den yderligere forudsætning i ræsonnementet, at vælgere aldrig skifter parti i forbindelse med en flytning, så ville man selv i det gunstigste tilfælde kun kunne forklare forskydningerne inden for hvert enkelt parti, men ikke forskydninger mellem partierne. Om så samtlige vælgere foretog flytninger mellem to valg, ville

9. Kun bruttoforskydningen er markeret.

balancen mellem de tre partier naturligvis ikke blive forrykket med så meget som én stemme.

Disse betragtninger om valgforklaringer i et flerkredssystem kan her efter resumeres ganske kort således: ønsker man at forklare forskydninger i partiernes stemmeandele ved hjælp af én faktor, de indenlandske flytninger, så vil denne faktor kun have forklaringskraft under følgende forudsætninger: at flytninger og forskydninger ækvivalerer hinanden, at der ikke er forskel på netto- og bruttotal, samt at samtlige flyttende vælgere skifter partipræference. Frafaldes de to første forudsætninger, bliver forklaringen ugyldig, og forlades den sidste forudsætning, kan man kun forklare forskydninger inden for partierne, mens forskydninger mellem partierne må forklares med henvisning til andre faktorer.

Fra simplex til complex

Danmark er ikke »Stabilia«. Der er visse overfladiske ligheder, men til gengæld også nogle væsentlige forskelle, som virker i retning af at komplicere enhver form for undersøgelse af danske vælgers adfærd. Her tænkes ikke i første række på den kendsgerning, at Danmark har flere partier og skiftende partier, selv om dette også er af betydning, men derimod på nogle andre forhold, hvis tilstedeværelse bevirker, at vi med sikkerhed kan sige, at der ikke i Danmark foreligger de nødvendige betingelser for gyldigt at drage slutninger om vælgernes bevægelser mellem partierne på grundlag af de i den offentlige valgstatistik anførte stemmetal.

I Danmark finder valgene sted med flere års mellemrum. Alene af den grund udskiftes en stor del af vælgerskaren mellem valgdagene. For nu at tage et ydertilfælde, så døde mellem valgene i 1960 og 1964 ca. 140.000 af de mennesker, der havde valget i 1960, og samtidig fik ca. 386.000 nye vælgere stemmeret, et særligt stort tal på grund af valgretsudvidelsen i 1961¹⁰. Af de godt 3 millioner vælgere i 1964 var det således kun ca. 2,7 millioner, der havde haft *mulighed* for at deltage i 1960-valget. Det er klart, at *hvis man vil*, så kan man »forklare« en hvilken som helst ændring i partiernes vælgerandele ved en henvisning til den nyttilkomne og den afdøde vælgerandels partipræferencer¹¹. Enhver forskydning i partiernes vælgerandele *kan* f. eks. alene tilskrives førstegangsvælgerne, og man behøver ikke at forudsætte, at én eneste af de »gennemgående« vælgere skiftede partipræference.

10. Tallene er hentet fra *Jan Stehouwer & Ole Borre, Tre Folketingsvalg – 1960, 1964 og 1966. Økologiske studier af dansk vælgeradfærd II*, (Aarhus, 1968 – under trykning). Hertil kommer naturligvis mindre forskydninger som følge af flytninger til og fra udlandet.

11. Påpeget i *Jan Stehouwer*, op. cit. (1967), p. 98.

På samme måde kan man – hvis man da vil – »forklare« enhver nettoændring ved at henvise til, at ca. halvdelen af de overlevende sofavælgere fra ét valg stemmer ved det følgende, og igen gælder det, at man ikke behøver at forudsætte nogen ændringer i de »gennemgående« vælgeres partipræferencer¹².

Allerede en henvisning til disse store forskydninger i vælgermassen gør slutninger om bruttobevægelser ud fra registrerede nettobevægelser angribelige. Dertil kommer, at vi har al god grund til at tro, at der bag nettoforskydningerne i de danske valgtal gemmer sig betydelige bruttoforskydninger. Rigtignok udgør TVA's metodisk utilfredsstillende »Nykøbing Sjælland-undersøgelse« vort eneste dokumentariske holdepunkt, visende, at 15 % af det ufuldkomne materiale angav at være partiskiftere mellem 1964 og 1966, men af udenlandsk, herunder også svensk og norsk litteratur, fremgår det klart, at antallet af partiskiftere er meget større, end nettotalene alene kunne forlede én til at tro¹³.

Af speciel interesse for diskussionen ovenfor af indenlandske flytninger som forklaringsfaktor er det endvidere at fremhæve, at de indenlandske bruttoflytninger, dvs. antallet af flytninger mellem kommuner inden for landets grænser, er mange gange større end den tilsvarende nettoflytning. Hvert år flytter ca. 10 % af landets borgere, og for hver enkelt kommune, eller hvert enkelt hovedområde, gælder det, at der foregår så-

12. Poul Meyer, »Valgkamp og Vælgeradfærd«, (AKTUELT's kronik 13. december 1966); jvf. hertil også *Jens Jeppesen & Poul Meyer*, *Sofavælgerne*, (København, 1964), og *Jan Stehouwer*, op. cit. (1967), p. 98.
13. TVA's valganalyse i Nykøbing Sjælland. Ved *Poul Trier Pedersen*, (København, 1967, stenc.). – I amerikanske og engelske panel-undersøgelser har man fundet stærkt varierende tal for de flydende vælgeres andel af vælgermassen. Greenwich-undersøgelsen, *M. Benney, A.P.Gray & R.H.Pear*, *How People Vote, A Study of Electoral Behaviour in Greenwich*, (London 1956) viser således, at kun 62 % af vælgerne i 1950 havde stemt på samme måde i 1945; bevægelser til og fra sofavælgernes rækker omfattede 23 %, 19 % opnåede stemmeret i perioden, og 9 % skiftede parti. *V.O. Key, Jr.*, *The Responsible Electorate*, (Cambridge, Massachusetts, 1966), der er det seneste større arbejde om problemet, opgør andelen af »switchers« mellem partierne ved de amerikanske præsidentvalg i perioden 1936–60 til mellem 11 % og 22 %, mens antallet af »standpatters«, dvs. vælgere, der mellem to valg fastholdt deres partipræference, har svinget mellem 58 % og 77 %, se kap. 2). Det er i denne afhandling nok mere relevant at nævne, at den norske Stavanger-undersøgelse fandt ca. 11 % partiskiftere mellem 1953 og 1957, se *Henry Valen*, »Vælgerne og den partipolitiske stabilitet«, i *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, vol. 1, (1960), pp. 50–64. Svenske undersøgelser af vælgerbevægelserne 1956–60 fandt 13 % partiskiftere og 64 % helt stabile vælgere, se hertil *Bo Särilvik*, »Politisk rörlighet och stabilitet i valmanskåren«, *Statsvetenskaplig Tidsskrift*, vol. 67, (1964), pp. 185–219, jvf. hertil også de officielle statistiske publikationer om Riksdagsmannavalen 1959–60 og 1961–64.

vel en fraflytning som en tilflytning. Selv i de tilfælde, hvor en regions nettooverskud ved flytningerne er stort, vil antallet af fraflyttede ofte også være af betragtelig størrelse¹⁴.

Det væsentlige at påpege i denne forbindelse er, at nettoforskydningerne i de danske partiers vælgerandele *aldrig er og aldrig kan blive* lig med bruttoforskydningerne – hvilket jo var den absolut nødvendige betingelse for i sig selv et så simpelt system som »Stabilia« gyldigt at kunne drage slutninger om vælgernes adfærd ud fra vores viden om nettoforskydninger.

Aksel Lassens analyse af danske efterkrigsvalg

Aksel Lassens bog, »Vælgere på vandring«, fremtræder som en analyse af valgene i Norge, Sverige og Danmark i perioden 1947–66. Ikke af uholdenhed mod vore broderlande, endsige mod forfatteren, vil jeg koncentrere min drøftelse om behandlingen af de danske valg. Man kan gøre det med god samvittighed, fordi Aksel Lassens problemstilling, hans grundmateriale og hans slutningsteknik har samme karakter i alle tre tilfælde, og fordi han når til samme type konklusioner i de tre enkelt-lands analyser.

I »Vælgere på vandring« tages to store problemer op til diskussion. For det første opstiller Aksel Lassen det relevante spørgsmål, hvorledes det kan gå til, at de danske valg resulterer i en høj grad af stabilitet i de vælgerandele som henholdsvis Socialdemokratiet og Venstre-Konservative Folkeparti opnår. I 1947 opnåede de to grupperinger hhv. 34,2 % og 34,2 %, og i 1950 var de tilsvarende tal 33,8 % og 33,5 %, uden at der ved de mellemliggende valg havde været tale om større udsving. Sagt med Lassens egne ord: »Kampen mellem de to »alternativer« i dansk politik var efter nitten års forløb – indvil videre – endt med en forbedring af Socialdemokratiets stilling i forhold til de to hidtil forbundne modstandere på lige ved otte tusind stemmer af op mod 3,2 millioner vælgere eller mindre end tre promille – og kun et halvt folketingsmandat«! (p. 11)¹⁵

For det andet peges på, at »så meget mere ejendommeligt virker det, at der kan iagttages forskydninger i det indbyrdes forhold mellem de samme partier inden for forskellige dele af samme land« (p. 11), og i to af bogens kapitler (pp. 45–64) søges en forklaring på det forhold, at man samtidig med stabiliteten på landsplanet kan have afvigelser og ustabilitet på det lokale plan, at »et parti kan gå tilbage i en såkaldt højborg og frem i områder, hvor det tidligere har stået svagt« (p. 45), samtidig

14. Poul Milhøj, Danmarks Statistik, I, (København 1961) pp. 51 ff indeholder en drøftelse af de indenlandske flytningers opdeling på netto- og bruttoflytninger.
15. De i teksten anførte sidetal henviser til Aksel Lassens bog.

med at der »kan konstateres en udpræget stabilitet inden for hovedparten af det danske vælgerkorps og så relativt små udsving i opslutningen bag de fire gamle partier, at praktisk taget tre fjerdedele af alle stemmeberettigede vælgere gav dem deres stemme i 1966 som i 1947 – og i 1920 – . . .« (p. 51). Man bemærker, at denne problemformulering minder om den, der ovenfor blev gennemdrøftet på grundlag af et simpelt system.

Vender vi os nu til det materiale, Aksel Lassen benytter, kan vi kort konstatere, at analysen af det første problemkompleks gennemføres på grundlag af de i den danske valgstatistik offentliggjorte landsresultater; de eneste variabler i beregningerne er partiernes stemmetal og sofavælgertallet for landet som helhed, og hovedparten af analysen foretoges ved hjælp af de procentuelle fordelinger. F. s. v. angår det andet hovedproblems behandling er analysen foretaget på grundlag af de tilsvarende amtskredsresultater, og man vil i bilagsafdelingen kunne finde det af Lassen benyttede, fra valgstatistikken udskrevne og derefter omgrupperede råmateriale, kombineret med materiale for hver amtskreds for én yderligere variabel, nemlig de indenlandske nettovandringer (pp. 109–54).

I bogens første kapitel findes der et afsnit, der synes tænkt som en apologi for at foretage analysen på grundlag af lands- og amtskredsresultaterne alene. Da stykket er centralt for forståelsen af undersøgelsens metode og samtidig er en god stilprøve, er det nødvendigt at citere det i sin helhed (pp. 12–13):

»Når man hører om undersøgelser vedrørende overgang fra parti til parti fra valg til valg, får man – selv om det understreges, at de fleste vælgere er stabile – oftest en fornemmelse af at stå overfor en sæk lopper, der tilsyneladende farer og flyver vilje- og formålsløst rundt mellem hverandre. De virkelige valgtal giver et helt andet billede. Det er som om de store tal bortraderer ikke blot de uvillede fejl, men også de helt ulogiske ræsonnementer, der kan ligge til grund for stemmeflytninger. Dermed skal ikke være sagt, at slutresultatet er præget af en højere klarhed eller logik. Men alt i alt skulle det dog som regel være muligt at finde den linie befolkningsflertallet ønsker udstukket.

Man får ved at betragte resultaterne fra en række valg ikke fornemmelsen af at stå over for vildfarende lopper, men snarere af at stirre på et hav, hvor det ikke er muligt at skelne den enkelte dråbes færden, men hvor man i hvert fald kan konstatere tilstedeværelsen af en varmende golfstrøm eller svalende strømninger fra polaregne. Trods vanddråbens og temperaturens flygtighed er strømmene en realitet, hvis virkninger kan måles, og som man tvinges til at indrette sig efter. Ved at rette opmærksomheden mod den enkelte dråbe kan man få den delt i ilt og brint eller konstatere indholdet af bakterier, alger og salt, men som led i strømmen har den en funktion, der stort set ikke kommer dens særlige sammensætning ved.

En kendsgerning er det, at vælgerbevægelserne har deres lov. Sand flyver ikke sammen til klitter uden grund. Vil man analysere vælgernes vankelmod, kræver det først og fremmest en analyse af »vinde«, der får stemmerne til at flyve, og derved er det tænkeligt, at den tilsyneladende lovløshed i stemmeflytningen alligevel får sin mening, som når uopfyldte ønsker i familie efter familie om et ligeligt antal drenge- og pigebørn ikke opfyldes, og slutresultatet for samfundet trods alt bliver nogenlunde samme antal børn af hvert køn«.

Den, der har læst og accepteret ræsonnementerne i den første del af nærværende afhandling, vil på dette tidspunkt spidse øren. For er der ikke i dette citat et forvarsel om, at Aksel Lassens analyse vil forme sig som en serie af fejlslutninger af den type, som blev beskrevet i første halvdel af denne afhandling? Postuleres der ikke her, at man ved at betragte og måle de *spor*, som vælgernes skift af partipræferencer afsætter i partiernes landsresultater, kan blive sat i stand til at drage slutninger om, hvilke vælgergrupper, der har ændret partipræferencer – og i hvilken retning? Hvis denne tolkning er rigtig, kan man allerede på dette grundlag forudsige, at Aksel Lassen i sin analyse vil gøre sig skyldig i den ovenfor omtalte fejlslutning.

For ikke at dømmе på indicier alene skal jeg i det følgende gennemgå hovedtrækkene i Aksel Lassens argumentation og herunder fremdrage nogle eksempler på, at fejlslutningen faktisk begås.

Det første af de af Aksel Lassen opstillede problemer behandles i et kapitel med overskriften »Dansk Uklarhed« (pp. 28–44). Udgangspunktet er stabiliteten i de vælgerandele, som hhv. SD og V-KF har opnået ved alle efterkrigstidens valg. En betragtning af disse tal:

		Social- demokratiet	Venstre og konservative
	1947	34,2	34,2
	1950	32,3	31,9
Foråret	1953	32,5	31,7
Efteråret	1953	33,2	32,0
	1957	32,8	34,7
	1960	36,0	33,3
	1964	35,8	34,9
	1966	33,8	33,5

– fører Aksel Lassen til at hævde, at der ikke er grundlag for at antage, at der i dansk politik sker en direkte overgang af vælgere fra den ene »blok« til den anden. Denne påstand, der er et ledetema i hele fremstillingen, er baseret udelukkende på en slutning ud fra lands-nettotalene. Således fastslås det, at der i de »vigende vælgerandele fra 1947 til foråret

1953 ikke er basis for at formode, at der er gået stemmer fra den ene af de to blokke til den anden« (p. 28), og denne argumentation generaliseres på den følgende side, hvor det hævdes, at »samtidig tilbagegang giver naturligvis lige så lidt som samtidig fremgang basis for formodninger om erobring hos eller tab til modparten«¹⁶.

Hvis denne påstand udtrykker noget om danske vælgers adfærd, så er der god grund til at hævde, at der foreligger en fejlslutning. *Hvis* man anlægger den anden mulige tolkning, der går ud på, at Aksel Lassen i realiteten kun taler og kun ønsker at tale om nettoforskydningerne, selv om han anvender en sprogbug, der leder tanken hen på bruttoforskydninger, så bliver den anførte påstand og de talrige andre lignende påstande i fremstillingen med den givne problemstilling blot verbaliseringer af de i valgstatistikken offentliggjorte netto-tal, rigtignok omgrupperet i overensstemmelse med Aksel Lassens forestillinger om tre store »blokke« i dansk politik, jvf. nedenfor.

Man kan trænge ind bag ordenes facade ved at undersøge, hvorledes Aksel Lassen nærmere fortolker valgresultaterne i de situationer, hvor én af »blokkene« led tab, mens den anden »bloks« andel af vælgermassen steg. Denne situation forekom i 1957 og i 1964, og kommentaren lyder: »Der kan ikke med føje tales om indhug hos modparten i 1957 og 1964. Ved disse to valg gjorde de to borgerlige partier erobringer svarende til 4,3 % af den samlede vælgermasse, men socialdemokraternes tab udgjorde højst en syvendedel heraf« (p. 29).

Man spørger sig selv, hvorledes Aksel Lassen egentlig ville fortolke en situation, hvor den ene parts tilbagegang i vælgerandel eksakt eller tilnærmelsesvis var af samme størrelsesorden som den anden parts fremgang? Et fingerpeg får man ved at følge tolkningen af 1950-valget. Ved denne lejlighed faldt såvel »arbejdergruppens« som »den borgerlige hovedgruppes« vælgerandele, og Aksel Lassen spørgsmål bliver da: hvor blev de $3,9 + 2,3 = 6,2$ % af, som de to »blokke« tilsammen mistede? Forklaringen er den, at »de 2,6 % gik direkte på sofaen, mens 3,6 % gik til Det radikale Venstre og Retsforbundet med henholdsvis 0,8 % og 3,6 %«¹⁷. Det næste problem bliver så, hvilken retning disse strømme

16. Et lignende ræsonnement fremføres flere andre steder, se således pp. 20 ff, 35, 43, 67, 70, 78 og 88. Det må fremhæves, at der til tider udtrykkeligt tales om nettoforskydninger, og om, at der kan tænkes at være sket bevægelser begge veje, som blot har opvejet hinanden – se således pp. 43, 78 og 88 – men i de fleste sammenhænge synes Aksel Lassen at operere med en forestilling om, at »direkte overgang af vælgere fra arbejdergruppen til den borgerlige gruppe ... er ude af takt med valgdagens vidnesbyrd i Danmark« (p. 35).

17. Der er her i fremstillingen (p. 33) en meningsforstyrrende trykfejl, idet DR's fremgang i stemmeandel udgjorde 2,8 % og ikke som anført i teksten 3,6 %.

tog? Det er på dette sted, man får et indblik i Aksel Lassens metode, når han siger, at »der er noget ved selve tallene, som bevirker, at man straks fristes til at overveje, om der ikke skulle være et intimt forhold mellem den stemmeandel, de borgerlige partier mistede, og den, der gik over i passivitet, og mellem den andel, arbejderpartierne tabte, og den, de to mellem-partier vandt« (p. 33). Ved en nøjere betragtning af de forskellige procentvise forskydninger i landet som helhed og i hovedstadsområdet når Aksel Lassen dog frem til det resultat, at »der må være flyttet arbejderstemmer både til Retsforbundet og til passivgruppen«, og at »den borgerlige gruppes tab . . . er gået til mellem-partierne eller sofavælgernes gruppe« (p. 34).

Det bemærkelsesværdige ved denne slutningsteknik er altså, at der fra forskydninger i partiernes vælgerandele fra valg til valg foretages slutninger om, hvilke partiers vælgere der skiftede partipræferencer, i hvilket omfang og i hvilken retning. Sprogbrugen lader ingen tvivl tilbage i dette tilfælde, som i mange andre, om, at der foretages slutninger om brutto-forskydninger på grundlag af et materiale, der alene indeholder oplysninger om nettoforskydninger.

Fordi der forekommer en sådan fejlslutning i en analyse, behøver den derfor ikke ganske at miste sin værdi. I det omfang, hvori konklusionerne er baseret på andet materiale end den offentlige valgstatistik, kan analysen have en selvstændig kvalitet, f. eks. ved at den indeholder en mere eller mindre intuitiv rekonstruktion af forskellige vælgerkategoriers overvejelser ved valgene. Således virkede mange af Aksel Lassens overvejelser plausible – specielt de, der drejede sig om de socialdemokratiske vælgers mulige reaktioner i 1950 og 1957 – da de første gang fremførtes i forfatterens tidligere bog¹⁸. Dengang var der tale om forsigtige hypoteser, og Aksel Lassen kunne hævde, at hans antagelse om de socialdemokratiske vælgers motiver til at reagere i hvert fald ikke afkræftedes af »tallenes tale«. I den seneste fremstilling fremføres påstandene om vælgerens adfærd som fastslåede kendsgerninger, fremskaffet ved analyse af et statistisk materiale.

En ganske tilsvarende betragtning kan gøres gældende over for hele det billede af dansk politik, som Aksel Lassen ruller op. Der opereres her med to hovedgrupper af partier, på den ene side »arbejderpartierne« (SD, DKP og SF), »de socialistiske partier«, hvis vælgere som hovedregel omtales som arbejdere, og på den anden side »de borgerlige partier« (V, KF, U og LC)¹⁹. Vælgerens partipræferencer er overvejende miljøbe-

18. *Aksel Lassen, Folkevilje og Vælgerlune*, (København, 1961).

19. Det er kun med tøven, at LC henføres til denne gruppe; når det gøres, er det på trods af, at partiet har vist »åbenlyse tilbøjeligheder til at udvide lov-

stemte – med en kapiteloverskrift »medfødt og medbragt«. Man er »trofaste mod visse grundlæggende fornemmelser i politik«, dvs. man står »med støvlerne kridtet på hver sin side af en følelses- eller interessebestemt skillelinie mellem de socialistiske partier på den ene side og en alternativ gruppe af borgerlige eller liberale partier på den anden side« (p. 59).

Hvorledes bliver der i dette mønster plads til partier som Det radikale Venstre og Retsforbundet? Aksel Lassen finder det vanskeligt at placere dem i den borgerlige gruppe, fordi de hverken ud fra »egne ønsker« eller »faktisk optræden« hører hjemme dér. De er mellempartier, mere eller mindre bevidst, og deres vælgere henføres til kategorien af passive vælgere sammen med de egentlige sofavælgere, fordi man ved at stemme på et af disse mellempartier har fraskrevet sig retten til at vælge en regering (p. 30). Placeringen af partierne bygger således på en glidning frem og tilbage mellem folketings- og vælgerplan; man kunne have ønsket sig, at argumentationen på dette punkt var blevet uddybet. I denne forbindelse gør Aksel Lassen i øvrigt en interessant sondring mellem »at stemme« og »at vælge«, en sondring, der ikke er fremmed for politologer²⁰ – men som rigtignok i dette tilfælde ikke har nogen egentlig opgave i fremstillingen, fordi de tilgrundliggende ræsonnementer knap nok er skitseret.

Mellempartiernes funktion i dansk politik synes primært at være den, at de udgør et brugbart alternativ til sofaen for *den* socialistiske eller borgerlige vælger, der af en eller anden grund midlertidigt bliver utilfreds med den blok, han retteligt hører hjemme i. Det vrimler med udtryk, som støtter denne tolkning: vælgerne »svigter« de to blokke til fordel for sofavælgergruppen eller mellempartierne, de »udlåner« deres stemme til mellempartierne, og mellempartierne »tilbagebetaler«, de »foretager udflugter« osv.; ikke mindst Retsforbundet karakteriseres som et protestparti, der snart »gjorde erobringer blandt utilfredse borgerlige vælgere« og snart »tiltrak sig protest-villende arbejderes opmærksomhed« (p. 35).

Denne stadig henvisning til et imaginært, »naturligt« to-partisystem – eller rettere to-blok-system – drives ud i sin yderste konsekvens, når Aksel Lassen opgør de to blokkes maksimale andele af vælgermassen i efterkrigstiden (for begges vedkommende opnået ved valget i 1966),

givningssamarbejdet ud over de borgerlige partier«, og det begrundes med, at dets »slægtskab med de store borgerlige partier i vælgermæssig henseende er så udpræget« (pp. 30 og 38).

20. Se således Robert A. Dahl's sondring mellem »decisive« og »not decisive« valg, *Robert A. Dahl*, ed., *Political Oppositions in Western Democracies*, (New Haven & London, 1966), pp. 338 ff.

og derefter analyserer de forudgående valg med henblik på at finde ud af, hvor den »passive« del af disse vælgerandele var henne. Denne forestilling om, at der eksisterer to, i og for sig uforanderlige vælgermasser, en socialistisk og en borgerlig, som begge kan give en maksimal ydelse, når og hvis de aktiveres, bringer Aksel Lassen ikke alene til anvendelse på dansk, men også på norsk og svensk politik – og i alle tilfælde tør man vel sige, at der foreligger en påstand, som ikke bør godtages kritikløst, men som det er umagen værd at diskutere. Det spørgsmål, der uvilkårligt trænger sig på i denne forbindelse, er, hvor stor en del af analysens resultater, man kan betragte som bevidste forsøg på at beskrive dansk vælgeradfærd, og hvor stor en del, der i realiteten må klassificeres som ræsonnementer inden for en simpel, men implicit models rammer – dvs. ræsonnementer af samme type som de i forbindelse med »Stabilia« fremførte.

Ved behandlingen af det første problem, stabiliteten i partiernes vælgerandele på landsplanet, arbejder Aksel Lassen således med et skema, der ikke levner plads for direkte overgang af vælgere fra én »blok« til en anden. Bevægelser mellem »blokkene« på den ene side og den »passive blok« på den anden side hævdes at kunne forklare, dels den gennemgående stabilitet og dels de mindre udsving, der faktisk forekommer. En central, om end ikke dokumenteret, antagelse i dette forklaringskema går ud på, at vælgerne får deres politiske ståsted i de to »blokke« bestemt under opvæksten, og at de som regel ikke vil bryde med denne miljøbestemte partipræference.

Vi har ovenfor i »Stabilia«-eksemplet set, at opretholdes en sådan antagelse strengt, vil udsving fra valg til valg i landstallene aldrig kunne forklares med en henvisning til indenlandske flytninger. Dette er Aksel Lassen også helt klar over under sin behandling af undersøgelsens første hovedproblem, i hvert fald i den forstand, at han ikke indfører denne faktor i sin argumentation. Hvis vælgernes partipræferencer er miljøbestemte under opvæksten og stabile derefter, selv under flytninger, så kan selv meget store indenlandske flytninger aldrig resultere i andet end stabilitet på landsplanet.

Idet Aksel Lassen vender sig til undersøgelsens andet hovedproblem, forklaringen af de ikke ubetydelige nettoforskydninger, der foregår mellem partierne inden for de enkelte områder af landet, opretholdes antagelsen om partipræferencer som stabile og miljøbestemte²¹. Flytter en

21. Visse steder i afhandlingen synes der at være tale om en antagelse eller arbejdshypotese, se f. eks. pp. 46–47. Andre steder fremføres påstanden som et resultat af undersøgelsen, således helt klart i det engelske resumé, hvor det di-

vælger fra én del af landet til en anden, betyder dette derfor en flytning af en partistemme fra det ene område til det andet, og Aksel Lassens tese bliver herefter, at der ikke er nogen som helst mystik ved de konstaterbare forskydninger mellem partierne i de forskellige landsdele – man har blot ikke tidligere været opmærksomme på de indenlandske vandringers betydning (pp. 45 ff). De indenlandske flytninger gøres til forklaringsfaktor, og den eneste nødvendige faktor. Begrundelsen herfor er i sin fulde ordlyd, at »når der trods udsving fra valg til valg kan konstateres en udpræget stabilitet inden for hovedparten af det danske vælgerkorps og så relativt små udsving i opslutningen bag de fire gamle partier, at praktisk taget tre fjerdedele af alle stemmeberettigede vælgere gav dem deres stemme i 1966 som i 1957 – og i 1920 – må det være indlysende, at de relativt små svingninger, der har fundet sted mellem disse fire partier fra område til område, står i nøje forbindelse med de indenlandske vandringer i langt højere grad end med sindelagsskifte og overbevisende argumentation« (p. 51). Denne slutning fra landsomfattende stabilitet til flytningerne som eneste nødvendige forklaringsfaktor er ikke nogen logisk nødvendig slutning, og tilmed er der mindre konsekvens i tankegangen, når samme landsomfattende stabilitet andetsteds i bogen tilsyneladende »forklares« som en følge af flytninger (pp. 57–58).

Ud over det problematiske i formuleringen af én-faktor-forklaringen kan man naturligvis i forbindelse med Lassens drøftelse af det andet hovedproblem pege på, at han også her gør sig skyldig i den fejlslutning, der i detaljer er blevet drøftet ovenfor. Fra en serie tal for nettoforskydningerne mellem partierne i de enkelte amtskredse og en serie tal for de indenlandske nettovandringer kan man ikke drage slutninger om, hvilke befolkningskategorier, der har foretaget vandringer, og hvilke vælgerkategorier, der har skiftet partipræferencer eller haft stabile præferencer.

Men der er grund til at pege på, at Aksel Lassen i denne del af analysen viser os de yderste konsekvenser af sin metode. Ved udelukkende at bruge én faktor i sit forklaringsforsøg og ved at gøre de ovenfor nævnte antagelser om danske vælgere karakteristika samt nogle mere eller mindre

---

rette og generelt hævdes, at »... this development confirms the supposition that upbringing and environment is of decisive importance as regards voting in a community undergoing a stable development« (p. 103). Det bør i denne forbindelse nævnes, at udenlandske, herunder norske, undersøgelser har vist, at vælgere, der skifter bopæl er mere tilbøjelige til at skifte partipræference i forhold til opvækstmiljøets partipræference end fastboende vælgere. Se hertil *Henry Valen* op. cit. (1960), *Henry Valen & Daniel Katz, Political Parties in Norway*, (Oslo 1964), pp. 169 ff, samt generelt om forbindelsen mellem geografisk og social mobilitet og partipræference, *S. M. Lipset, Political Man*, (London 1960), pp. 253 ff.

underbyggede antagelser om, at det overvejende er unge, der flytter, og at arbejder- og husmandsbørn før og efter flytningen vil stemme socialdemokratisk, mens »landmandssønner« vil stemme på Venstre og studerende på de borgerlige partier, bliver han i stand til at forvandle sit problem til et rent bogholderimæssigt kalkulationsspørgsmål, hvor svarene kan fås alene ved at anvende de fire regnearter på materialet i den offentlige statistik. Den relativt enkle måde at argumentere på kan anskueliggøres ved, at man følger et af de anvendte eksempler, nemlig det, der angår partiudviklingen i Thisted amt i perioden 1947–64 (pp. 48–49):

	A+K+F	C+D+U	Passive m. v.	Vælgere
Stemmetal 1947	11.806	27.247	10.328	49.381
Ventet tal i 1964	15.980	36.920	13.971	66.871
Forventet fremgang	+4.174	+9.673	+3.643	+17.490
Faktisk fremgang	+3.508	÷935	+609	+3.182
Mistet ved vandringer	666	10.608	3.034	14.308

På grundlag af fordelingen af vælgerne på de tre »blokke« i 1947 og på grundlag af et forventet vælgertal i 1964, såfremt der ikke var sket en nettofraflytning fra amtet, kan man beregne en forventet fordeling af vælgerne i 1964 på de tre »blokke«, og man kan ved at sammenholde den forventede fremgang med den faktiske fremgang i vælgertal se, hvor mange stemmer hver af blokkene har vundet eller tabt ved vandringerne – hævdes det. Helt klart udtrykt: »Mystikken omkring stemmetab i de politiske »højborge« og fremgang, hvor partierne før stod svagest, må vige for regnestykker af denne art, og fænomenet indordner sig under den kendsgerning, at udsvingene i landsomfattende stemmetal omregnet til procenter af vælgertallet er så påfaldende små« (p. 49).

Nogen mystik bliver der vel tilbage for de fleste, der følger dette regnestykke, men i betragtning af de ovenfor refererede antagelser om parti-præferencernes tilblivelse og stabilitet, om vandringernes karakter, samt den helt centrale, a priori antagelse om de indenlandske flytninger som *eneårsag* til bevægelser i stemmetallene, må man nok sige, at mystikken indskrænker sig til, at det er svært at forklare, med hvilken ret man kan beregne en forventet fordeling i 1964 på grundlag af fordelingsstal i 1947 – her må dog vist ligge en udtalt forudsætning bag?

En fremtrædende amerikansk politolog beklagede sig for nogle år siden over, »that many a Washington columnist has an intimate insight into and reliable knowledge of political life envied by most political scien-

tists«²². Denne ytring vil vel trods store fremskridt altid have en kerne af sandhed; i hvert fald gælder det – i USA og i meget højere grad i Danmark – at den kyndige politiske iagttager kan tilføre forskningen mange frugtbare impulser.

Aksel Lassen har ydet dansk vælgeradfærdsforskning store tjenester dels gennem sin påpegning af sofavælgernes betydning, dels ved at fremdrage variabelen indenlandske flytninger, og ikke mindst ved at vise, at et enkelt valg kun kan forstås, når det ses i relation til de forudgående og de efterfølgende valg. Der er ubestrideligt mange hypoteser og impulser at hente i den sidste og i de forudgående afhandlinger.

Men som det fremgår af de fremsatte kommentarer, kan man ikke sige, at Aksel Lassen har givet videnskabeligt acceptable svar på de spørgsmål, han tumler med²³. Det, der er galt, kan simpelt hen konkluderes i, at forfatteren har stillet nogle meget centrale spørgsmål op til debat, men at han har valgt at søge svarene i et materiale, der under ingen omstændigheder alene og i sig selv kan fortælle noget om »vælgerbevægelsernes lov«.

Når dette er sagt, må det anstændigvis også tilføjes, at dansk vælgeradfærdsforskning ikke kan tillade sig at forbigå Aksel Lassens afhandlinger. Mens vi venter på yderligere analyser af efterkrigstidens valg²⁴, kan og må påstandene i »Vælgere på Vandring« indgå i vore drøftelser, ja, en række af de eksplicite og implicite antagelser, der findes i bogen, vil endda også kunne inspirere de forskere, der før eller senere tager den survey-forskning op, som er en nødvendig betingelse for at kunne finde svarene på de af Aksel Lassen rejste spørgsmål.

22. *David Easton, The Political System, (New York, 1953), p. 42.*

23. Om accept-betingelser, se *Arnold Brecht, Political Theory, (Princeton, New Jersey, 1959), især pp. 69–72.*

24. Se henvisningerne ovenfor i noterne 5 og 10.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, cand. mag. Ole Degn, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, kandidatstipendiat, cand. art. Aage Jørgensen, lektor, cand. mag. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, ammannuensis, cand. mag. Henning Poulsen og overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist.

Ottar Dahl: Grunntrekk i historieforskningens metodelære. (Universitetsforlaget, Oslo, 1967). 145 s.

Gennem flere år har man haft en duplikeret udgave af den indføring i historiens metodeproblemer, som professor Ottar Dahl bruger i sin undervisning i Oslo. Det er en stor lettelse for alle, der har anvendt dette fortræffelige undervisningsgrundlag, at det nu omsider foreligger i en trykt udgave.

Men glæden herover bør ikke være forbeholdt lærere og studenter ved metodekurserne. Alle historikere og historisk interesserede har nu en bekvem anledning til at stifte bekendtskab med Ottar Dahls kyndige og grundige behandling af de grundlæggende historiske metodeproblemer. Og de bør benytte sig af denne lejlighed.

Ingen kan vel være i tvivl om, at Ottar Dahl er den skandinaviske historiker, der har betydet mest for at føre den metodeinteresse, der er så levende overalt i vestlig historieforskning i disse år, til Skandinavien. Og han har gjort det på sine egne præmisser, så han ikke blot står som formidleren af metodeforskningen. Han har i virkeligheden på afgørende måde bestemt de vilkår, hvorpå metodede-batten er taget op i de nordiske lande.

I den nu foreliggende lille bog har han samlet sine synspunkter, som han mener, de bør fremlægges i sammen-

hæng som en indføring i historiens metodeproblemer. Som alt, hvad han har skrevet om dette emne, er også denne bog tung og pakket med stof. Dog har omplantningen fra duplikeret til trykt udgave på en række punkter ført til en lettere læselighed. Men man skal ikke lade sig narre af det forholdsvise beskedne omfang og billigsbogs-udstyret. Det er en fyldig bog, og den kræver noget af sin læser.

Men det er en central bog. Man kommer ikke uden om den, når man vil orientere sig i den moderne analyse af historiens videnskabsteoretiske problematik. Det er en selvstændigt og dybt borende fremstilling, som med udholdenhed søger frem til formuleringer, der er entydige og dækkende. Derfor skal den læses med omtanke og eftertænkning.

Dahls bog er bygget op efter det moderne videnskabsteoretiske synspunkt, at formålet med den historiske forskning er at finde frem til og begrunde svar på de spørgsmål, vi stiller om fortiden. Hans disposition af fremstillingen er et nøje aftryk af denne grundopfattelse, og det har både i pædagogiske og i andre henseender særdeles gunstige konsekvenser. Man får et indtryk af forskningsprocessen, som den logisk er bygget op, og man får et klart indtryk af de enkelte fasers placering og funktion i denne proces. Desuden får man mulighed for meningsfuldt at behandle *alle* sider af

forskningsprocessen. Navnlig er det vigtigt, at man får understreget, at metodeproblemer er andet og mere end kildekritiske problemer.

Naturligvis får afsnittet om de historiske kilder og kildegranskningen stadig en fyldig placering i helheden, både fordi det principielt er rimeligt, og fordi det må være sådan i en bog til undervisningsbrug. Men afsnittene om problemformuleringen, de historiske teorier og begrundelsesforholdene er lige så fyldige, og det er lykkeligt, at disse ting er lagt frem, så de virkelig kan drages ind i undervisningen på linie med de klassiske kildekritiske problemer.

Yderligere vil undertegnede være tilbøjelig til at fremhæve som endnu et af de særdeles positive træk ved Dahls bog, at den bringer de vigtige problemer omkring historiens egenart og dens placering mellem de øvrige samfundsvidenskaber på en formel, der ikke affødes tidsrørende diskussioner om problemer, som ikke er virkelige problemer. Dahls måde at lægge sin fremstilling an på, fører ham frem til formuleringer, som både giver en tilfredsstillende karakteristik af historiens interesse for det tids- og stedbundne og undgår at gøre afstanden til nabo disciplinerne større, end den i praksis er. Dahls alsidige orientering, filosofisk og samfundsvidenskabeligt, kommer her læseren til gode.

En hovedindvending mod bogen må være, at den er for svær som lærebog, selv i universitetsundervisningen på det propædeutiske trin. Det er imidlertid en anke, som ikke rammer indholdet, og Dahls bog giver utvivlsomt det bedste begrebsapparat og den bedste referenceramme, der til nu er lagt frem som grundlag for undervisning i historisk metode.

H. P. Clausen

Finn Gad: Grønlands historie. I. Indtil 1700. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1967). 461 s.

Hidtil har man savnet en større samlet fremstilling af Grønlands historie. Lektor, cand. mag. Finn Gad har nu udsendt første bind af en planlagt stor Grønlandshistorie. Han er vel rustet til at skrive en sådan; han er historiker, har lært sig grønlandsk og har opholdt sig i adskillige år i Grønland; og han har tidligere udgivet en række arbejder om grønlandsk historie.

Det første store bind af i alt tre-fire bind, omfatter tiden indtil 1700. Det starter med en gennemgang af de ældste eskimokulturer og de første indvandringsfolk og behandler senere de såkaldte neo-eskimoer og deres indvandring, fra o. 900 e. v. t. Man får her den første samlede fremstilling af eskimo-arkæologiens resultater. I et afsnit umiddelbart før det om neo-eskimoerne skildres den norrøne bosættelse på Island og Grønland og i tre afsnit efter det den norrøne bosættelse på Grønland fra o. 1100 til dens undergang i 2. halvdel af 1400-tallet. Man hører om landnamet og sejladerne til Nordamerika, om gårdene og kirkerne, dagligliv, materiel og åndelig kultur, alt sammen fængslende stof, ligesom beretningen om kulturens undergang, med diskussion af de mulige årsager.

Det følgende afsnit skildrer 1500-tallets forsøg på igen at knytte forbindelsen til Grønland, danske såvel som engelske og nederlandske. Derefter gennemgås de livligere og mere stadige forbindelser i 1600-tallet, med gengivelse af tidens beskrivelser af grønlanderne og grønlandske forhold. I næstsidste afsnit behandles eskimokulturen i Vest-Grønland i tiden 1650-1700; man får et godt billede af de interessante økonomiske, sociale og

kulturelle forhold, så fremmedartede for danske. Og i et sidste, kort afsnit omtales den europæiske aktivitet 1670–1700, hvalfangst og kompagnier.

Bogen er velskrevet, sine steder elegant, om end sproget også adskillige steder kikser. Fremstillingen er grundig, bygget på en meget omfattende litteratur og et stort kildemateriale, der dog enkelte steder er behandlet en smule ukritisk. I fyldige noter redegøres for kildemateriale og diskussion. Detaljerede registre, over personnavne, stednavne og emner, gør bogen velegnet som håndbog. Til alt dette kommer, at bogen er smukt udstyret med mange plancher, tegninger og kort i sort-hvid og en del farvebilleder. Man kan kun glæde sig til Finn Gads fortsættelse af dette store værk.

Ole Degn

Wolfgang Seegrün: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 51, Karl Wachholz Verlag, 1967). 228 s.

Fra et dansk synspunkt er det en begivenhed af interesse, at der ved Kiels Universitet forlægges en »dissertation« over et nordisk emne. De nordiske kirkers udvikling fra de første spor af missionsforsøg i 600-tallet til det svenske ærkesædes oprettelse i 1164 er et omfattende emne, hvis sammenhængende behandling umuligt på alle punkter kan få karakter af original forskning. Hvad den foreliggende afhandling præsenterer, er da også principielt en sammenstilling af de overordentlig mange enkeltbidrag til emnet. Forfatteren når ad denne vej til syntetiserende konklusioner, som punktundersøgelserne ikke en-

keltvis har medført, ligesom han i diskussionen af enkeltheder fremsætter mange interessante synspunkter på tidligere behandlede spørgsmål.

Nærværende anmelder har andetsteds i dette tidsskrift søgt at påvise det frugtbare i Wolfgang Seegrüns resultater vedrørende kong Niels' tid. I betragtning af, at forfatteren i det hele taget synes at yde sit bedste i den kritiske gennemgang af enkeltspørgsmål, skal den bemærkning ikke tilbageholdes, at polemikken mod andre forskere i en række tilfælde forekommer lovlig summarisk. Således fejles den svenske historiker Sven Ulric Palme af bordet i en enkelt note med et sarkastisk »So geht es nun wirklich nicht!«. Så let går det vel næppe an at affeje en anset professors argumentation. I det hele taget resulterer forsøget på at behandle et så omfattende stof i en bog af beskedent størrelse her og der i en direkte overfladisk behandling af komplicerede emner. Eksempelvis ser forfatteren et for pavestolen væsentligt incitament til oprettelsen af et selvstændigt dansk ærkesæde i Knud den Helliges sandt kristelige regime, som tilmed antages at have haft en pavelegitim formaning til forbillede. Forfatterens kilder til skildringen af Knud den Hellige viser sig at være Ailnoths hagiografi og Saxos helt sekundære og tendentiøse skildring. Det er for enkelt at behandle Knud efter disse unuancerede, berettende kilder; en granskning af nyere synspunkter på denne konges vilde føre til mere forfinede problemstillinger, men naturligvis også kræve tid og plads.

Så komprimeret som afhandlingen nu foreligger, undgås det ikke, at synteserne punktvis forekommer svagt funderede, hvilket er så meget mere at beklage, som de er af en så kategorisk karakter, at de vil kunne ægge

til megen diskussion. Grundholdningen hos forfatteren synes at være den, at pavestolen havde et højt og ideelt sigte med oprettelsen af de selvstændige nordiske kirker, nemlig etableringen af en retsstat under en legitim konges og kirkens ledelse, samt inddragelsen af de nordiske riger i et civiliseret samfund af hinanden respekterende europæiske stater. I konsekvens heraf afvises enhver lav tankegang om politiske motiver hos kurien i retning af at ønske en stærk selvstændig kirke og stat i ryggen på det tyske rige. Roms linje blev ifølge forfatteren en succes, idet pavelig støtte, især i Danmark, førte til etableringen af et stærkt kongedømme, som her i 1170 indså nødvendigheden af at bøje knæ for kirken og samarbejde med denne til landets bedste.

Konkluderende vurderinger af denne art kan til dels være skønssager. Det kan dog næppe være en urimelig indvending, at frigørelsen af den lundensiske kirkeprovinc uanset pavelige motiver, om hvilke naturligvis ingen kilder oplyser hverken det ene eller det andet, de facto indebar en væsentlig politisk svækkelse for kejser og kirke i Tyskland. Ligeledes må det fastholdes, at begrænsningen af en undersøgelse til studiet af én faktor i udviklingen (her den pavelige politik) ikke berettiger til at gøre denne faktor til den afgørende i alle kausale forklaringer.

Helge Paludan

Andrea Boockmann: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 62, Karl Wachholz Verlag, 1967). 216 s.

For en moderne middelalderforskning, der ser et formål i at studere ikke alene personer og sociale grupper i deres indbyrdes modsætningsforhold, men også hele samfundet som fungerende størrelse, er det en højst bemærkelsesværdig kendsgerning, at en vigtig samfundsinstitution, retsudøvelsen, i middelalderen var delt mellem verdslige og gejstlige instanser. Kirken, der principielt var uafhængig af denne verdens verdslige herrer, havde i alle Europas kristne lande adgang til selvstændigt at fælde dom over samfundets medlemmer. Hvor gik grænserne mellem de to forskellige øvrighedsmagters domæne? Kunne et samfund fungere under et sådant system? Eller var der indbygget så mange konfliktmuligheder i dette, at retssamfundet blev en illusion? Det er nærliggende at stille spørgsmål af denne art, for det første fordi besvarelsen af dem kan sige noget væsentligt om det særlige ved middelaldersamfundet; for det andet fordi det middelalderlige retsvæsen har afsat så tilpas mange kilder, at det er principielt muligt at få spørgsmålene besvaret.

Den foreliggende »dissertation« handler det middelalderlige retsvæsen i Slesvig stift; dog ikke, som titlen lader formode, i dets fulde omfang, men alene den jurisdiktion, som udøvedes af kirkelige domstole. Afhandlingen er således såvel tematisk som geografisk snævert afgrænset. Den geografiske begrænsning til Slesvig stift forekommer rimelig. For det første fordi det kan være en frugtbar fremgangsmåde at behandle et universelt emne lokalt; for det andet fordi det af kirkeretsspecialisten Troels Dahlerups arbejder klart er fremgået, at der var meget betydelige forskelle mellem de administrative ordninger i middelalderens danske stifter. En

fremstilling af forholdene i Slesvig er da ønskelig allerede af den grund, at dette stift endnu ikke er beskrevet af Dahlerup. Begrænsningen af emnet til alene at omhandle kirkens domstole hænger sammen med forfatterindens erklærede ønske om at arbejde i fortsættelse af en mere end 50-årig tysk tradition, som har medført, at de kirkeretslige forhold i snart hvert eneste tysk stift foreligger beskrevet. I denne forskerskoles arbejder undersøges de kirkelige institutioner indefra, i deres forhold til hinanden, medens berøringen med verdslige institutioner bliver et mindre centralt anliggende. I en afhandling som den foreliggende vil dette sige, at det ikke har forfatterindens centrale interesse, at afgrænsningen til den verdslige verden var et spørgsmål om kirkens forhold til herredsting, til herremand, sønderjyske hertuger og danske konger, med andre ord et spørgsmål om politik. Dette må konstateres og kan fra et politisk-historisk synspunkt beklages, fordi betydningsfulde forskningsresultater i form af mere perspektiv i forståelsen af mange situationer i århundreders sønderjyske politik ikke indhøstes til trods for, at de kommer inden for synsvidde.

Som afhandlingen er anlagt, ligger dens konklusioner på det kirkeretslige plan. I denne snævrere sammenhæng er mange af dens resultater af betydning for dansk middelalderhistorie. Dog skal det ikke skjules, at en tysk doktorafhandling ikke må mødes med de forventninger, der kan næres til en dansk; man må ikke vente i samme udstrækning at få forelagt nye forskningsresultater. Den foreliggende bog rummer en gennemgang af emnet, men indskrænker sig i flere forbindelser til at gengive andres forskning og synspunkter. I forbindelse med behandlingen af bispens

jurisdiktion i sager, der ikke hørte under kirkeretten, er der således på Jyske Lovs ejendommelige institution »bispen og de otte bedste bygdemænd« ofret et kapitel, som næsten udelukkende refererer Poul Johannes Jørgensens anskuelser om emnet. Undersøgelsen af et hovedproblem som spørgsmålet om den kanoniske rets gyldighed i Slesvig stift konkluderes i et ordret citat af Niels Knud Andersen, til hvis synspunkter forfatterinden slutter sig.

Originale anskuelser forekommer dog i høj grad. Det overalt i kristenheden kendte problem, at både biskop og provster (ærkediakoner) havde jurisdiktion, eksisterede også i Slesvig, men den indbyrdes rivalisering synes at have været usædvanlig ringe, idet stiftets 7 provster, der alle var højtstående medlemmer af domkapitlet, så deres fordel i at samarbejde med bisperne. Provstierne var noget anderledes organiseret end i andre danske stifter, hvilket bringer forfatterinden til at antage et nordtysk forbillede for organisationen. Forsigtigt bemærkes dog tillige, at bispedømmernes organisation i Danmark var så differentieret, at det er hasarderet at slutte noget sikkert af det konstaterede forhold. En dansk anmelder konstaterer med anerkendelse en tysk forskers nøgternhed i det altid ømfindtlige spørgsmål om indflydelse fra nord eller syd.

Et hovedtræk ved fremstillingen er sammenligningerne med kirkeretslige forhold i Tyskland, et emne, hvori forfatterinden er overordentlig kyn- dig. Hovedresultatet af den komparative analyse er, at de gejstlige domstole havde en mere beskedent betydning end i Tyskland, hvor de blomstrede takket være den såkaldte »frivillige jurisdiktion«, det vil sige den omstændighed, at folk, navnlig i ejen-

domssager, søgte en kirkelig domstol, selv om en verdslig kunne være benyttet. Af noget sådant findes næsten ingen spor i Slesvig stift; herredsting og hertugens ting var klart førende. Afhandlingens værdifuldeste enkeltheder turde være forfatterindens på bl. a. egne arkivstudier støttede redegørelse for prælaternes embedsførelse. Provsterne synes ofte at have forsømt pligten til en årlig personlig visitats i hvert sogn. Visitatsen fandt nok sted, men foregik i tiden op imod Reformationen i voksende omfang ved lavgejstlige vikarer. Når det antydes, at dette forhold er forklaringen på provstejurisdiktionens aftagende betydning og vel i sidste instans på Reformationens gennemslagskraft, berøres et metodisk spørgsmål, som det må være rimeligt at rejse i forbindelse med en afhandling af denne art: Bør forklaringen på retslige fænomener søges alene eller hovedsagelig inden for den retslige sfære? Kan til eksempel nye åndelige strømninger eller dybtgående forandringer i samfundsstrukturen ikke fuldt så vel anføres som årsager til et ændret kirkeligt retsvæsen?

Biskoppens dømmende myndighed delegeredes, som det var gængs i senmiddelalderen, også i Slesvig stift til en særlig biskoppelig tjenestemand, officialen, der i modsætning til provsterne var afsættelig. Embedet synes dog først indført i begyndelsen af 1400-tallet, medens det ellers i såvel tyske som danske bispedømmer dukker op kort før år 1300. Det for hele bogen centrale kapitel om officialatet i Slesvig konkluderes i den konstatering, at Slesvig ene af alle danske bispedømmer på dette punkt fulgte et nordtysk mønster. I Danmark opererede man sædvanligvis med en generalofficial med underordnede lokalofficialer; i Tyskland med en »*officialis curiae*«, der sad inde med al bis-

pelig jurisdiktion i stiftet. Forfatterinden synes imidlertid i denne forbindelse at argumentere på trods af sine egne præmisser. At den slesvigske ordning var noget særligt i den lundsiske kirkeprovincs kan være rigtigt, selv om der også i Roskilde stift kun fandtes een official med fuld jurisdiktion. Det rimeligste må imidlertid da være at tale ikke om noget særligt dansk eller særligt tysk, men om noget specielt slesvigsk; thi ejendommeligt er det dog for det første, at officialatet indføres langt senere her end mod nord og syd. Hertil kommer imidlertid, at forfatterinden tidligere har påvist (p. 131), at der i Tønning faktisk fandtes biskoppelige lokalofficialer; der var blot ikke tale om gejstlige, men om lokale bagere og skræddere, hvilket er en enestående afvigelse fra normale kirkeretslige forhold. En tilsvarende forekom der ved, at een og samme person kunne være official, bispens generalvikar og ærkediakon i domkapitlet. Afvigelserne fra normal kirkeretslig praksis i Nordtyskland synes da i hvert fald lige så iøjnefaldende som lighederne dermed. En forklaring kunne være, at det i det lille bispedømme var upraktisk at betjene sig af hele det kanoniske apparat; efter behov sloges i stedet flere embedsfunktioner sammen, og de mindre overlodes endog til lokale borgere.

Bogens sidste afsnit behandler kapitlets og biskoppens birkeret og kirkens gods. Her dømte de kirkelige domstole helt til Reformationen også i sager, der hørte under verdslig ret. Denne domsret anfægtedes dog i større sager stedse af hertugerne, og i realiteten begrænsedes den derfor, da bisperne i 14.-15. århundrede blev føjelige hertugelige lensmænd. Birkeretten var opstået i det 12. århundrede som en frugt af kongelige og her-

tugelige privilegier. En ejendommelig selvmodsigelse hos forfatterinden må i denne forbindelse anholdes. P. 137 hævdes det, at allerede Knud den Hellige gav kirken jurisdiktion over egne undersåtter. P. 158 derimod oplyses (korrekt), at de første kirkelige domstole træffes under kong Niels, hvor der dog endnu er tale om jurisdiktion over gejstlige. Denne besynderlige fejltagelse er årsag til, at domkapitlets birkeret hævdes at indtræde i 1000-tallet og bispens først ca. 100 år senere.

Sligt er dog en undtagelse. I øvrigt imponerer forfatterinden ved sin store belæsthed i både tysk og dansk litteratur, og hendes bog rummer et uomgængeligt materiale for al fremtidig forskning i middelalderlige danske retsforhold.

Helge Paludan

Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700. (Søhistoriske Skrifter, VI, udgivet af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1967). 210 s.

I et par indledende kapitler skildrer søfartshistorikeren, lektor Barfod den geografiske og klimatiske baggrund for den dansk-norske skibsfart og de forudsætninger, man i 1600-tallet havde for at navigere: søkort, måleinstrumenter, fyrvæsenet. Dernæst følger en gennemgang af forhold vedrørende den dansk-norske handelsflåde, målangivelser, skibsstørrelser og skibstyper, ind- og udløb af skibe og handelsflådens størrelse for de forskellige byer og områder. De mange oplysninger og tabeller bygger på en systematisk gennemgang af periodens toldlister for danske, norske og slesvigske byer. Desværre er materialet i mange tilfælde temmelig ufuldstæn-

dig, og opstillingerne må bære præg deraf. Særlig mærkbart bliver det, når forfatteren opstiller tabeller over *udviklingen* inden for handelsflåden, væksten i skibsfart og tonnage.

Efter denne oversigt over handelsflåderne følger en række kapitler om skibsmaterialer, skibsnavne, skippere og redere samt et sammenfattende kapitel om skibsfarten i perioden, dens totaltal og opgaver. Til sidst bringes en række tabeller og et udførligt register.

Det store og spredte stof er ikke altid lige klart ordnet; kapitlerne kan indeholde mere, end overskriften angiver, og opstillingerne er ikke altid konsekvente. Barfods bog samler dog et stort, usammenhængende og desværre også ufuldstændigt materiale. De vundne resultater må sikkert i flere tilfælde benyttes med varsomhed; de giver dog visse holdepunkter for en bedømmelse af mange forhold inden for den dansk-norske søtransport i 1600-tallets anden halvdel.

Ole Degn

Johan Thomas Lundbye: Et år af mit liv. Udgivet af Mogens Lebech. (Foreningen for Boghåndværk, Nyt Nordisk Forlag, 1967). 174 s.

Maleren Lundbyes »dagbog« 1842–43 har været kendt længe. Brudstykker af den har været offentliggjort, Karl Madsen har benyttet den i sin biografi af Lundbye, og Ib Ostenfeld havde den som hovedkilde for sin disputats i 1937 om det manio-depressive hos Lundbye.

Udgivelsen i helhed er imidlertid velmotiveret. For kunsthistorikeren er der næppe mere at hente end allerede sket er; men den giver den historisk interesserede læser et følt og levende genrebillede af efterromantikens

ungdom, af idealer og levevis – herunder også af kunstnervilkår. Der er oplysninger om rejselev i Danmark, om Grundtvigs indflydelse, om en række af tidens kunstnere. Alt er det dog set gennem Lundbys øjne, idet dagbogen mere er en samling refleksioner over oplevelser end konkrete dagbogsoplysninger.

Bogen – på grund af den brede kolumne noget besværlig at læse – er illustreret med en række af Lundbys skitser. Mogens Lebech har skrevet en udmærket introduktion.

Vagn Dybdahl

Interims instruction for felttjenesten 1805. (Forlaget ZAC, fotografisk optrykt 1967). 54 s. – Kort beskrivelse af de nye befæstningsanlæg ved København, 1889. (Forlaget ZAC, fotografisk optrykt 1967). 13 s. og 3 planer. H. Frobenius: Københavns nye befæstningsanlæg. (Oversat fra »Jahrbuch für die deutsche Armee und Marine« 1849; Forlaget ZAC, 1967). 40 s. og 1 plan. – Chr. V. Bruun: Danske uniformer. Første samling. 1837. (Forlaget ZAC, fotografisk optrykt 1967). 201 s.

Nogle militærhistoriske kilder er her udgivet i fotografisk optryk. Felttjenesteinstruktionen har mest kuriositetens interesse; det er kun de færreste, der dyrker militærhistorien så detaljeret, at den kommer ind i billedet, og de, der gør det, vil alligevel have adgang til den. I øvrigt er den ganske oplysende, men det kræver en del baggrund for at kunne udnytte den. Beskrivelsen af Københavns befæstning, af Ingeniørkorpset udarbejdet til fortrolig brug, er derimod af betyde-

lig almen værdi – ikke fordi den rummer ukendte oplysninger; men den giver en kort og klar beskrivelse af fæstningssystemet ledsaget af gode planer. I undervisningen vil den ofte kunne anvendes med fordel. Den vil med udbytte kunne suppleres med Frobenius' beskrivelse, der første gang fremkom som en artikel i »Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine« i 1894 og indtil nu har været den mest oplysende artikel om fæstningen. Den tyske beskrivelse, der forbløffede samtiden ved sin korrekthed og detaljerighed, er på flere punkter mere indgående end den danske og giver vel også et bedre indtryk af hele fæstningsanlæggets idé og plan.

Bruuns pragtfulde uniformsværk vil ofte kunne komme til nytte. I nyudgaven er farverne ikke gengivet, men i det tredje bind, der skal slutte samlingen, beskrives uniformernes farver. Det første bind gengiver 93 uniformer – der var jo endnu uniformer for hvert regiment. Bogen slutter med nogle oplysninger om gradsbetegnelser m. m.

Vagn Dybdahl

Gerd Callesen. Sozialdemokratie und Köllerpolitik. Ein Briefwechsel zwischen führenden deutschen und dänischen Sozialdemokraten zur Frage der Nationalitätenpolitik in Nordschleswig in den Jahren 1898 und 1899. Zeitschrift der Gesellschaft für schl.-holst. Geschichte. Band 92 (1967), s. 129–54.

I dette års bind af Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte har cand. phil. Gerd Callesen, Åbenrå, offentliggjort en interessant brevveksling mellem danske og tyske socialdemokratiske ledere fra

1898 og 1899. Brevene har forbindelse med det tyske socialdemokratis støtte til Gustav Johannsens interpellation i den tyske rigsdag om udvisningerne fra Nordlesvig under Köllerpolitikken.

Det har været kendt, men ikke særlig påagtet, at det danske socialdemokrati tog initiativet til en ganske kraftig protestbevægelse mod Köllerpolitikken i efteråret 1898. Der blev afholdt fire store møder i København med angiveligt mere end 8.000 deltagere, hvorfra der rettedes en appel til den tyske nation. Også den tyske socialdemokratiske forening i København, Vorwärts, holdt protestmøder, og rundt i landet samledes danske socialdemokrater til lignende manifestationer. Man kender møder i Århus, Ålborg, Esbjerg, Odense, Grenå, Børgense og på Samsø.

Samtidig opfordrede H. P. Hanssen det danske socialdemokrati til at formå det tyske søsterparti til at støtte det danske modstød i Berlin, og socialdemokratis formand, P. Knudsen, trådte i forbindelse med Liebknecht. På denne måde formidledes oplysninger om situationen i Nordlesvig til det tyske socialdemokrati, og et samarbejde etableredes mellem Liebknecht og Gustav Johannsen i Berlin om interpellationen i rigsdagen.

Den offentliggjorte brevveksling belyser denne situation og afslører interessante detaljer i den. Enkelte af brevene offentliggjordes allerede i samtiden i Socialdemokraten, men de fleste er fremdraget af Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv i København. P. Knudsens breve til Liebknecht er – med en enkelt undtagelse – gengivet efter de danske koncepter. De er medtaget i den originale danske form med en tysk oversættelse i noterne.

Til brevvekslingen mellem Knudsen og Liebknecht slutter sig et par breve

til P. Knudsen fra Valdemar Frederiksen og Gustav Johannsen.

H. P. Clausen

Hans Bendix: Troskyldigt forår. (Gyldendal, 1967). 221 s.

Tegneren Hans Bendix' erindringer – i hvert fald det nu udsendte – dækker barndom og ungdom frem til ca. 1918. Der siges kun lidt om store personligheder og afgørende, offentlige begivenheder. Set fra historiens synspunkt skal de da vurderes ud fra, hvad de beretter om dagligdagen. Hans Bendix voksede op i et nogenlunde velstående forretningsmiljø – faderen var en kendt manufakturhandler på Østergade i København. Bortset fra individuelle træk i skole- og familielivet, og de er meget, undertiden ustyrligt morsomt fortalte, er det en typisk højerestandskreds, der skildres både i dagligdagen og ved festlige lejligheder. Hvad der berettes af nyt er kun småtræk; noget flimrende er det også, og forfatteren har øjensynligt ikke noget særligt veludviklet talent for at give et mere systematisk tidsbillede, eller også har han ikke ønsket det. Bogen er væsentligst et bidrag til personen Hans Bendix' historie; undertiden fristes man til at formode: et bidrag til H. B.'s historie, som han gerne havde set den oplevet.

Vagn Dybdahl

Jens Winther (red.): Det frie slag – udvalgte artikler af redaktør Anders Vigen. (Berlingske Forlag, 1967). 265 s.

Efter en prisværdig sikker og god introduktion om Vigens liv og journalistik bringes en række lederartikler, samlede om emner. Der startes med kampagnen i »København« mod de

vestindiske øers salg og med de velkendte angreb på »Parvus« og socialdemokraterne for deres forbindelse med ham. De øvrige emner vedrører navnlig dels forsvarssagen, dels den konservative politik i 1920'erne og -30'erne. Endelig sluttes med Vigens artikler om retsopgøret efter besættelsen. Som et post scriptum følger et par aldeles charmerende artikler, der viser Vigen som havemand.

Vagn Dybdahl

Peder Tabor: Situationer og profiler. Erindringer om begivenheder og mennesker. (Fremad, 1967). 173 s.

Peder Tabor er en fornem skribent, som det er en nydelse at læse. Det er beklageligt, at han er så reserveret, at han tier med meget, han som Social-Demokratens redaktør må vide besked om, eller at han i hvert fald ikke har valgt emner, som han kunne fortælle mere nyt om. Bogen består af 10 løststående afsnit; de tre behandler dansk politik: Staunings Lund-tale, baggrunden for 19. januar-erklæringen 1940 og krisen omkring Knud Kristensens afgang i 1947 og dannelse af det første ministerium Hedtoft. Bortset fra enkelte bemærkninger fra de implicerede, bringes der ikke nyt her. Fire artikler behandler episoder fra besættelsestiden; her gives det bedste i bogen dels i form af en brillant analyse af Harald Bergstedt, dels i en portrætskitse af H. P. Sørensen. Afsnit om Skjoldborg og Jørgen Nielsen uddyber forståelsen af de to digtere – her er det netop også Tabors erindringer, som danner grundlaget. Et stykke om Andelsbankens krak giver noget om Steinckes stilling over for spørgsmålet om retsforfølgelse mod bankens ledelse.

Vagn Dybdahl

Ebbe Munck: Døren til den frie verden. Erindringer 1939–1945. (Gyldendal, 1967). 269 s.

Ebbe Munck indleder selv sin bog med den bemærkning, at læseren forhåbentlig hurtigt vil erfare, at bogen ikke gør krav på at være historieskrivning. Dernæst minder han om, at hans dagbog fra 2. verdenskrig i en årrække har været til disposition for historikere gennem aflevering til Rigsarkivet. Dette er rigtigt, og det må erkendes, at om større og mere væsentlige forhold bringer disse erindringer ikke noget, som ikke er kendt, navnlig fra Jørgen Hæstrups bøger. Alligevel forekommer udgivelsen fuldt berettiget.

Erindringerne giver en række nye enkeltheder både om begivenheder og personer. Dette har naturligvis sin værdi. Mere betydningsfuldt, og hvad Hæstrup ikke har opholdt sig ved, er dog det indblik, bogen giver i Ebbe Muncks forudsætninger for at indtage den centrale position som modstandsbevægelsens »gesandt«, kontaktsmand, administrator m. m. i Stockholm, herunder også de personlige egenskaber, der var nødvendige. Det var bl. a. evne til at opnå fortrolighed hos vidt forskellige mennesker, kundskaber, mæglertalent, mod og beskedenhed. Det er formentlig også et udslag af disse evner og egenskaber, som gør, at de kun højst indirekte fremgår af teksten.

Teksten er rent kronologisk, og da der tilmed hverken er indholdsfortegnelse eller sagregister, bliver bogen noget vanskelig at benytte, når man vil følge en bestemt sag. Påfaldende er det også, at mens der stadig søges givet den almindelige baggrund i den danske udvikling, mangler der ofte baggrund for de forskellige personer, som pludselig optræder på arenaen.

Der er i det hele sikkert en del, der burde have været uddybet, når bogen, som den gør, henvender sig til en videre kreds uden for fagfolkenes kreds.

Vagn Dybdahl

Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. (Gyldendal, 1967). 502 s.

Leni Yahils bog er oprindelig skrevet på hebraisk, et disputatsarbejde fra det israelske universitet i Jerusalem. Den har et dobbelt emne: den jødiske befolkningsgruppe og den skæbne, der truede og endelig traf den natten mellem 1. og 2. oktober 1943.

Om de danske jøders historie før 2. verdenskrig fortælles kort i 1. kapitel, og de dukker så først frem igen i 6. kapitel under krisen i september 1943. I de første besættelsesår indtog jøderne nemlig ingen særstilling i Danmark, undtagen for så vidt som man næppe i nogen anden befolkningsgruppe fandt en så urokkelig loyalitet over for forhandlingspolitikken. Devisen var ikke at provokere det bestialske nazistiske regime, ikke ved modstandsaktivitet, ja ikke engang ved flugt ud af landet. Det mosaiske trosfund satte al sin lid til den danske regeringsevne til at beskytte sig, og bogens første hovedpunkt er, hvordan dette lykkedes så længe, først og fremmest takket være den danske opfattelse af jødernes ukrænkelighed og ligeberettigelse som et sine qua non for forhandlingspolitikken.

Mest opsigtsvækkende er forfatterens overbevisende dokumentation af, at Østre Landsrets frifindelse af Werner Best i 1949 for at have taget initiativet til aktionen mod jøderne hvilede på forkerte præmisser. Ved fremdragelse af nyt dokumentmateriale fra Auswärtiges Amt og andre tyske myndigheders arkiver påviser hun, at der

ikke forelå nogen beslutning om jødeaktion, før sagen blev taget op på grundlag af Bests omstridte telegram nr. 1032 af 8. sept. 1943, og at den beråbte advarsel til Best først tilgik ham den 16. eller 17., ikke den 7. eller 8. september. Herved anser hun også teorien om telegrammet som en camoufleret argumentation mod jøde-deportation som bortfaldet og forklarer Bests brud med sin hidtidige forståelsespolitik ved at henvise til hans bestræbelser for at få stillet en tysk politistyrke til rådighed, hvad han netop søgte at fremskynde i det famøse telegram. Om denne forklaring er fyldestgørende, lader sig dog nok endnu diskutere.

I de sidste kapitler følger vi de mislykkede afværgeforsøg, advarslerne og flugten til Sverige, der blev den lykkelige udgang for hovedparten af de ca. 6.500 personer, aktionen var rettet imod. Kun ca. 475 faldt i tyskernes hænder og bragtes til koncentrationslejren Theresienstadt, hvor et halvt hundrede omkom. I alt androg de danske jøders ofre det helt enestående lave tal 1,6 %, og dette har vakt den opmærksomhed ude i verden og ikke mindst i Israel, som er den umiddelbare foranledning til bogen. Enkelte misforståelser af danske forhold er vel uundgåelige i en udenlandsk forfatters arbejde; men de skæmmer kun udenværkerne og er ikke af synderlig konsekvens for de væsentlige teorier. I sin kerne rummer bogen et vægtigt bidrag til besættelsestidens historie.

Henning Poulsen

Oluf Pedersen: Erindringer. Fra nimanndsudvalg og trekantregering. (G. E. C. Gad, 1967). 173 sider.

Temaet i fhv. fiskeriminister Oluf Pedersens erindringer anslås allerede i forordet, hvori han om sin tid som

minister 1957–60 skriver: »Og jeg oplevede nogle gode dage som en af rigets store. Med et arbejde, som jeg var glad for, og som jeg havde forberedt mig til. – Følgen blev da også, hvad enhver kan se i dag, et sporskifte i dansk politik.« Forfatteren synes at tillægge sig selv den største historiske betydning; men han leverer i sin bog ikke de fornødne præmisser for denne antagelse, som vel heller ikke er korrekt, når man ser bort fra ministeriets Hedtofts afgang efter den såkaldte »smørstorm« i 1950 og faser under trekantregeringens dannelse i 1957.

I en løs og springende stil beretter forfatteren om sin ungdom og uddannelse og om sine år i Radikal Ungdom, som han brød med, fordi han ikke fandt de radikale trofaste nok mod de grundskyldstanker, som ifølge Oluf Pedersens instinkt er de eneste rette bærere af en politisk ideologi. Hvad han beretter om besættelsestiden og efterkrigsårene er i alt væsentligt kendt fra andre bøger, bl. a. Oluf Pedersens egen om nimandsudvalget. I det hele taget bringer bogen ikke meget nyt. Den tegner et billede af sin forfatter som en ikke særlig stringent tænkende politiker, men i besiddelse af en vis taktisk sans og politisk tæft. Det demokratiske sindelag og den samfølelse med småkårsfolk, som han giver udtryk for, virker ægte.

Tage Kaarsted

Årbog for dansk skolehistorie 1967.
(Selskabet for dansk Skolehistorie,
adr. amanuensis Ingrid Markussen,
Solbjergsvinget 3, Birkerød). 152 s.

Med denne årbog har en ny historisk årspublikation set dagens lys, og med årbogen præsenterer sig også for før-

ste gang det skolehistoriske selskab, som blev stiftet i november 1966.

Selskabet skal arbejde for at udbrede kendskabet til og interessen for skolehistorie og virke for forskning inden for dette område og for at indsamle og bevare skolehistoriske kilder. I selskabets love fastsættes det, at der skal være et vist arbejdsfællesskab med Institut for skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole; egentlig hedder det Institut for dansk skolehistorie, ligesom foreningen og årbogen også har dansk med i navnet, skønt det ikke er nærliggende at se grunden til denne afgrænsning. Instituttet blev oprettet i 1965 og forestås af professor, dr. phil. Roar Skovmand; til instituttet er knyttet en amanuensis og en kandidatstipendiat. Af en beretning i årbogen fremgår, at man på instituttet særligt er beskæftiget med en undersøgelse af landsbyskolens historie i perioden ca. 1880–1910, som skal ses »nedefra, ikke fra myndighedernes eller lovgivningens side, men i dens funktion i landsbysamfundene«.

Netop vigtigheden af at søge sikret kildematerialet til den forsvindende landsbyskoles historie er understreget i Roar Skovmands indledende artikel i årbogen: Skolehistorien – et forsømt område. Artiklen peger også meget rigtigt på det nødvendige i, at man tillige sætter ind på at bevare arkivalier fra den frie skole og fra de mange private realskoler. I sin optakt går Roar Skovmand tillige ind på, at studiet af skolens historie i det hele taget har været forsømt. Det er der selvfølgelig også mange andre sider af historien, der er; men nu vil der uden tvivl komme en vældig stimulans for skolehistorien gennem selskabet, instituttet og årsskriftet.

I den første årbog er en del af stoffet på kanten af det skolehistoriske.

Der tænkes her på nogle artikler om forskellige sider af Grundtvigs pædagogiske tanker, som naturligvis vil høre hjemme her, men som på den anden side næppe giver det, som man særligt vil have frem. Mere i overensstemmelse med programmet virker en afhandling af adjunkt Vagn Skovgaard-Petersen om »Den politiske drøftelse af forbindelsen mellem almueskolen og den lærde skole« frem til 1903-loven.

Årbogen slutter med anmeldelser af de senere års litteratur samt en bibliografi over skolehistorie fra 1966, en rubrik, som tilsyneladende er tænkt fortsat i de kommende år. Forhåbentlig vil både forfattere og abonnenter slutte op om årbogen.

Vagn Dybdahl

Auktionsprotokol over Søren Kierkegaards bogsamling. Udgivet af H. P. Rohde. With English Text. (Det kongelige Bibliotek, 1967). LXXXII + 184 s.

En bogsamling kan sige meget om sin ejer. Dette gælder måske ikke mindst, når denne er en så særpræget personlighed som Søren Kierkegaard. Derfor er det af værdi, at Det kongelige Bibliotek nu ved forfatteren, cand. mag. H. P. Rohde har udgivet protokollen fra auktionen 8.–10. april 1856 over Kierkegaards efterladte bogsamling. Udgaven indledes med en vægtig afhandling om Kierkegaard som bogsamler, med skildring af hans måde at omgås bøger på, hans sans for bøger, hans forhold til tidens bogbindere.

Da protokollen med to tillæg blot omfatter ca. 2800 titler, synes det klart, at den kun repræsenterer en ribbet bogsamling. Det er da også

lykkedes Rohde på grundlag af boghandlerregninger m. m. at opstille en liste over yderligere godt 100 bøger, som Kierkegaard må have ejet. Som nøgle til det hele tjener tre registre, over forfattere, udgivere og anonyme titler, købere og ejere m. m.

Når Rohde i sin afhandling bestemmer Kierkegaard som den måske største bibliofil blandt danske forfattere (s. XLVI), bør man måske minde om en af Kierkegaards samtidige: Johan Ludvig Heiberg. Som bogæstetiker står han med sin forfinede smag næppe tilbage for nogen.

Ole Degn

Torben Topsøe-Jensen: Ad Hjulspor og Landeveje. (Hasselbach, 1966). 275 s.

Torben Topsøe-Jensen, der er auditør i Ministeriet for offentlige Arbejder, har tidligere i kronikker og tidskriftartikler beskæftiget sig med vej- og færdselshistoriske emner. Han var medarbejder ved Turistforeningens årbog 1964, »Danske Veje«, og i Hørsholms Egns Museums årbog 1964 har han skrevet om »Kongevejen fra Usserød nord for Hirschholm til Helsingør«. Hans nye bog, den første samlede fremstilling af de danske vejes historie fra oldtiden til ca. 1900, påkalder i både titel og form naturligt Hugo Matthiessens navn. I mange henseender slutter den sig også nært til Matthiessens arbejder, selv om forfatteren ikke i så høj grad som denne bygger på primært materiale. Til gengæld har der været fuldt op af trykte kilder at øse af, og det er imponerende i det udmærkede noteapparat at konstatere, hvor vidt Topsøe-Jensen har været omkring for at

hente stof. Rigsarkivet har dog også ydet sit; men det er et spørgsmål, om der ikke tillige i landsarkiverne, f. eks. i tingbøgerne, havde været noget at hente – selv om det må erkendes, at disse stadig, særlig med henblik på saglige spørgsmål, er vanskeligt tilgængelige.

Foruden vejenes anlægshistorie, der kan følges helt tilbage til oldtiden, og deres administrationshistorie, hvis første træk findes i de middelalderlige landskabslove, behandler Topsøe-Jensen livet på vejene – og i øvrigt også på og ved færgeoverfarterne, der er taget med. Der fortælles om rejser og rejseformer (herunder vogne), om kroer, om de ejendommelige, gode kongeveje, der faktisk var forbeholdt kongen og hoffet, om postvæsenet og om jernbanerne – alt i et broget billede af en tilværelse, der var besværlig og undertiden også farlig. Uforsvarlig kørsel og berusede kuske var ikke ukendte fænomener, og der var lovgivet derom. Læssede arbejdsvogne måtte i 1780'ernes København kun køre »fod for fod«, tomme vogne dog i »en liden såkaldt lontetrav«. Når bønderne efter en dag i hovedstaden skulle hjem, så man dem »styrte ravende ud af krostuerne eller beskænkede ligge i vognen« – hvis de ikke stod op i denne og gav »hver med sin pisk den fredelige fodgænger imens de ruller forbi, et vældigt rap over nakken, fordi han ikke ville give så meget, som de forlangte, for at køre med«. Bønderne havde nu heller ingen særlig grund til at være glade for de veje, de kørte på. De af dem, der blev anlagt i slutningen af 18. århundrede, var nemlig blevet til ved deres hoveriarbejde, et hoveri, som de fik lagt oven i, hvad de ellers havde. Og meget nyttede det ikke, at de i en vis udstrækning fik hjælp af

Hirschholm amt gennem en strejke blev forsøgt åbent oprør mod de strenge krav; men kronen klarede sig, og et par bønder, der blev udpeget som ledere, fik meget alvorlige straffe.

Et par småting er under læsningen faldet i øjnene: På side 93 skrives om Christian IV, at han tog kampen op med taterne og »buldrede i et åbent brev fra 1589«. Kongen selv har på dette tidspunkt næppe kæmpet eller buldret særlig meget – han var 12 år gammel. På side 131 sejler biskop Bircherod og hans »kæreste« i 1697 over Store Bælt. Bispens var blevet gift i 1690, og kæreste var en normal betegnelse for kone. Virksund og Hvalpsund (side 137) er ikke begge overfartssteder fra Himmerland til Salling. Det første sund forbinder Himmerland med den halvø, der øst for Salling skærer sig ud i Lovns Bredning. Endelig citeres side 138 kongens åbne brev af 1578, der gav lensmand Ludvig Munk på Ørum i Thy tilladelse til i stedet for en bro, der ikke kunne holde, at indrette færgefart ved det farlige »vej- og vadested mellem Thy og Harsyssel, som kaldes Struer«. Først kongen og nu Topsøe-Jensen forveksler dette sted med Oddesund, over hvilket der viselig ikke med 16. århundredes teknik havde kunnet slås bro. Den lokalitet, der er tale om, er indsnævringen Kilen, nogle kilometer sydligere; men fejlen er altså gammel.

Topsøe-Jensens bog er en værdifuld forøgelse af den kulturhistoriske litteratur, også fordi den viser, at det stadig er muligt at finde emner til monografier af større format, selv om enkelthederne skal søges mange steder. Foruden noteapparatet har bogen et navnerregister og en række gode illustrationer.

Finn H. Lauridsen

Palle Koch: Strøget. Tegninger af Holger Worm. (Gyldendal, 1967).

Litteraturen om Strøget i København er betydelig. Forfatteren nævner selv 37 bøger. Er der plads til flere? Ja, absolut. Emnet er så fascinerende, i hvert fald for alle københavnere, at der skulle være rige muligheder både for nr. 38, 39 og 40; ikke mindst nu, da den berømte strækning gennemgår en vigtig metamorfose som gågade. Men forudsætningen er, at forfatterne med vid og elegance forstår at indfange den specielle københavnske atmosfære. Det kan desværre ikke siges at være lykkedes i denne bog, der er skrevet i en halvgnaven, let irriteret tone. Om vagtparaden hedder det, at »dette folkeyndede optog (er) dog et af de sureste syn, Strøget kan opvise.«! Forfatteren kan heller ikke lide Magasins torv, skønt dette er en virkelig gevinst, hvilket de fleste, der har oplevet Strøget før 1931, vil være enige om. Bogen bringer mange og lange citater, hvoraf nogle er rammende. Derfor ville det have været en gevinst, om forfatteren havde gjort sig den ulejlighed at oplyse, hvor de stammer fra.

Viggo Sjøqvist

Ib Lumholdt: Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne. (Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning. Nr. 5. Kbh. 1967). 171 s.

I dansk stednavneforskning har natur- og marknavnene længe været stedmoderligt behandlet. Marknavnestoffet er kun udgivet for tre områder, Samsø, Bornholm og Sønderjylland; en systematisk marknavnesamling påbegyndtes så sent som i 1958, og det er først i de senere år, at der er kommet større arbejder vedrørende

marknavne, senest cand. mag. Ib Lumholts om natur- og marknavne i Sokkelund herred.

Efter en indledning (kap. 1) med gennemgang af marknavnestudiets korte historie i Danmark og redegørelse for kilder, emnets afgrænsning og metode, behandles først naturnavnene (kap. 2), dernæst marknavnene (kap. 3). Materialet er opstillet i et detaljeret system efter navnenes elementer, indhold m. m. Det muliggør hurtig orientering og viser navnenes muligheder som materiale for arbejde med arkæologisk og historisk topografi, ældre tiders landbrug, håndværk, sociale forhold osv. Nu og da må man dog undre sig over placeringen af et stednavn. I marknavnene findes således en del personbetegnelser, der opdeles i nogle grupper; én af disse er *Håndværk*, hvorunder placeres hyrde, skovfoged og skytte. En anden gruppe er *Mennesker i almindelighed*; herunder placeres bonde, gadehusmand, husmand og falkonermester; denne sidste kunne med samme ret som de førnævnte betegnes som håndværker; men de burde alle have været placeret under tre grupper, der helt er glemte: landbrug, skovbrug og jagt. Under *Benævnelse efter afstamning* står jyde, mens hollænder står under *Mennesker i almindelighed*. På sådanne punkter bør en opdeling være mere konsekvent.

Det følgende kapitel (kap. 4) behandler marknavnenes kontinuitet, med bestemmelse af procenterne for bevarede navne. Disse procenter er forbavsende høje, med en tabsprocent på blot 10,8, cirka halvdelen af den, Chr. Lisse har fundet for Falster (Navnestudier 1, 1960); en konklusion i retning af en afvisning eller ikke afvisning af »Lisse's teori« synes dog skæv; man må regne med svingende procenter for forskellige egne,

afhængig af lokale traditioner, af landbrugsteknisk og social udvikling og – det kan man ikke se bort fra – måske også af kildematerialets beskaffenhed.

Sidste kapitel (kap. 5) bringer nogle slutbemærkninger med træk til en sammenfattende karakteristik af herredets marknavneordforråd og dets brugere, de gamle bønder. Den interessante og værdifulde bog afsluttes med en række kortskitser og et register.

Ole Degn

Mogens Bencard (udg.): Dend Gamle og Navn-Kundig Kiøbstæd Ribe. Korteligen beskrevet af Mads Pedersen Rostoch. (Småskrifter nr. 5, udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, 1967). 89 s.

»Din søde Kierlighed min Digte-Pen har skaaret«, erklærer Mads Pedersen Rostoch i optakten til det store digt til Ribes ære, som udgør hovedparten af hans beskrivelse af den gamle og navnkundige købstad. Dette arbejde blev skrevet senest i 1693 og har fået lov at henligge utrykt siden. Nu er det imidlertid blevet gjort tilgængeligt i en kyndigt introduceret og samvittighedsfuldt kommenteret edition ved Ribes antikvar, magister Mogens Bencard. Da bogtrykkeren tilmed har behandlet den med fin sans for det ydre, er der flere grunde til at komplimentere Historisk Samfund for Ribe Amt med resultatet af dets bestræbelse for at bringe det gamle arbejde frem for en større offentlighed.

Forfatteren var skomagerson fra Ribe, men fik sin gerning andetsteds. Efter teologisk embedseksamen knyttes han 1677 til Sct. Knuds kirke i Odense, og det var her i det fynske, at han skrev sit Ribe-værk. Manu-

skriptet fulgte ham til Middelfart, hvor han 1704 blev sognepræst, og hvor han døde, ni år senere. Siden havnede det i den Thott'ske samling på Det kgl. Bibliotek (Thott 1458,4°).

Værket omfatter foruden den poetiske del en prosaisk, bl. a. med lister over fornemme og vellærde mænd, som i Ribe »haver været fødte eller der gaaet i Skole, eller og betient Bestillinger der i Kircher eller Skolen«. Hertil følger sig i den trykte udgave et noteapparat til oplysning af sprog- og sagforhold i teksten og en introduktion med besked om Rostochs levned og øvrige forfatterskab, der var religiøst orienteret; det omfattede bl. a. *Dend enfoldige Børne-Lærdoms u-svigelige Melk for enfoldige Børne-Christne*, der nåede at komme i 10 oplag.

Til den indledningsvis citerede tilkendegivelse, at beskrivelsen er udsprunget af forfatterens kærlighed til fødebyen på den flade mark, svarer æredigtets begejstrede diktion, der naturligtvis skatter til de herskende konventioner i barok-tiden: »Du Engedronning, du Taarnkroned Aa-Gudinde . . . Du Jyllands Hoved-Ziir«.

Det historiske har med rette en fremskudt plads i beskrivelsen. Forfatteren skuer tilbage over en række af begivenhedsrige århundreder, mod det punkt, hvor tingene taber sig i forhistorisk usikkerhed. Han noterer sig stadens rolle i fædrelandshistorien og glæder sig over dens indsats i dansk ånds og dansk kulturs historie, over de mange store personligheder, der har haft deres gang i de smalle gader. Der er Tavsens, Vedels og Bordingss Ribe, han fremmaner for sit poetiske øje; det er billedet af en by, hvis katedralskole kunne fejre sit 800 års jubilæum et par årtier, før rigets hovedstad kunne lade *sit* løbe af stabelen, han tegner.

Som historisk skildrer er det Rostochs største fortjeneste, at han var tidligt på færde. Terpagers latinske beskrivelse udkom som bekendt først i 1736 – og bevarede i øvrigt sin plads helt frem til udgivelsen (i 1884) af Kinchs tobinds-værk, som fører forløbet op til året for enevældens indførelse.

Rostoch skred imidlertid ikke til værket blot med det »begrænsede« forsat at skrive Ribe købstads historie. Også dens bygninger, dens forskellige næringsveje og dens duft af hø fra marskengene har fået plads i det brogede billede, han ruller op for os; midt i det hæver domkirkens tårne sig, og ind over det ruller fra tid til anden stormfloderne, så man kan »seyle paa Gaderne med Booder og Skuder«.

Aage Jørgensen

Åbenrå Bys Historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. II 1721–1864. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 25. (1967). 247 s.

Ved udarbejdelsen af dette andet bind af Åbenrås historie har arkivar ved det sønderjyske landsarkiv, H. H. Worsøe, trukket en stor del af læsset. Han har på grundlag af arkivar H. Heilesens forarbejder skrevet om tiden fra 1721 til 1814, og han har behandlet den bevægede periode fra 1848 til 1864. Tidsrummet fra Kielerfreden i 1814 til treårskrigen har seminarielektor H. V. Gregersen taget sig af.

Det er altså to kyndige historikere, begge dybt fortrolige med Åbenrå bys historie og med sønderjysk historie i det hele taget, der har ført pennen. Det præger resultatet.

Man kan spørge, om den omfattende opsplnitning af stoffet under de

faste hovedrubrikker, der går igen i de enkelte perioder, ikke gør det lidt svært for læseren at se linien i skiltringen af byens udvikling. På den anden side gør det bogen overskuelig og let at orientere sig i, når man vil finde frem til konkrete oplysninger, som bogen vrimer med.

Man får grundig besked om byens forfatning og styre, om finanserne, kirke- og skolevæsenet, befolkningens sociale og erhvervmæssige sammensætning, dagligliv i staden etc. Dertil præsenteres i korte skitser de mere fremtrædende borgere, som har gjort sig gældende i de forskellige perioder.

Navnlig vil man naturligtvis i dette bind hefte sig ved behandlingen af den tiltagende politiske spænding med dens nationale og liberale komponenter. De to forfattere har her som overalt i bogen løst opgaven på forbilledlig måde.

Det skal siges, at de gennem Gottlieb Japsens centrale undersøgelser af Åbenrås søfart, af den tidligere liberale bevægelse i byen og dens nationale udvikling fra 1814–48 har haft et solidt grundlag at bygge på. Det er naturligtvis og heldigtvis udnyttet, uden at det dog har bundet forfatterne stærkere, end at deres bidrag til bogen er blevet væsentlige og selvstændige bidrag til den sønderjyske historie.

Hertil skal føjes virkningen af et godt illustrationsmateriale og af en fin udnyttelse af samtidige iagttageres beskrivelse af Åbenrå. Alt tyder på, at vi, når det tredje og afsluttende bind foreligger ad åre, vil have fået en byhistorie, som kan hævde sig blandt de bedste.

H. P. Clausen

Manfred Jessen-Klingenberg: Eidersted 1713–1865. Landschaft und Landesherrschaft in königlich-ab-

solutistischer Zeit. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 53, Karl Wachholtz Verlag, 1967). 187 s.

Eidersted, i det sydvestlige Slesvig, var et af de landskaber, som i enevældperioden formåede at bevare et ret omfattende lokalt selvstyre.

Forfatteren har skildret bestræbelserne for at opretholde dette i kamp mod de uniformerede tendenser, der udgik fra regeringen i København. Han er gået systematisk til værks. Først skildres privilegierne i deres helhed, dernæst i enkeltheder, og de gennemgås kronologisk for hver enkelt gren. I bogens andet afsnit følges udviklingen af landskabsforfatningen. Bogen repræsenterer et meget grundigt og værdifuldt arbejde. Det er først og fremmest af lokalhistorisk interesse, men det illustrerer også den danske enevældes problematik fra en usædvanlig synsvinkel. I bedømmelsen af de dansk-tyske modsætninger viser forfatteren megen skønsomhed.

Troels Fink

Naturforskeren, apoteker på St. Croix Peder Eggert Benzons efterladte dagbøger og breve (1816-1840) med indledning og noter ved Aage Schæffer. (Theriaca. Samlinger til farmaciens og medicinens historie XII, 1967). 380 s.

Skriftrækken *Theriaca*, som Dansk farmacihistorisk Selskab har udsendt siden 1956, rummer en række værdifulde bidrag til farmaciens og apotekervæsenets historie. Udgivelsesområdet rækker dog også til de nær tilknyttede naturfags historie og til kultur- og personalhistorien. Selskabets

nyeste publikation, apoteker P. E. Benzons breve og dagbøger, er et udmærket eksempel på, hvorledes næsten samtlige disse formål kan forenes.

Benzon, der var præstesøn fra Lolland, og farmaceut fra 1814, rejste i 1816 til St. Croix, hvor han blev bestyrer af en apotekerforretning, ejet af lægen P. E. W. Schlegel. I 1823 købte han apoteket, og tre år senere fik han et 10-årigt begrænset privilegium, som blev fornyet 1836, nu uden begrænsninger (disse havde bestået i lægernes fortsatte ret til at forsyne deres patienter med medicin). Benzon, hvis helbred blev stærkt medtaget af opholdet i Vestindien, døde i Danmark i 1848. I årene til 1821 førte han en ret detaljeret dagbog, der foruden indgående skildringer af botaniske ekspeditioner, også rummer en række værdifulde træk om den daglige tilværelse på øerne. Helt mesterlig i sin dramatiske udtryksform er beskrivelsen af den tremåneders sørejse derud. Til supplement og fortsættelse af dagbogen, der tilhører den farmaceutiske højskole, har udgiveren, apoteker Aage Schæffer, på Botanisk museum fundet en del breve fra Benzon, fortrinsvis til botanikerne J. W. Hornemann og J. Fr. Schouw. Af disse offentliggøres 46 samt et enkelt til stamhusbesidder N. Hofman-Bang. Brevene er knap så fængslende som dagbogen, men giver til gengæld i højere grad end denne et indtryk af praktisk botanisk videnskab og af det faglige miljø i såvel Vestindien som i hovedstaden. Bogen, der er illustreret, er forsynet med veloplysende noter og registre og med en oversigt over de planter, Benzon sendte hjem.

Finn H. Lauridsen

Troels Fink

FEM FOREDRAG OM DANSK UDENRIGSPOLITIK EFTER 1864

I 1958 udsendte Jysk Selskab »Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864«. Bogen blev hurtigt udsolgt og har siden været stærkt efterspurgt. Den foreligger nu i uændret 2. oplag.

Her er samlet fem foredrag, hvoraf fire har været holdt i radioen. Bogens første afsnit opridser hovedlinierne i dansk udenrigspolitik fra 1864 til Atlantpagten, de følgende foredrag samler linierne i enkelte problemer og situationer: udenrigspolitikken og Københavns befæstning, Danmarks stilling under den russisk-japanske krig og forhandlingerne mellem L. C. F. Lütken og den tyske generalstabschef H. v. Moltke. Tilsammen giver de et klart billede af udenrigspolitik og vilkårene for et lille land i årene op mod 1. verdenskrig. Sluttelig modstilles Danmarks stilling ved krigsudbruddet 1914 med situationen ved 2. verdenskrigs udbrud. Hovedtemaet er forholdet til Tyskland, og bogen giver den historiske forklaring på den politik, der førte til beslutningen den 9. april 1940. En politik markeret af navne som Estrup, J. C. Christensen, P. Munch og Erik Scavenius.

De fem foredrag er et af resultaterne af mange års arbejde med emnet. Dyb fortrolighed med stoffet gør, at forfatteren har været i stand til på én gang at meddele nye resultater i knap form og skrive en fængslende bog. Det videnskabelige grundlag er bevaret, men emnet er gennem foredragets mundtlige form og mere populære oplæg behandlet på en måde, der både vil tilfredsstille den historisk interesserede og læseren, der søger almen politisk orientering.

»Fem foredrag« er i billigbogsformat; den koster kr. 12,10. De får lettest bogen ved at indsende beløbet for det antal eksemplarer, De ønsker, på vedlagte girokort.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

- 1 *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- 2 *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider.
Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- 3 *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- 4 *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne
H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- 5 *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958.
169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75).
Udsolgt.
- 6 *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk uden-
rigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Udsolgt.
- 7 *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret.
Kr. 14.75 (9.75).
Udsolgt.
- 8 *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74.
1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 107 ekspl.
- 9 *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961.
254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Udsolgt.
- 10 *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustre-
ret. Kr. 22.50 (15.50).
Udsolgt.
- 11 *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt
henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Udsolgt.
- 12 *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964.
432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00).
Rest 175 ekspl.
- 13 *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–
1960. 1965. 565 sider, illustreret. Kr. 40.00 (32.00).
Udsolgt.
- 14 For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur
1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 18.00 (14.00).
Rest 85 ekspl.
- 15 *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966.
XVI + 284 sider. Kr. 30.00 (23.00).
Rest 140 ekspl.
- 16 *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 1. Marine- og hof-
tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret, Kr. 34.00 (29.00).
Udsolgt.
- 17 *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 2. Guvernør – minister
– flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 34.00 (29.00).
Rest 39 ekspl.
- 18 *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr.
37.40 (30.80) inkl. moms.
Rest 294 ekspl.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer og ekskl. MOMS.